

BALÁZS FERENC

BEJÁROM
A KERÉK VILÁGOT

(1923—1928)

KRITERION KÖNYVKIADÓ
BUKAREST 1975

A BEVEZETŐ TANULMÁNYT ÍRTA
ÉS A JEGYZETEKET ÖSSZEALLITOTTA
MIKÓ IMRE

MOHÁCS
A FERENC VÁROST

1900-1901

NYELV- ÉS IRÁNYELV- TUDOMÁNYI
TUDOMÁNYOS TÁRSASÁG

Balázs Ferenc

A VILÁGJÁRÓ BALÁZS FERENC

Írónak lenni a két világháború között Romániában vajmi kevés ember számára jelentett foglalkozást és megélhetést. A legtöbb író mellesleg vagy főként újságíró, esetleg tisztviselő volt, akadt szabad foglalkozású — ügyvéd-író, orvos-író és mérnök-író is. De nemcsak a kötelező polgári foglalkozás osztotta meg az írók erőit, hanem a sokakat nyugtalanító politikai hisztória vagy a sok elvégzetlen feladat láttán támadt felelősségérzet. Ebben a harisnyás székelyektől és emigráns entellektüelektől tarkálló íróársadalomban is külön hely illeti meg Balázs Ferencet, „aki világlátásban legalább egy tucat ember helyett tevékenykedett“.

Bejárom a kerek világot című könyvéről írt így Gaál Gábor: „Ritka, valóban erdélyi könyv ez, szűk sugarú, művelődésünkben páratlan. Mint ahogy páratlan ő maga.“ Majd hozzátette: „Igen, páratlan — mi vigyázunk a szavainkra.“

Az értékelés nem a barát és fegyvertárs, hanem a vitapartner részéről jött, aki vele többször perbe szállt, aki ellen ő is hadakozott, de akiben a zord szerkesztő mindig tisztelte „az ember-példányt s az író-példát“. Az embert azért, mert világ körüli útjáról hazatérve, egy kis faluban, a Torda melletti Mészkon, minden jót meg akart valósítani, amit a világban látott. S ahonnan megváltani készült a világot. Az író azért, mert a mészközi-aranyosszéki „nemes kalandot“ maga írta meg *A rög alatt* címen tiszta magyar nyelven, ahogy akkor kevesen írtak. Mint író is egész ember volt és őszinte. Vaskosakat tévedett, de hála és segítőkészek nélkül állta a jó harcot is minden irányban. „Az őfajta íróval, emberrel szép még hadba szállni is“ — jegyezte meg Gaál Gábor.

A nép barátai, ahogy Lenin nevezte őket — s népen akkor a parasztságot értették —, jórészt fiatal városi értelmiségiek voltak, mint Oroszországban a narodnyikok, Szlovákiában

a sarlóások, nálunk az erdélyi fiatalok. Maga Balázs Ferenc is városban született, 1901. október 24-én Kolozsvárt, a Kétvízköznek a mai Mihai Viteazul tér mögötti részén, régi nevén a Major utcában, ahonnan a századfordulón bekövetkezett városiasodással egyre kijebb szorultak a gazdálkodó, állattartó rétegek. A család mélyebb gyökerei azonban a Nyikó menti Csehétfalvára nyúlnak, ahol a Balázsok a XVI. századig vezetik vissza családfájukat, mint székely jogú kurta nemesek — előnévvel és kevés birtokkal. A falu a Konyhapatak völgyében fekszik „szép regényesen, mint a szentírásí békelakok, lomberdők árnyékában, zúgó patakok között“. Balázs Ferenc ezt a mondatot sohasem idézte Orbán Balásztól, de valami efféle gondolatot, amikor utleírása végén arról a kis székely faluról írt, ahova — úgymond — „letelepedni vágyom“. Apja sokkal kevésbé volt romantikus — faluból városba indult. Szülei a kilenc gyermek közül egyedül csak őt tudták taníttatni egy darab ideig. Székelykeresztúron lett szolgadiák. Aztán Székelyudvarhelyre került a postára, megházasodott, és Kolozsvárt folytatta hivatali pályafutását. Saját erejéből elvégezte a jogot, házat vett, felnevelt négy gyermeket. Idősebb Balázs Ferenc székely ezermester volt: méhészkedett, fűrt-faragott, muzsikált, postatiszti tanfolyamot vezetett. Fia „kedves kispolgár“-nak (nice little bourgeois) jellemezte. Anyjáról nem volt ilyen találó megjegyzése. Derzi Mária, akitől mongolos vágású arcát és a zenetehetséget örökölte, józan, mértékletes asszony volt. Zárkóztatta tette őt, hogy törvénytelen gyermekként született, s ez az akkori társadalomban életre szóló bélyeget jelentett. Mégis egy később nővéréhez intézett levelében Balázs Ferenc áldottnak mondja a napot, „amikor apuka és anyuka találkoztak, mert a gyermekeik gazdagok szellemi kincsekben. Ernő pompás technikus és feltaláló, én magam gondolkodó, te [Ibolyka] híres énekes madár s Béla piktorságra hajlamos... Mind a négyen *művészek* vagyunk...“

Balázs Ferenc, a későbbi vegetáriánus, már a vágóhíd melletti Mészáros utcai kétszoba-konyhás családi házból járt az elemi iskolába, majd a később Brassairól elnevezett unitárius kollégiumba. A házat fokozatosan kibővítették fürdőszobával, verandával, s mikor az udvar nem volt elegendő az egyre szaporodó, saját gyártmányú méhkaptárak számára, egy

háromnegyed holdas „birtokot“ vettek hozzá a méz árából a Kajántói úton. A szénafüveken száz család méh is ellegelhetett. Az otthon, a kollégium és Kajántó háromszögében zajlottak le a második fiú tanulóvei. A háború kitörése sem okozott nagyobb megrázkódtatást a családban, mert az apának szívbetegsége miatt nem kellett bevonulnia. A cezura egy évvel később következett Balázs Ferenc életében, amikor — nem tudni, honnan — tüdőfertőzést kapott. Előbb valami kénes porral és avas szalonnával kezelték, aztán elküldték egy kis román faluba, Nádasszentmihályra a gazdatiszthez — friss levegőre és tejkúrára. Két évig mint magántanuló folytatja tanulmányait. Ezalatt következik be a nagy változás. A játékos, vidám fiúból, aki esténként fehér lepedővel a hátán riasztotta testvéreit, komoly gondolkodó, pelyhes állú fiatalember lesz. Két évtized múlva így emlékezik vissza erre az időre: „Tizenöt éves koromban kezdtem hozzá a magammal való beszélgetésekhez. Akkor is a betegség ragadott ki kicsi diák társas körömből, az iskolából, ahol az óralátogatások, a tanulás, a labdarúgás a magammal való foglalkozást sohasem engedték meg. Tizenöt esztendőbe telt, amíg ez a beszélgetés, ez a dolgok tisztázása, kérdések fölvetése, megoldása vagy elejtése végbement.“ Mesélik, hogy amikor 1918 októberének őszirózsás napjaiban a tömeg a szomszédban meg akart rohanni egy raktárt, ő kitárt karokkal állt meg a kapuban, s teljes erkölcsi felháborodással kiáltotta: „A forradalom!“ Pedig különben inkább a fontolva haladás, mint a polgári forradalom szellemét szította magába a századkezdeti Kolozsváron. Iskolájában Kelemen Lajos hagyománytiszteletre, Márkos Albert klasszikus műveltségre, Pálffy Márton a nemzeti irodalom szeretetére nevelte őt, igazgatója, Gál Kelemen pedig a kanti etika értékítéleteit igyekezett minél szilárdabban megrögzíteni tanítványjaiban. Balázs Ferencről majdnem nyomtalanul peregték le tanárainak ígái, bár jó tanuló volt — kötelességből. 1919 nyarán az érettségien jeles általános osztályzattal és egy jóval másodikkal lett, mégis ő kapta a nagydíjat, mert színjeles osztálytársa nagypolgári család tagja volt és — a tanári kar indoklása szerint — nem volt annyira rászorulva.

Beszélik, hogy világháború, forradalom után az apa azzal hozta be az unitárius püspökségre külön fiát: „Csináljatok vele valamit, mert nekem nem sikerült.“ Aztán ő is, mint

annyi esküt nem tett köztisztviselő — csak azt várva be, hogy leánya is érettségit tegyen —, 1921-ben itthagya hangyaszorgalommal gyűjtött vagyonekáját, amelynek egy részét amúgy is elvitte néhány jóhiszeműen vállalt váltókezesség. Miskolcon szolgálta tovább a postát. Csak a két nagyobb fiú, Ernő és Ferenc maradt Kolozsvárt, Ernő nemsokára megházasodott. Balázs Ferenc papi pályára lépett. Eredetileg gépészmérnök szeretett volna lenni, de ilyen főiskola nem volt akkor Kolozsváron, különben is a felekezeti iskoláknak gyenge pontjuk volt a politechnikai nevelés. Nádasszentmihályon megszerette a falusi életet, az orvos is megmondta neki, hogy ha élni akar, olyan pályát kell választania, amely őt a faluhoz kösse. Falun akkor, az ő adottságaival vagy gazdatiszt, vagy pap lehetett valaki. Apja tanácsára hallgatott: „Jobb egy falu szolgálja lenni, mint a gróf.” Nép-szolgálat és ózondús levegő — ilyen megfontolások vitték őt a papi pályára.

A teen-ager Balázs Ferenc első megnyilatkozási formája az irodalom volt. Már gimnazista korában Ifjúság címen litografált lapot szerkesztett bátyjával, később a Kriza-önképzőkört vezette, s még a tizenhét évesen sem töltötte be, amikor Szentimrei Jenő az Új Erdély 1918. március 9-i számában közzétette *Hallgat a lant* című időmértekes versét a pókhálósálakkal bevont húrokról. Soha többet nem írt így. De ha végigtekintünk a polgári radikális Keleti Újság és Napkelet, a konzervatív Pásztortűz, a Benedek Elek-féle Cimbora és a fiatalok szerkesztette Előre 1921 és 1923 között megjelent számain, mintegy félszáz Balázs Ferenc-mesével találkozunk. Ezek közül egy füzetre való 1922-ben Szatmáron, a Cimbora-könyvtár 3. számaként *Mesefolyam* címen meg is jelent. S fennmaradt még kézírásban huszonöt mese. Közülük hatot a kérészéletű Előre, hármát közel egy félszázad múlva az ugyancsak Előre nevet viselő bukaresti napilap közölt, együtt pedig valamennyit a Kritikon Könyvkiadó tette közzé 1973-ban: *Mesék, amiket neked írtam*. A címzett Kuti Ilus, akivel Balázs Ferenc legátus korában ismerkedett meg Szentgericén. Mosolya végigkísérte őt egész életén. Ezek a mesék tulajdonképpen nem is mesék, mert nincsenek bennük fantasztikus kalandokat átélő szereplők, képzelet szülte alakok, hanem van bennük rendszerint egy kis költött cselekmény és sok szép gondolat, aztán valami tanulság is. A

mese Balázs Ferenc újabb kifejezési formája, miután az önképzőköri szintű versírással felhagyott, amolyan átmenet a vers és a próza között. Hiszen egyesek közülük, verssorokba tördelve, szabad versnek is beillenek. Akár a virágokról és hajszálakról, akár csókról és kenyérről, akár a fiúról és a lányról szólnak ezek a karcolatszerű kis írások, valamenyny az író játékos komolykodását, szilárd erkölcsi tartását, költői kifejezésmódját tanúsítja. Könnyedén odavetett, impresszionista színekben pompázó lírai vallomások jóságról, felelősségről, szótartásról, magányról, őszinteségről, szerelemről. A legtöbb rövid meditáció után készen pattant ki a szerző homlokából, mint... vagy inkább amint teltek a hosszadalmas tanórák a teológián.

De Balázs Ferenc a főiskolai évek folyamán nemcsak magányos meseíró volt, hanem aktív szervező is úgyannyira, hogy szobája a kollégium bennlakásában hamarosan nemcsak évfolyamtársainak, hanem Kolozsvár magyar értelmiségi fiatalságának is találkozóhelye lett. Teológustársai közül Szent-Iványi Sándor és Dobai István, a református teológiáról Maksay Albert, majd Kemény János, aki később lesz teológus, az orvosi karról Jancsó Béla, mellette Finta Zoltán, aki akkor már abbahagyta tanulmányait, a filológiáról Kacsó Sándor és a későbbi filológus Mihály László, a kereskedelmi akadémiáról Tamási Aron és a csoport Benjaminja, Jakab Géza vállalkozott arra, hogy 1923-ban kiadják a *Tizenegyek* antológiáját. Balázs Ferenc nemcsak névsor szerint első a kötetben, hanem a fiatal íróknak egyben ideológusa is.

A fiatal író az erdélyi irodalomról írott magvas tanulmányában az erdélyiesség meghatározásának gyürkőzik neki. A hegyvidéki embernek — úgymond — színes a fantáziája, lásd a székely népmeséket. Az ösfoglalások meghagyták az embert a földdel levő misztikus együttérzésben, innen mitológiateremtő kedve. Az erdélyi lélek legfőképp az erdélyi irodalom nyelvében nyilatkozik meg — írja Balázs Ferenc — s képviselőiként Ady Endrét, Szabó Dezsőt, Nyíró Józsefet, Balogh Endrét, Tompa Lászlót nevezi meg. Nem a stílusukat, hanem a nyelvüket dicséri. A vele együtt induló Tamásit és Kacsót még nem sorolja közéjük, de bizonyára rájuk gondol, és a tizenegyek

többi tagjára, amikor így zárja tanulmányát: „Ébred a szé-
kely. Íróit most küldi a világba seregestől.“

Félszázad múltán visszatekintve különösek tűnik az az
erdélyi magyar irodalom, amelyben a lírát Ady Endre kép-
viseli — akinek különben az erdélyiség mellett hitet tevő
vallomása, az *Ismeretlen Corvin-kódex margójára*, Szentim-
rei lapjában Balázs Ferenc első versével majdnem egyidőben
jelent meg —, a prózát pedig Szabó Dezső — aki már a
századfordulón távozott innen, s a húszas években csak nyi-
laít küldte Erdélybe. Hiányzik Kós Károly, a legtipikusab-
ban erdélyi, aki akkor állott írói pályája kezdetén és külön-
ben a *Tizenegyek* címlapját is tervezte, s hiányzik a fiata-
lokkal rokonszenvező Szentimrei Jenő is, kinek kozmikus köl-
tészeti Balázs Ferenc csak úgy hajlandó elfogadni, mint
„erdélyi tengerszem“-et. A felsorolás mindenesetre jelez any-
nyit, hogy kiket tekintettek mestereiknek az induló tizen-
egyek (vagyis — amint ők mondják — „a falutól csak nem-
rég leszakadt“ írókat), s hogy az akkor első virágzását élő
avantgarde-dal nem volt kapcsolatuk. Ha pedig a „fajtis-
taság“ azóta népirtáshoz vezető ideológiájának félszázados
távlataból tekintünk vissza a tizenegyek programjára, nem-
kevésbé figyelemreméltónak fog tűnni az ilyen megfogalma-
zás: „Bármiféle életnek és irodalomnak nem lehet más törek-
vése végeredményben, mint csodálatos harmóniában együtt
haladni minden más faj életével és irodalmával.“ A fajiság
náluk etnikumot, nemzetiséget jelent.

Egy fiatal írói csoport indulásáról van itt szó, egy év-
vel az Erdélyi Szépművés Céh megalakulása, három évvel
az Erdélyi Helikon első találkozója és a Korunk indulása
előtt, amikor a Napkeletben együtt partizánkodó radikáli-
sok és népiesek csoportja már feloszlott, s Kolozsvárt egye-
dül az Erdélyi Irodalmi Társaság művelt intézményesen —
arccal a múlt felé — irodalmat. Balázs Ferenc volt a még
csak csiráiban jelentkező romániai magyar irodalom első
teoretikusa. A semmiből kellett ezt az irodalmat megterem-
teni. Tárnya és jövője a székelység felé mutat. Balázs Fe-
renc szent elfogultsággal a falusi székel emberre tekinti teljes
embernek, akiből „nem lett embergép, mint a nyugati civi-
lizáció polgáraiból“. Még nem járt Nyugaton, de már tudja,
hogy ott mit és hogyan akar látni.

Három nyáron

A Székelyföldet kóboroltam össze,

Már egyéb nem maradt:

A nagyvilágot a nyakamba vettem.

Előre, mindig előre

Öt hosszú éven át vándoroltam —

írja a *Bejáróm a kerek világot* fejezetei elé szánt szabad ver-
seinek egyikében. 1923 őszén indult útnak Angliába, teoló-
giai ösztöndíjként, onnan újabb két év múlva újabb ösz-
töndíj birtokában áthajózott Amerikába, s a Csendes-óceán
partvidéken, Berkeley városában töltött ismét két évet. Köz-
ben az Egyesült Államokban éppen úgy utazásokat tett, mint
azelőtt Angliában. 1927 őszén indult tovább, mindig előre,
a Föld forgásával ellenkező irányba, s három-három hóna-
pot töltött Japánban, Kínában és Indiában. Aztán 1928 őszén
tért haza egyre gyorsuló iramban Perzsián, Palesztinán,
Egyiptomon, a Balkánon és Magyarországon át.

A *Bejáróm a kerek világot* minden, csak nem szokványos
útirajz. A szerző maga is bevallja — nem azért vette nya-
kába a világot, hogy megismerje, hanem hogy megtalálja
benne önmagát. Ezért írja Járósi Andor: Balázs Ferenc a
kerek világnak csak a felszínét látta. A könyv tengelyében
mindig ő maga áll. „Ez azt jelenti — állapította meg frissi-
ben Szabédi, akkor még Székely László —, hogy Japán pél-
dával nem mint Japán jelentkezik előtte, hanem mint két
heterogén elemből összeolvadt ország: az egyik az, amelyik
Balázs Ferencnek kedvére van: ez az egészséges, fejlődésre
hivatott elem; a másik az, amelyik *Balázs* Ferencnek ellent-
mond, ez a pusztulás eleme. Nem nyerhetünk képet arról
a féltucat kultúráról, amelyek körülforogtak az erdélyi vándor-
tort, mert mindenütt *Balázs* Ferenc képét látjuk. A Fudzsi-
jama tövében elmosódottan, a Buddha-szobrok rámáján már
világosabban tűnik fel az arca. A szfinxet már nem is lát-
juk, csak a magával elfoglalt, hazafelé rohanó *Balázs* Fe-
rencet.“ Ugyanezt mondja a balázsferenci életszemléletre át-
vetítve Gaál Gábor: „Minden országban... csak az ragadja
meg figyelmét... ami valamilyen vonatkozásban áll az ő
egész speciális, szocializmustól, vallástól, fajiságtól, pánhu-
manizmustól és pánpacifizmustól átitatott életszemléletével.“

Valóban szemüveg ez a könyv, világnézeti lencse. Dioptriái a maga korában sem feleltek meg bárkinek. Azóta a szemek messzelátóbbak lettek, de Balázs Ferenc fordított látcsövén át megismerhetünk egy félezer oldalra sűrített minivilágot, a szerző kerek, zárt és befejezett világát.

Világszemléletének első tétele az, hogy minden ember, akár angol, akár kínai, akár hindu — egy mércével mérhető. A népek és nemzetek között legfeljebb a fejlődésfokot illetően lehetnek különbségek. Mindenkinek megvan ugyan a maga sajátos egyénisége, de az összhangban áll a világ becsületes céljával, amely valamennyi számára egyetlen és közös — írja. Ezt munkálják a jószándékú emberek („rész lenni egy cél felé törekvő egészben”), de útjukban áll a rosszul szervezett társadalom és a túlhajtott gépi civilizáció. Balázs Ferenc Angliában az elsők közt tanulja meg azt a szót, hogy *slum*, azaz nyomortanya. „Az ember úgy illik — írja —, hogy Londonban megnéze a Trafalgar teret, a Hyde-parkot, a királyi palotát és a többi palotákat; úgyszintén menjen el egypár díszes színházba anélkül, hogy a két székesegyházról meg a többi gyönyörűségekről elfeledkezne, de aztán hadd térjen meg ide a *slum*ökhöz, és kérdezze meg: Érdemes volt? Az a nagy gazdagság, jólét, hatalom és dicsőség — érdemes-e annyi milliók nyomorúsága, kínlódása, halódása árán? Omladozó, piszkos bérházak szűk utcákkal, amelyek végigmenni életveszélyes... egy szobába öt-tíz ember beszűfolva, amelyek egy része nappal, más része éjjel gömöszölődik a szennyes ágyba; sápadt asszonyok, vérszegény, beteges gyermekek és rossz sors miatt iszákos férfiak: Érdemes-e?” Amerikában, ahol különben ő is minden munkát vállalt (volt liftkezelő, mosogató, kerti munkás, ügynök, fényképész), s testi munkát végezve „egész emberré levésének gyönyörűségét” érezte, a fordizmussal találta magát szemben. Üzemi tapasztalatait így összegezi: „A sebesség, amellyel az emberek a gépeket etették, elkápráztatott. A ruhamosó gyár vasalóosztályán egy munkás két gépet is kezelte: az egyikre a vasalásra váró inget ráfeszítette, a másikkól lehántotta. Egy pillanatnyi megállás nem volt, maga is úgy fordult ide-oda, lendítette a karját, nyomott meg emeltyűket a lábával, mint egy gép... Mire való ez a kierősszakolt iram?”

Szónoki kérdés, ő is tudja, hogy a tőkés termelés törvénye a túlfeszített iram, s Japánban a lényegre tapint,

amikor így kiált fel: „Ó, ha valaki kitalálná, hogy a gépet miképpen lehetne az emberi művelődés, lelki fejlődés kizárólagos szolgálatába állítani!” Ennek az elmélete akkor már közel százéves volt, gyakorlatát nem ellenőrizhette, mert nem járt soha szocialista országban. De Balázs Ferenc, bár életében diákkora óta szocialistának vallja magát, a gyakorlatban mégsem lesz szociális forradalmár. A munkásmozgalomnak csak az angolszász formáit ismeri, azok inkább elriasztották, mint vonzották őt. A Hyde-parkban, ahol ő maga is szónokolt, sok munkásszónokot hallgatott végig. Az angol munkásmozgalomban a tömegek kezdeményezését, öntevékenységet hiányolja. „Ők azt hiszik, hogy most a vezetők mindent elintéznek helyettük, s hogy nekik egyéb kötelességük nincs, mint őket szavazataik által a képviselőségben megtartani.” Szabad idejüket kocsmában töltik, s megvannak győződve róla, hogy „majd a legközelebbi választásnál úgyszint minden eldől: akkor... esetleg... a kívánt munkástöbbség a képviselőházba kerül.” Gandhi mozgalmával is azért nem tud megbarátkozni, mert elhanyagolja a gazdasági szervezkedést és mindent a politikai harcra alapoz, hisz az állam mindenhatóságában.

S most jön a második tétel, amely Balázs Ferencet — hite szerint — forradalmároktól és ellenforradalmároktól egyaránt megkülönbözteti. Miután leleplezte a fennálló társadalom minden fonákságát, nemcsak az angol munkásnyomort és a koreai paraszt sanyarú helyzetét, hanem a faji diszkriminációt a négerekkel és rézbőrűekkel szemben, a japán imperializmus terjeszkedését Koreában és az angolét Kínában, miután Sanghajt daganatnak nevezte Kína testén — kimondja, hogy a tőkés rendszert ignorálni kell. Annak megdöntése hosszúlejárátú harc eredménye lehet csak, nem kell tehát megvárni, amíg a tőke és a munka csatája világszerte eldől, hanem a tőke megkerülésével kell eljutni a közös gazdálkodáshoz. Az ő harmadik útja a szövetkezeti mozgalom, ez — szerinte — nem a kívülről jövő kényszeren alapul, hanem a belülről jövő szabad elhatározáson. Már Angliában dicséri a Cooperative Societyt, mert az nemcsak fogyasztási szövetkezetek ezreit foglalja magában, hanem termel is, gyárai vannak. A lényegét abban látja, hogy az emberek összeállnak községenként, városonként, és fölmérik, mire van szükség, aztán megosztják maguk közt a munkát és aszerint ter-

melnek. Anglia fő problémájának nem iparát, hanem mezőgazdaságát tekintti, arra kell áttérnie, „s azt csakis a szövetkezeti mozgalom keretében teheti meg, amint azt az oroszországi példa is bizonyítja“. Rabindranath Tagorét azért helyezi Mahatma Gandhi fölé, mert nem a kormány ellen szólnak, hanem falumunkát végez, kórházat állít fel és szövőtanfolyamot indít, baromfitenyésztéssel, konyhakertészettel, gyümölcsészettel foglalkozik, a gazdasági irányításra szakembereket alkalmaz. Palesztinában a vagyonszövetségen alapuló kvuzothokat tanulmányozza, a zsidóság jövőjét is csak a földmunkához való visszatérésben látja biztosítottnak.

Szövetkezeti elgondolásait a népfőiskolákkal egészíti ki. Japánban látott ilyen falusi főiskolát, ahol a tanárok nem tartanak órákat, hanem együtt kapálnak a diákokkal, természetrajzi előadásra akkor kerül sor, amikor a burjánra pillangó száll, mértani magyarázatok akkor tartandók, amikor a konyhakertet beágyásolják, történelemről munkaszünetben esik szó. A dán népfőiskolákról egyelőre csak barátjától hallott, de később ezeket is közelebbről megismeri, és hazatérése után igyekszik hasznosítani tapasztalatait. Tudja, hogy a hite szerinti új társadalmat alulról felfelé csak vállalkozó szellemű fiatalokkal kezdheti építeni. Ilyeneket ismert meg azokban a kiránduló, táborozó fiatalokban, akiket ő „szabadságra megérett ifjak“-nak nevez. Elődei a mai „elidegenedett“ hippiknek, csak ellenkező előjellel. Az akkor egyelőre párezer tagot számláló és a német Wandervogel mintájára vándorló fiatalok Youth Mouvementjét elsősorban erkölcsi mozgalomnak tekintti, mert résztvevői antialkoholisták és önmegtartóztatók. De társadalmi tartalma miatt is becsüli a mozgalmat, mert résztvevői a béke gondolatától áthatva „kenik az élet tengelyeit jóakarattal, igazsággal, szeretettel“. Sokan fejszoválvá olvassák dichimnuszákat ezekről a fiatalokról, az urbánus Kováts József jót kacag, és azt írja, hogy ez a szekta csak a lustaságra való hajlamot ápolja. Balázs Ferenc elve az, hogy ilyen újszellemű fiatalokat kell falura telepíteni, ők legyenek a falumunka kovásza. Az őstermelő osztály ugyanis az, amely leginkább megőrizte függetlenségét az állammal szemben, s a társadalom átszervezésének munkáját is falun kell megkezdeni, itt a legkevesebb az átalakítani való. Azért a húszévesekkel, mert azok még alakíthatók.

Mindebben természetesen sok az utópista vonás, Gaál Gábornak volt mért vitatkozni Balázs Ferencel. A *Bejáróm a kerek világot* szerzője akárhány, a társadalmi fejlődés különböző fokain álló országot ismert is meg, távol volt attól, hogy a társadalmi fejlődés objektív törvényszerűségeit felismerje. Számára a lét és a tudat elsőbbségén vitatkozni annyira, mint azt firtatni, hogy melyik volt előbb, a tyúk vagy a tojás. Meggyőződése, hogy az új társadalom kiépítését bárhol és bármikor meg lehet kezdeni, tehát rögtön meg kell kezdeni ott, ahova a sors rendelt. Gyermeki hittel hiszi, hogy a szervezett anarchiának ez a rendszere, ez a „vissza-nemesülés a természethez“ fokozatosan az egész emberiségre ki fog terjedni. Helyességéről kénytelenek lesznek majd meggyőződni, vagy egyszerűen meghátrálnak előle a kerek világ gazdasági, politikai, szellemi hatalmának birtokosai. Ez is afféle fellegjárás, amelyet előtte Morus, Campanella, de Saint-Simon és Kropotkin is művelt. Mégis tanulságos Balázs Ferenc félszázaddal ezelőtt tett utazásának jegyzeteit újraolvasni. Nemcsak számos részletkérdésben tett és rendkívüli éleslátásról tanúsodó megjegyzései miatt, hanem azért is, mert olyan alapvető kérdésekre tapintott rá, amelyek korunk társadalmát, de leginkább az „ipari civilizáció“ országait ma is élénken foglalkoztatják. A levegő és a víz szennyeződését például akkor még nem hívták így, de ő akkor azt írta, hogy „siratom a holnapi Japánt, amelynek füstje már csípi a szemet piszkos, tengerparti gyárvárosokban. Siratom a holnapi Japánt, a mai nyugatot.“ S a mi korunk is túllát, amikor megjövendöli: „Be későre jó el a holnapután, amelyben az igazság diadalmaskodván, a szépség is elfoglalhatja az őt megillető helyet.“ A társadalmi igazságról és az egyéni élet teljességéről van szó.

Pap-szerzővel szemben mindig fennáll a gyanú, hogy sokat papol. Balázs Ferenc munkájában is sok helyet foglalnak el a vallásról szóló fejtegetések. Kováts József egyenesen boszszantónak mondja, milyen igyekezettel foglalkozik minden vallással és szektával. De Balázs Ferencnél kevesebben mondtak vaskosabb igazságokat kora vallásos mozgalmairól. A sok amerikai felekezet papjai közül a katolicizmust protestantizmussal keverő fundamentalista szónokról azt írja, hogy „a leghitványabb szemforgató, aki nem a lelkek megmentéséért, hanem a kalapozásért ölti magára legájtatosabb arckifejez-

sét". Az ázsiai keresztény hittérítő „a népet nadrágba bújtatta, angolul vagy németül tanította, nyakig felöltöztette, enni tanította késsel és villával, az elméjét elnyomorította a maga dogmatikussága szerint". Vagy ami még rosszabb, „megtanította a pálinkafőzés titkára, valószínűleg az Úr nagyobb dicsőségére". India vallásos nézetei sem humánusabbak: a szent tehenek szabadon garázdálkodnak a városban, de páriával szóba állni gyalázat. Ha a teozófusokat miszticizmusuk miatt bírálja, saját unitárius vallásáról az a véleménye, „hogy józan ésszel egyebet nem lehet valószínűvé tenni, mint egypár általános és kis fontosságú tudományos állítást". Jézust nem tartja kivételesen nagy egyéniségnek, „ami pedig életét illeti, mártírhalálán kívül, amiben hozzá hasonlóan a világtörténelem folyamán ezren és ezren osztoztak, semmi kivételesen kiváló nem jegyeztek fel róla". Mind ezt egy sajátos egyéni meggyőződés mondatja vele, amelynek a középpontjában a humanizmus áll. Egy pap-bírálója jellemezte így Balázs Ferenc messiánizmusát: „Tudója vagyok annak, hogy egyedül az jó, az szolgál a világnak, amit én tudok." Ezért elsősorban saját egyházával gyűlik meg a baja. Egykori tanára, Pálffy Márton barátilag rója meg „kereszténység nélküli unitarizmusáért", s hozzáteszi: „Ahogy és amint lelkesedik, abban van sok bájos naivságú zöltség is, de ahogy benyomásairól számot ad, az befejezett művészet." Benczédi Pál súlyosabban ítél: „Ez a szellemi és erkölcsi fegyelmezetlenség hajmeresztő példája, az egyénieskedés egy igazi torzképe."

Minket azonban most nem az anatómia érdekel, hanem az, hogy társadalmi prófécia és vallásszociológián, pánhumanizmuson és pánpacifizmuson kívül mi minden van ebben a maga nemében páratlan könyvben! Egy vegetariánus valóságai, aki részben egészségi okokból (a növényevők hosszú életűek), részben erkölcsi megfontolások miatt (eliszonyodik, mikor a szakácsné a csirke nyakát nyiszálja) lett Bicsérdi híve, s akit az angol Bernard Shaw, a japán Kagawa és a hindu Gandhi ebben a hitében megerősített. Bár a növényi táplálék beszerzése sok gondot okozott neki világ körüli útján, mégis vegetariánizmusának tulajdonítja, hogy szervezete kibírta az utazás viszontagságait. Egy önmegtartóztató ártatlan elbeszélését olvashatjuk arról, hogy bár együtt táborozott leányokkal, és hol ebbe, hol abba volt szerelmes,

amíg a dán-amerikai Christine Frederiksennél végképp kikötött, házasságáig a testi szerelmet nem gyakorolta. Világ körüli útján csak Indiában, egy fürdőző barna bőrű meztelen nő láttán kezdte sajnálni, hogy számára „az emberi test gazdag költészete majdnem ismeretlen maradt". Egy nemzetközi életművész életelveiről olvashatunk ebben a könyvben, aki semmiből él és utazik, aki bámulatosan rövid idő alatt megtanul angolul és elfelejt magyarul, mert sohasem fordít, hanem a fogalmakhoz tapasztja a szót (a napba néz és *sunt* mond, nagyokat ugrik, és közben a *to jump* igét kiabálja). Angol nyelvű előadásokat tart, és hangversenyeket ad, ezek jövedelméből fedezi útiköltségeit, békekaravánjával turnézik ócska Fordján Amerikában, majd a japán nyelvbe is anynyira belejön, hogy japánul ír verset. Csak Kőrösi Csoma Sándor sírjánál eszmél ismét székeley voltára.

Azt, hogy mi hiányzik ebből a könyvből, szintén Szabédi László vette először számba (aki a világnézeti szemüveg látószögét is bemérte). A szerző számára ismeretlen fogalom a múlt tisztelete, hiszen mindig előre néz, soha meg nem áll, soha senkire sem hallgat. Amokfutónak is mondták. A múzeumok és kegyhelyek idegenvezetői elől is menekül, ő maga akar felfedezni minden szépséget. „A székeleyek szent emberével" hasonlítja össze magát, s azt írja: „Ő az eredetet kutatta, én a jövőt építem." Nagy emberekről az egyenrangúak tiszteletlenségével beszél: Gandhit megrója, hogy „az orgonán egy ujjal játszó kontár, aki hamis hangot sohasem üt". S helyett azt ajánlja: „Hadd hibázzunk néha a billentyűkön, de zúgassuk az orgonát mind a tíz ujjal!" Hiányzik belőle a kritikai magatartás a legfejlettebb tőkés rendszer, az amerikai életforma mélyebben fekvő ellentmondásaival szemben; a fordizmus, amelyet bírál, annak csak egyik felszíni jelensége. Nem ismeri az európai lélek tehetételeit: a megbánást, a bűntudatot, a lelkiismeret furdalásait. Soha olyat nem tesz, amiért szégyenkeznie kellene. Hacsak azt nem, hogy Angliában egyszer bepanaszolta diáktársát tanárjának, Kínában egyszer egy angoltól öt centet koldult, Indiában egyszer megütött valakit, aki kezére eresztette a vonat ablakát. Ezekről kissé szégyenkezve, enyhe humorral ír, de sohasem gondol arra, hogy valamit másképpen kellett volna tennie. Még kevésbé, hogy másképpen élne le életét, ha még egyszer leélhetné. Csak megvető szavakat talál a magát ha-

zafiságnak kijátszó imperializmus ellen. A nagy filozófiai és társadalmi rendszerekkel szemben viszont igazságtalan, nincs ideje mélyükre hatolni, mindenikben csak gátját látja az azonnali cselekvésnek.

A *Bejárom a kerek világot* Balázs Ferenc hazatérése után íródott, amikor ismét kezdett belejönni a magyar beszédbe. A kolozsvári Keleti Újság folytatásokban közölte, közben gyakran mondta nekünk, hogy még sok időnek kell eltelnie, amíg úgy fog írni, mint amikor világ körüli útjára indult. „Ot év előtt — úgymond — magamon túl akartam jutni; most megtalált önmagamba húzódtam vissza. De közben a világ megnőtt velem.“ Stílusába fokozatosan térnek vissza a régi ízes szavak, és újabb tamásiáronos, szabódezsős kifejezésekkel gazdagodnak. Áron „a gyors amerikai életből kihullott, mert ő a lélegzetét még mindig a fák után igazította, s úgy járt, mint az eke után“. Balázs Ferenc azonban bejárta a külvárosokat, ahol „a szegénység a lehangosabb“, ott nem „rúgnak s nyerítenek“ a „dollárcsikók“, rozoga gépkocsijának „csikófogai már kihullottak“, mindegyre „megköhösödött“. Az író közben „megügyelte“ az épületeket, s Amerikát „úgy hagyta el, hogy majdnem ott maradt“. Aztán „témérdek jókedvre derült“, s azon kacagott, amint egy japán férfi „ferencjózsefje azt szabódezsőzte: Látjátok, milyen nagyon Nyugat vagyok“. De a góbéskodás és az ironia, az írás és az irány most már csak eszköz a cselekvéshez. S világjárásából hazatérve a helyet keresi, ahol letelepedjék és munkához lásson. „Legyek kis földön munkás egész emberségemmel“ — így zárja könyvét 1929-ben.

Balázs Ferenc irodalmi munkásságában most hatéves szünet következik. Ezalatt nem ért rá írni, mert — véleménye szerint — fontosabb dolgokkal volt elfoglalva. Az erdélyi irodalom első teoretikusa az Erdélyi Helikon 1930 januárjában feltett körkérdésére — Illyés Gyula, József Attila, György Dezső, Csuka Zoltán, Dsida Jenő, Jancsó Béla mellett nyilatkozva — kijelenti, hogy nincs jó véleménye az irodalomról. „Az irodalom jövőjét — úgymond — csak akkor látom biztosítottak, ha az filozófiává, vagy pedig tudománnyá válik. Ez az emberi gondolkodás fejlődésének velejárója... A képzelet-kapcsolás irodalma, a mese, a csinált fordulatos-

ság, a különlegesség, az izgató bevégződés helyet kell hogy adjon a világnézeti vagy a lélektani és társadalomtani alapon megírt regénynek, tehát a filozófiának és a tudománynak, mert az emberi gondolkodás is a képzet-kapcsolódástól a logikáig fejlődött.“ Később azt is kifejti, hogy „csak egynek van ereje, jogosultsága: a tettnek“.

És valóban, 1930 és 1936 között Balázs Ferentől csak társadalmi munkájával kapcsolatos publicisztika jelenik meg az Aranyosszékből és az Ellenzékből, az Erdélyi Fialokból és a Kévekötésben. Ez utóbbi kettő alapításában ő is részt vett. Amilyen gyorsan „vedlett“ székelyből angollá, és változtatott utána Proteuszként újra meg újra nemzetiiséget, olyan éles kanyarral jutott el az irodalom igenlésétől az irodalom tagadásáig. Csak akkor tér vissza első szerelméhez, amikor betegsége ágyhoz köti, s az fráson kívül egyéb hasznos munkát nem végezhet. Tüdőbaja kiújulásának eredménye és következménye *A rög alatt*. 1936-ban adta ki Tordán az Aranyosszéki Vidékfejlesztő Szövetkezet. Levelezését átolvasva látom, hogy amíg írta, hőmérséklete nem szállt 37,5 alá, de néha elérte a 39,5-öt is. A könyv mégsem a betegségről szól, azt csak mellékesen említi, hanem arról a lázas tevékenységről, amelyet mint „felügyelő úr, tiszteletes úr, levéltáros, lelkész, tanító, építőmester, népszakértő, vidékfejlesztő, pap és magánzó“ végzett. Ha az írórágot és a muzsikusságot is hozzávesszük, akkor szó szerint egy tucat ember helyett tevékenykedett. Korvin Sándor találóan jegyezte meg: „a maga sebes érveréséhez igyekszik igazítani a falusi élet lüktetését“. Szabédi László előrebocsátotta: „Kikerülhetetlenül össze fogja téveszteni olykor-olykor a szükségét és saját tettekrekléségét.“

A rög alatt a szerző minden szabadkozása ellenére irodalom. Önéletrajz, mert Balázs Ferenc nem tud másról írni, mint önmagáról, és társadalomrajz, mert életét egy kisközösség üdvére tette fel. „Az én igazi utazásom akkor kezdődött meg — írja az Előljáró beszédben —, amikor a világjáró út porát leráztam magamról, s nekiláttam, hogy megküzdjek a sorsommal, teremtem meg az én életemet.“

Ezt szokták ritkábban idézni tőle, tetszetősebb a költői kép: „Én csak elvettem magam egy picike helyre, oda bújtam a rög alá, hadd lám, kikelek-e, lesz-e rajtam virág, termék-e gyümölcsöt.“ Az a picike falu, amelyre mindig vá-

gyott, nem székely falu, ahogy szerette volna, hanem Aranyosszéken is túl a Tordai-hasadék bejáratához közel fekvő Mészkö, ahol — úgymond — „van minden, ami Erdély: hegy, síkság, megcsuszamlott dombok, sziklák, hasadék, folyó, bánya s a közelben a gyárakkal javított (vagy rontott) kisváros: Torda. Lakosai románok és magyarok: földművesek, iparosok, gyári munkások és hivatásbeliek.“ Ide választották meg papnak Balázs Ferencet 1930 tavaszán, miután másfél évet a székelykeresztúri unitárius főgimnáziumban mint felügyelő s a környéken mint vetített képes előadók, ifjúsági konferenciák rendezője eltöltött. Jegyese, később felesége is utána jött Amerikából. A próbaidőre különben azért volt szükség, mert felettesei éltek a gyanúperrel, hogy Amerikában „ki tudja mennyi bolondságot szedett magára az, aki már hazulról bolondnak indult“. Ő maga nevezi magát „szent bolond“-nak. (Korvin Sándor hozzáteszi: Szent együgyűség!) Rosszul esik neki, ha papnak mondják, mert szerinte „a papi állás nem tisztességes foglalkozás“, nagyképűségre kötelez. De kimondhatatlan boldogság fogja el, amikor egy falusi ember apostolnak nevezi. Gaál Gábor más értelemben alkalmazta rá az „apostolkodás“ kifejezést, mint elvonulást a városról, az osztályharc fő színteréről. Hozzátevé azt, hogy a reformisztikus hevület, az egyéni jobbá nevelés, a szövetkezeti szocializmus szép dolog, de igazi megoldást nem nyújt, hiába kísérleteznek vele a magyar középosztálybeli ifjúság jobbjai. E fiatalok egy csoportja, a bukaresti magyar diákok mégis *A rög alatt*ot nyújtották át a körükben előadást tartó Dimitrie Gusti professzornak mint az akkori erdélyi faluirodalom kiemelkedő irodalmi alkotását.

Ha a *Bejárom a kerek világot* énközpontú útirajz, s benne Balázs Ferenc megfogalmazza életprogramját, akkor *A rög alatt* arról tudósít, mit és hogyan tudott megvalósítani programjából: átvezetni a falut „a közös gazdálkodás síkjára“. Mert ezt akarta elérni ez a — Ligeti Ernő szavaival — „megszállottja a gazdasági cselekvő munkának“. És most tekintsünk el azoknak a balázsferenci tételeknek a vitatásától, hogy az egész világot megváltani nem lehet, de egy kisközösséget a primitív autarchia receptje szerint a részletmunka vakbuzgóságával igen, amint azt Tagorénál látta; hogy a falu az emberi település legáltalánosabb és legtermé-

zetesebb formája, a teljes élet kerete, szemben a szennyezett, zsúfolt, ideges, lélekölő várossal; hogy semmit se várjunk az államtól és a kormánytól, hanem mindent a társadalmi öntevékenységtől. Inkább a gyakorlati eredményeket vizsgáljuk, amelyeket Balázs Ferenc hatévi mézskői tartózkodása alatt, betegségét leszámítva ötéves munkájával, „négyéves terve“ keretében elért. Ő maga írja Dobai Istvának 1936. június 10-i levelében, hogy *A rög alatt* nem „listája annak, amit a nagy Balázs Ferenc véghezvitt“. Aztán át is húzza ezt a mondatot, talán mert ebben a gúnyos formában is öndicséretnek hatna, s helyette felnagyítja kudarcait. A faluban — úgymond — semmi különös mértékben nem épült az öt év alatt, ha a mindenütt közönséges építkezéseket figyelembe nem vesszük. „Egy kevés ember talán lelkileg egy ezred foknyit emelkedett; a gyermekek s az asszonyok nagy része talált valakit, akit nagyon szerethet... egyébként a faluban szinte minden megbukott, a vezetőréteg meggyűlölt.“ Szomorú ítélet, a levél különben is depressziós hangulatban íródott, a könyvből mást is kiolvashatunk.

A közös gazdaságra és az önellátásra a falu tőkés környezetben természetesen nem tudott áttérni. Pedig Balázs Ferenc a mézskői múltból állított példát hívei elé — egyetlen eset, amikor hátranézett —, a hurkalyuki társaság példáját. A Hurkalyuk, vagy románosan Koptaföld, tizenkét hold kiterjedésű veteményeskert az Aranyos folyó partján, amelyet az egyházközség százötven éven át kiadott haszonbérbe az egyháztagok részére. Minden családnak csak egyenlő számú részaránya, nyila lehetett, a családfő halála után nyilai visszaszálltak a közösségre, az ismét szétosztotta őket — az újházások között. Balázs Ferenc ezt a megoldást a földtulajdon legtokéletesebb formájának nevezi, elődei azonban megszüntették a „koptarendszert“, mielőtt még ő odakerült volna. Így aztán neki maradtak a közös gazdálkodás szövetkezeti formái: közös mezőgazdasági gépek beszerzése, közös terményértékesítés. A cséplőgép-vásárláson az időközben bekövetkezett gazdasági válság miatt rajtavesztett, a búzavetőgéppel és a gyümölcsfapermetezővel jobban járt. Nagy anyagi áldozattal megindította a tejszövetkezetet, tejet, majd vaját és tojást szállítottak Tordára, ebből fejlődött ki az Aranyosszéki Vidékfejlesztő Szövetkezet öt szakosztályával és

szövetkezeti boltjával Tordán. Hasonlóan a Kacsó Sándor szervezte brassói AGISZ-hoz.

A társadalmi és kulturális létesítmények közül legjelentősebb az iskola kibővítése, iskolai szövetkezet létesítése, játszótéplep berendezése gyermekeknek, közös rádióhallgatás, vetítések. Külön fejezetet érdemel a népfőiskola, ahol a meghívott és alkalmi előadók számtani, gazdasági, jogi, történelmi, irodalmi ismereteket terjesztettek, s Wells világtörténetét éppúgy tankönyvként használták, mint az eszperantó nyelvtant. Tervei közt az is szerepelt, hogy a szövetkezeti falvak, amelyek közül leginkább Kövendre támaszkodott, értelmiségieket fognak alkalmazni. Kezdték a gazdasági tanácsadóval, de az első nem vált be, utóda rövid idő múlva máshol helyezkedett el. Más értelmiségi nem telepedett le a faluban, s így a szövetkezeti munkát papok és tanítók vitték tovább. Nem vált be a temetkezési egyesület, az állatbiztosítás, a napközi otthon, amihez mind hozzákezdett, egy időn túl feloszlott a dalárda, és abbamaradtak a színelőadások.

Ezekről a sikereiről és kudarcairól vall Balázs Ferenc élménybeszámolójában, beismervé minden hibáját, de ugyanakkor küszködve a kicsinyesség, az önzés, a babona mészárosi hínárjával. Első és legkomolyabb hibájának azt tekinti, hogy sok jóakarattal, de kevés tapasztalattal közeledett a falusi emberhez. Parasztjai nevettek rajta, amikor úgy ültetett murkot, hogy a nyári konyha ablakába tette a gazdasági lexikont, a torockói marhavásáron pedig felesége nem a szomszédtól kért tanácsot, hanem egy tudós angol könyvben lapozgatott. A gazdák látták, hogy udvara, csűrje, istállója rendetlen, kukoricája kapálatlan, napraforgótermése ott rothad el a gabonás tornácán, s nem azt nézték, hogy mennyit tesz a közösségért, hanem azt mondták: ne adjon tanácsot az, aki a magáén nem gazda! További hibája — ismeri be —, hogy mindennek nekifogott, és sok mindent abbahagyott. Gombamódra szaporodtak tervei, valamennyit azonnal meg is akarta valósítani, mint a tüdőbeteg, aki érzi, hogy nem lesz hosszú életű és gyorsan akar élni. Pedig ő maga írta Kagawáról, akinek kísérője volt Japánban: futni is tudott volna, de lépésben haladt, nehogy elmaradjanak tőle elybarátai. Hibájának ismeri el, s egyben az úri rend hibájának, hogy az elméleti tudást többre becsülte, mint a kezek, lábak és gazdasági eszközök összevágó munkáját.

Kapkodásából tanult, hibái egy részét helyrehozta, de mindent előlről kezdeni már nem volt sem ereje, sem ideje.

Az önbírálat után tér rá a falusi nép bírálatára, itt is szókimondó és következetes. Nem a maga, hanem a mások hibájának tudja be azt, hogy nem tisztelték kellőképpen, amikor foltos ruhában és csizmában, vagy pláné hajadonfőtt és rövid nadrágban látták futkározni, gyermekekkel kerge-tőzni. Mert ők fekete ruhás, lassú járású, kenetteljesen beszélő paphoz voltak szokva. Ízlésüket elrontotta a városi bővli; azt is csak erőszakkal sikerült keresztülvinnie, hogy népi stílusban építsék újra a templomot, művészre és ne pallérra bízzák a tervezést. Haragudtak rá, mert túlságosan magas erkölcsi és anyagi mértéket állított fel, haragudtak, amikor tiltakozott az ellen, hogy egyesek a közösség kárára anyagi haszonhoz jussanak. Nem tudták megbocsátani neki, hogy nem tesz különbséget ember és ember között, rongyosokkal, senkikkel és kiközösítettekkel barátkozik, s közben eljátszodja a nagygazdák becsülését. Hogy is szerethették volna őt, amikor azt írta róluk: „És vajon teremtett-e az Isten a gazdag parasztnál utolsóbbat?” Hívei a falusi szegénység, az iparúzó és a munkások közül kerültek ki. Egyszer Tordán előadást tartott az ifjúmunkásoknak arról, hogy az ismeretterjesztésnél fontosabb a hitébresztés, amire itt nincs szükség, mert „az öntudatos munkásság fanatikusan hisz az igazságosabb, emberibb élet elkövetkezésében”. „Amit a falu istene már nem ígér, azt valami, amit a munkásság istennek nevezni nem akar, feltétlenül és elkerülhetetlenül hoz.” Egyesek ezért „moszkvai pap”-nak nevezték.

Balázs Ferenc nem lett volna Balázs Ferenc, ha minden kudarca és csalódása ellenére tovább nem szövi álmait. Építetett magának egy kicsi házat vályogból, széles ablakkal, szalmatetővel a falu felett, ahonnan egész Aranyosszék belátható Tordától az Érc-hegység csúcsáig. Ide látta vendégül fiatal követőit, ide ült ki írni és tervezni. „Innen a hegytetőről, a kicsi házból — úgymond — látom Aranyosszékot megnöve, megszépülve, kiépülve, minden jóval megáldva. Álmok szalmája, de csépelem.” Könyvének ez a fejezete (Isten völgye) a legköltoőbb futurologia, egyenesen Oblomov álmára emlékeztet azzal a különbséggel, hogy Balázs Ferenc maga az ellen-Oblomov, s álmai megvalósításának szenteli fogyó napjait. Tudja, hogy ő maga „nagyfeszültségű életáram be-

leveztve viszonylag gyenge testbe". Felesége többet van külföldön, mint otthon, kislányukat, Enikő-Solvejget is magával viszi Dániába. Balázs Ferenc Mészkon fekszik, vigasztalja látogatóit, az irányába megenyhült falusiakat, és azt írja: „Arra, hogy esetleg meg is halhatnék, mint tüdőbeteg, természetesen sohasem gondolok... Minden jó, ha a vége jó” — ezzel a magára erőltetett derűlátással végződik *A rög alatt*. Molter Károly elragadtatásában „transzilván naiv eposznak” nevezte.

Mikor utoljára találkoztam Balázs Ferencel Mészkon — ágyban feküdt, bőre a csontjára száradt, haja le volt nyírva, szakállá megnőtt —, örömmel újságolta, hogy megtanult regényt írni, s megjelenés előtt áll a *Zöld árvíz*. Most már nemcsak irodalmat, hanem szépirodalmat művel. Könyve honoráriumából akart Miami utazni gyógykezelésre. A könyv keletkezésére vonatkozóan egyetlen utalást találtam levelezésében. 1936 áprilisában írja Miskolcra — ahova özvegy édesanyjához vitték mint gyógyíthatatlan beteget — Dániában tartózkodó feleségének, hogy négy könyvön dolgozik. A negyedik egy regény. „Azt hiszem, jó lesz. A hőse Nyitrai... A regény nagy része való embereken és eseményeken alapul, de a szerkezete eredeti, vagyis az, ahogy a való embereket és eseményeket tárgyalom.”

A *Zöld árvíz* (Green Flood) — kulcsregény, a cselekmény színhelye és a szereplők kiléte egy kis helyismerettel azonosítható. Lekenyes falu Mészkon, a Hevenyő vize az Aranyos, Terebes — Torda, Balavár — Kolozsvár. A regény központjában Kelemen Lőrinc, alias Nyitrai András mészkon gazdálkodó áll, aki Tordán dolgozva bekapcsolódott a munkásmozgalomba, meggyőződéses szocialista lett, s a faluban Balázs Ferencnek előbb ellenzéke, majd munkatársa volt. Maga az író a regényben mint fiatal tanító, Gergely Dezső (Szabó Dezső!) tűnik fel; szembefordul gyenge papjával, Fekete Vincével, társadalmi munkába kezd, maga mellé állítja a nép legjavát, még a pap menyasszonyát is elhódítja. Ellenfelei azonban „kiütik”, s végül Kelemen Lőrincel együtt, a zöld árvíz elvonulása után a folyóparton hancúrozó gyermekekben találják meg a vigasztalást, akik talán valamikor valóra váltják terveiket. Az író egy másik alakban is jelen

van könyvében, mint a szomszéd Sóvár (az eszményi Mészkon) tüdőbeteg papja, aki, ha meg is kell halnia, rendezett, virágzó falut hagy maga után. A szövetkezeti irányú fejlődést gátló nagygazdák is az életből vett alakok, ott ülnek a presbiteriumban és a kártyaasztal mellett, csak az öreg tanító és házsártos felesége népszínműfigura. A dölyfös püspök és a tudákos teológiai tanár szerepeltetése arra vall, hogy Balázs Ferencnek nemcsak a falu visszahúzó erővel, hanem egyházi főhatóságával is harcolnia kellett, a falun vendégszereplő Adorján Dénes teológiai tanár pedig Tamási Aron népszakértőire emlékeztet. Rokonszenvesek a falusi asszonyok: az egyik beteg fia mellett virraszt, a másik villám-sújtotta fiát siratja.

Ebben a szépirodalmi jellegű írásban sem lép ki tehát Balázs Ferenc önköréből, lemond a nagyobb általánosítások lehetőségéről, számára egy falu, néhány falu önállósága az egyetlen életlehetőség, szocialista hőse is ide roskad vissza. Nem is hőse, mert nem mutatja be fejlődésében Kelemen Lőrincet, inkább főszereplője; de olyan vélemény is hangzott el, hogy a regénynek nincsenek is hősei. Kemény János szerint a regényben mindenkinek igaza van és senkinek sincs igaza. Tehát valamennyi szereplő az igazság egy-egy darabját hordja magában, s ezért nem derül ki a teljes igazság. Vagy ha bele akarjuk magyarázni, akkor az az újrakezdésben rejlik: „A gyermekek ahányszor leesnek, a magasba szökellnek újra.” Míg Kemény János sok jellemet látott a *Zöld árvíz*ben, Kováts József azért marasztalja el a szerzőt, mert minden hőse mögül ő szólal meg. „Akárhányszor kiveszi valamelyik hőse szájából a szót, folytatja és elköveti a műhibát: elárulja, hogy azonosította magát vele.” Mindketten megégyeznek abban: a regénynek nincs főhőse és nincs meséje — széteső frás.

Helyesebb talán azt mondani, hogy a cselekménynek nincs fő medre, szeszélyesen kanyarog, mint a hegyoldalon lefolyó esővíz. Gátat vetnek neki az ingadozó lelkes hosszú belső monológjai, drámai fordulat az első részben csak akkor áll be, amikor a híveknek húsvét küszöbén kézbesítik az ügyvédi felszólítást a kepe megfizetésére, s ők elkerülik a templomot. Különben a falu megoldhatatlannak látszó kérdéseinek gordiuszi csomóját a végén két elemi csapásként bekövetkező esemény vágja szét: az egyik a veszett farkas meg-

jelenése, egyébként megtörtént eset, a másik a tavaszi zöld árvíz, amely a Bálint Samu házának mentésében megmozgatja a szunnyadó közösségi erőket. Ennél nagyobb erőfeszítésre a népmentő tanító szívós munkája ellenére sem telik, ami elég szomorú mérlege Balázs Ferenc falumunkájának is. *A rög alatt* még derűsen végződött, Balázs Ferenc két évet szán a gyógyulásra, amit írással fog kitölteni, aztán jön a „friss erővel újrakezdet élet”. Alig telik el egy félév, és jön a *Zöld árvíz*, zárófejezetében két ember, Gergely Dezső és Kelemen Lőrinc „csukta be a lelkét, hogy szomorúságukban megmaradhassanak”.

Ami a regény irodalmi értékelését illeti, az egykori kritika a népies regények közé sorolta. Kardos László a Nyugatban „etikus-aktivista-tanító regény”-nek nevezte, és „nem valami kitűnő regény”-nek, mert „röpte alacsony, sodra gyöngye, heve-mélye átlagos. De tiszta nyelven, kedvesen, foltalan derűvel van megírva, egy-egy lapja példásan szép.” Valóban a *Zöld árvíz* magán viseli Balázs Ferenc testi és szellemi hanyatlásának bélyegét. Ilyen állapotban, amikor az orvosok már lemondtak róla, új műfajban fejezi ki magát — kockázatos vállalkozás. Amikor még első személyben beszélt, gátlás nélkül ömlött belőle a vallomás, gyakran bocsátkozott ismétlésekbe, de költői képekben tudta kifejezni magát: „Az én sorsom csak ez: lenni kevesek megértettje, többeknek kovász, sokak testében tövis.” Most, mikor gondolatainak megszemélyesítéséhez cselekményt kell bonyolítani, szereplőket kell felvonultatnia, akik közül mindeniknek legyen meg a maga külön egyénisége, sajátos nyelve — stílusa elszíntelenedik, alakjai önmagának árnyékai lesznek, az elbukó „hős” példája nem lesz biztató.

Balázs Ferenc utolsó éveinek, hónapjainak igazi kifejezési formája nem is az epika, hanem a líra, a fiatalon abbahagyott versírás. Két legjelentősebb munkájában, a *Bejáróm a kerek világot* és *A rög alatt* címűekben a verssorokba szedett vallomást azok a kis szabad versikék képviselik, amelyeket az egyes fejezetek elé iktatott. A Balázs Ferenc prózájában mindvégig jelenlévő líra a legutóbbi időben felejthetetlen versekben gyöngyöződik.

Vershagyatéka három téma körül csoportosul: az asszony, a világ, a halál (22, 11 és 8 vers). Az asszonyhoz, jövődő feleségéhez akkor írt verseket, amikor távol voltak egymás-

tól, s többet voltak távol, mint együtt. A világról, föld körüli utazásáról is öt tudósította versekben. Ezek jelentős részét angolra is lefordította, vagy egyenesen angolul írta. Ez a tematika menyasszonyával folytatott levelezéséből még újabb versekkel és verstördékekkel is kiegészíthető. A halál gondolatkörébe tartozó néhány verse élete utolsó másfél évében íródott, közülük több az Erdélyi Helikonban is megjelent. Kiindulópontja az *Egyedül maradtam*, benne arról van szó, hogy a faluja — úgy hírlík — megtagadta,

az asszony megy Amerikába,
viszi a gyermeket is. Titokzatosan csomagol.
Most még azt sem tudom,
Mi egyebet visz még magával.

A magány érzése fokozódik, amikor egyedül ül a mészköi kicsi házban, mint *Madarak társa*, s látja a kapzsi sast keringeni, a pacsirtát felszállni, a pirosmellűt bujkálni, a verebet, amint fiait táplálja, és magát is ilyen színtelen madárnak tartja, akinek háza van és aggodalma, hogy végképp magára maradjon.

Képzelt *Kibúcsúzó* beszédében elszámol „kedvelt és kevésbé kedvelt híveivel”, akik becsülettel megfizették a disznópásztort, a határpásztort, az éjjeliőrt, s csak neki maradtak adósai, hadd hordja a trágyát, szántson-vessen egyedül — huszonöt darabban fekvő papi földjén. Ha az asszonyok és a gyermekek meg is siratják, a gazdák most örülnek, hogy elmegy. Igazuk van, meghajszolta őket:

Dühös, kilógó nyelvvel nyargaltatok velem.
Bár semmit sem hittetek, amit én.

A falu választ majd magának való papot, aki nem akar semmit:

Hízik, gazdagodik,
Jó hírét kelti a falunak,
A bort meg nem veti,
Asszonyaitokat éjjel meglátogatja,
Esperes lesz belőle, mire megvénül.

A nép ugyanis azt szereti, akinek bűne az ő bűne, szégyene az ő szégyene, aki nála nem jobb. Keserű búcsú ez Mészkiótól, nem is egészen igazságos, ha hozzáolvassuk *A rög alatt* utolsó fejezetét, amelyben elmondja, hogy faluja és más faluk is gyűjtést indítottak gyógykezelésére, majd hozzáteszi: „Most megéreztem, hogy eddig is mindenki szeretett, szinte mindenki, csak hát a küzdő ember nem a nap-sütésre, hanem a viharra figyel.”

A debreceni tudószanatóriumban, ahova Bánffy Miklós segítségével jutott be, örül a három szál krizantémnak, amit lányok hoztak, s vegyes érzésekkel fogadja a lengyel bundás fiatalembert, aki Közép-Európáról szaval neki, „s barátainak rólam / Sajnálattal beszél”. Verseit „kis rongydarabok”-nak nevezi — leválnak lelke ruhájáról. Olyanok, mint a divatárus kezében a minták, belőlük ítélhető meg ő maga is. Abban bízik, hogy az idő múltával

be hímesek lesztek, még mindig
S be foltos lelkű lesz apátok!

Debrecen poros, alföldi levegője nem használ beteg tüdejének, s amikor vérömlés áll be, így kiált fel:

Orvos, valamit tenni kell!
Betönni a rést!
Onts cementet a vérbe!
Babilon porrá lett, hogy árka beomoltak.
Én élni akarok!

Utolsó, már Tordán írott költeményeihez a két világháború közötti irodalmunkból csak a *Vágtat a halál* versei hasonlíthatók attól a Sipos Domokostól, aki mindössze egy évvel volt fiatalabb nála, amikor a halál utolérte. A *Számadás a halállal* címűben már holtan látja önmagát. Versébe visszatérnek a rímek, így mondja el, hogy

Nem, azt mégsem szeretném,
Hogy megmondják, ha meg kell halnom.
Csak legénykedem, ha ilyesmit kérdek,
De be nem vallom.

Hol visszavágyik falujába s játszik a gondolattal, hogy mi lesz, ha egyszer meggyógyul, hazamegy és nem fogja megtalálni kedves kutyáját, akit távollétében cigánynak adtak (*Egy halott kutya felett*). Hol futni igyekszik a régi arcoktól és új társakat keres új földön, akikhez új nyelveken fog majd szólni:

Harang voltam: kongtam, ha kongattak.
Ismerős hangú, kedves, bátor.
De néha, de néha
Szerettem volna kiugrani
A torony ablakából.

Az élet és halál határmezsgyéjén versei valóban csak *Teberhordani* voltak jók, könnyebben érezte magát, amikor hullámzó kedélyvilágából versben tudott kifejezni valamit, de tudta, hogy

nem is vagyok az, ki a versben él.
Az csak a fonnyadt, száraz másom.

Verseiben betegségét írta ki, s elhitette magával, hogy

fekete a szemem és a hajam,
Nem költöttem még el az ifjúságom.
Betegen, félholtan is
A föltámadásomat várom.

Ezt Tordán írta, 1936. február 15-én. Május 22-én hajnalban halt meg. Felesége, aki visszatért hozzá, miután a gyermeket külföldön biztonságba helyezte, azt jegyezte fel, hogy az utolsó napokban nagyon nyugodt volt, időnként majdnem vidám (during the last few days he became peaceful, almost gay at moments). Halmágyi Lászlóné, Julia néni, aki mindvégig szeretettel ápolta, több drámai mozzanatot tudott elmondani Balázs Ferenc utolsó napjairól („bár én mentem volna el helyette”), ami közel negyven év elmúltával már folklórnak hat. A hatökrös szekérről, amely Mészkióról hazavitte, az alabástrom sírról, ahova elhelyezték, a temetési sokadalomról az egykori lapok részletesen beszámoltak. Tizenöt szónok beszélt. Tamási Áron búcsúszavaiból idézünk:

„Akiket valaha temettünk, Te azok közül a legtisztábban

mutattad meg, hogy ezen a földön miképpen kell élnünk és meghalnunk. Alulról jöttél, mint a tiszta forrás vagy az éltető növény. Nem voltál délszaki virága Erdélynek; nem díszítetted ezt a földet, hanem gazdagítottad. Zord éghajlat és elülő folytonos keleti szélben Te itt megkapaszzkodtál, mint a hegyi fa messzelátó sziklán. A gyökereid győzhetetlenül erősek voltak, s ismerték a földnek rejtőző titkait, amint e föld is ismert Téged és kegyetlenül szeretett.“

*

A temetés után Szentimrei Jenő azt írta a Brassói Lapokban, hogy Balázs Ferenc elvesztésénél nagyobb csapás nem érhetne volna a romániai magyarságot. Apáczai Csere Jánossal állította párhuzamba, akit valamivel fiatalabb korban szintén a tüdőbaj vitt el. A cikk a halálhír vételének friss benyomása alatt íródott, s így nem tartalmazhatja az utókor végleges ítéletét. Mégis kétségtelen, hogy Balázs Ferencben nem egy embert, nemcsak egy író-t veszítettünk, hanem olyan valakit, aki eredeti módon egy tucat ember helyett tevékenykedett s közben író is volt. Ezt mindenki, aki róla írt, elismerte. Vérbeli írónál a mű beszél az író helyett. Balázs Ferenc erős egyénisége ránehezedik minden írására, elborítja versét, prózáját, publicisztikáját. Valamennyi kritikusa — a lelkes László Dezsőtől („nagy ébresztő és kezdeményező“) a szabadkőműves Molter Károlyon át („rokonszenvesen kellemetlen“) egészen a kommunista Korvin Sándorig („kivételes könyv, kivételes pap“) — meghajol példamutató élete előtt. Irodalmi művét is csak a szerző társadalmi munkájához viszonyítva tudja elbírálni. Hitelüket veszített kifejezések nyerne új fényt és értelmet, mint apostoli hivatás, megszállottság, vakbuzgóság, önmegváltás és cselekvő honszerzelem. S ha valaki valamikor Balázs Ferenc pályáját csak az életében róla megjelent írók alapján akarja majd megítélni, az könnyen arra a következtetésre juthat, hogy ennek az írónak minden megnyilatkozását a kortársak kórusának dicshimnuszsa kísérté. Legfeljebb a műkritikusok jegyezték meg, hogy írhatna irodalmibb formában, a baloldal pedig a körmére koppintott, amiért gyakran „a szocializmuson szűkít egyet, a valláson tágít“. A látszat azért csal, mert a Balázs Ferenc körüli harcoknak nem a sajtó volt a fő színtere: nem akadt hozzá mérhető irodalmi ellenfél, igazi ellenségei elhallgatták

őt, lapultak vagy hátulról támadtak. De akkor annál otrombábban. A rög alatt megjelenése alkalmával a konzervatív népiesek sajtóorgánumban, a Magyar Népből cikk jelent meg Deák Pál név alatt. Benne a szerző oda konkludál: „Ez a könyv valami olyan hatást tesz az emberre, mint a megszorult görénynek a méregzacskóból kiöntött mérge. Valósággal elszédül az ember, midőn egy paptól, egy magyar paptól ilyesmiket olvas.“ Majd így folytatja: „Édes, csábító szóval beszél, de sok édesség közé lassan öltö méreg van keverve. Ilyenekre pedig a mi népünknek nincs szüksége.“ Apage, Satanas!

Ha Balázs Ferenc helyét mégis kora irodalmi közéletében keressük, akkor megállapítható, hogy mindig a maga útján járt, sohasem csatlakozott valahova, hanem mindig kezdeményezett és híveket toborzott maga köré, kollektív boldogulást hirdetett, de individualista maradt. Ő szervezte a tizenegyesek csoportját, de Amerikából való visszatérése után ez a mozgalom nem folytatódott. Balázs Ferenc első könyvét a Keleti Újság közölte folytatásokban, amely akkor már nem volt polgári radikális napilap, hanem a Magyar Párt hivatalos közlönye. A szerző elvárta volna, hogy a *Bejáróm a kerek világot* megjelenése után volt pályatársa, Kemény János meghívja Marosvécsre. De az Erdélyi Helikon nem tudott mit kezdeni vele, aki megkerüli a líra—eposz—dráma szentháromságát, és meghatározatlan műfajú utéleírást közöl az ellenlábás pártlapban, s akit méghozzá a Korunk dícsérve bírál. Pap létére az ateista Korunkban ír a Székely Nemzeti Múzeum emlékkönyvéről és Kacsó Sándor Vakvágyonjáról. Ugyancsak 1930-ban részt vesz az Erdélyi Fiatalok című főiskolás lap alapításában, amelynek az első években Bányai László és Demeter János is főmunkatársa. Balázs Ferenc az egyetlen erdélyi fiatal, aki nemcsak elméletben narnodnyik, hanem falun telepszik le és a maga sorsát egy falu sorsához köti. Kortársai járják a falvakat és programot dolgoznak ki számukra, Gusti professzor diákjával tudományos falufelméréseket végez és Bukarestben publikálja eredményeit. Balázs Ferenc útja Mészköre vezet és ott végződik: a mészköi utópiára teszi fel életét. Onnan küldi nagy ritkán, munkaszünetben az Erdélyi Fiataloknak a kis társadalmak önellátását tárgyaló cikkeit. Amikor pedig a főiskolás lap alapítói meghasonlanak egymással, ő a Falvak Népet terjeszti

Mészkon. Majd abba hagyja nemcsak azért, mert denúnciálják, hanem azért is, mert társadalombírálatával egyetért ugyan, de az építőprogramot másképpen képzei el. Miután szabadul a „kommunista propaganda vádja“ alól, a Helikon elismerése is megjön: szívesen látják Marosvécsre. De nincs türelme végigülni a háromnapos tanácskozásokat — amit írja —, s mikor Mészkon sürgős dolga akad, hazasiet.

A Szépmíves Céh kiadványai közül az *Erdélyi Csillagok* című tanulmánykötetben (1935) szerepel Dávid Ferencről szóló írásával. Balázs Ferenc már helikonista, de a Szépmíves Céh mégsem adja ki *A rög alatt* című könyvét, szövetkezeti alapon kell megjelennie kis példányszámban. Közben az Erdélyi Helikon részletet közöl a *Zöld árvíz*ből és a Céh is elfogadja az új kéziratot, Balázs Ferenc legkevésbé kiérett, de kétségtelenül szépirodalmi köntösben jelentkező utolsó munkáját. A helikoni folyóirat végre megnyílik előtte búcsúverseinek közlése céljából, a Brassói Lapokban Kacsó Sándor, az Ellenzékben Szentimrei és Spectator, a Független Újságban Ligeti Ernő fel-felfigyel rá, a Korunkkal megszakad a kapcsolata. De állandó munkatársa közben az Aranyosszék című provinciális tordai lapnak, terveit népszerűsíti, harcban a magyarpárti Aranyosvidékkel. Felvetődik a kérdés: az irodalmi élet zárta-e ki Balázs Ferencet, vagy ő zárta-e ki magát az irodalmi életből? A magyarázat a fentiekből adódik: egészségét a társadalmi munkának szentelte, betegségét az irodalomnak.

Mégis az irodalom őrzi meg nevét. Hiába írta egyik utolsó levelében, hogy Mészkon, ahol némelyek a kertjét művelő Candide-nak nézték, „egész nemzetemért dolgoztam, sőt egész Kelet- és Közép-Európaért és Ázsiaért“, egyik világrész sem hálás neki azért, mert a falutársadalom utópiájának áldozta életét. Ha nem lett volna író is, nevét két-három nemzedék múlva éppen úgy elfelejtették volna, mint ahogy intézményein, amelyeket létrehívtott, már egy emberöltőn belül ágazott a más irányú gazdasági fejlődés. Írásai azonban megmaradtak és tanulságosak. A tiszta embert tükrözik, ami ugyan nem jelent irodalomtörténeti minősítést, de amit nem minden írástudóról mondhatunk el. Volt nála nagyobb író, eredményesebb szövetkezetszervező a két világháború között, de tisztább lélek aligha.

MIKÓ IMRE

BEJÁROM A KERÉK VILÁGOT

KIKIALTÁS

Valami nagy, közös feladat mindig érdekelte az emberiséget. Volt idő, amikor a föl kerek voltát akarták a gyakorlatban is bebizonyítani, s merész hajósok raja kereste a nyugati átjárót Indiához. Jóval később a föld mágneses sarkai vonzottak magukhoz javíthatatlan fölfedezőket. Majd, a repülőgép föltalálása után, az Angliát és Franciaországot elválasztó kicsi tenger átrepülése volt a nagy feladat. Pár évvel ezelőtt ugyanannak az átúszása s jelenleg a nagy tengerek fölött való több napos repülés foglalkoztatja a vállalkozásra kész szellemeket.

Emellett, mint a mutatványos bódé kisebbik látványosságára, az a divat is járja, hogy a föld kerekességét ki gyalog, ki kerékpár hátán, ki egyedül, ki másodmagával bejárja. A legtöbb effajta legény útközben a saját fényképét árulja, s hivatalos pecsétet és aláírásokat gyűjt. A helyi lapok szerkesztőségeibe bekopog, és szíves leközlés végett az élete történetét elmeséli.

Közhirre teszem, hogy én e nagy férfiak csoportjába nem tartozom. Nekem pecsétgyűjteményem nincs (ha ruhadarabjaimat számításon kívül hagyom); én fogadást nem tettem, hogy így meg amúgy a világot körüljárjam, ha térdig kopik is a lábam, sőt én még azt a csekélységet sem követtem el, hogy a sivatagokat teveháton, a tengereket egy lélekvesztőben, a szárazföldeket pedig amúgy gyalogosan szeljem át. A negyvenezer s néhány kilométerből harminckilencezret s nehányat — szegyellem bár bevallani — vonaton s hajón tettem meg.

A jószerencse előntött, s én ösztöndíjjal egy oxfordi teológián két évet töltöttem. Ugyancsak ösztöndíjjal toldottam ki

két évet Amerikában. Csak azután vegyült kis romantika az életembe. Hol napszámoskodással, hol hangicsálással a kívánatos dollárokat összeszereztem, s utamat hazafelé a csodás Keleten által vettem. Összesen több mint öt évet töltöttem külső országokban.

Utazásaimban egy cél vezetett: ember voltomra akartam ráérezni. De most gyökeret akarok eresztetni Erdély talajában. A nagyvilág hírének nekem már ezentúl csak a nap fogja elhozni, s én már a napot is csak arra fogom fölhasználni, hogy Erdély levegőjét ózonnal megtelítse.

Az én sorsom ne legyen az ökörnyal sorsa. Legyek napraforgó, aki járni sem tud, mégis a napot útján követi. Legyek kis földön munkás egész emberséggel.

A HATÁROMBÓL KILÉPEK

Erdélytől Erdélyig

Idehaza erre-arra már sokat jártam. Marosban, Oltban s a két Küküllőben megfürödtem. A Firtos hegy kútjából ittam, a Hargita tetején eprésztem, s a gyimesi havasok közt tavak tükrébe tekintettem.

Három nyáron a Székelyföldet kóboroltam össze. A negyedikén a városokat vettem sorra. Már egyéb nem maradt hátra, mint megtágítani a határt és a nagyvilágot a nyakamba venni. Tarisznyám s cipőm volt. Az apám tudta, mit csinált, amikor papnak adott. Angliából megjött a pénz az útiköltségre. A többiről is jól állott az odavaló unitáriusság. A szegény legény nagy úr, mert mások a gondját viselik.

Soha nem hittem volna, hogy az az országhatár, amit a természet megjelölni elfelejtett, olyan nagy dobbanással kiáltson utánam. Tudta tán, hogy én soha vissza nem térek? Tudnia kellett; hiszen nekem ez már természetem volt. Soha életemben hátrafelé tekintetni nem szerettem. Ami érdekes, az mindig szembejön — ez volt az életbölcsességem. Még az élet örök értékeivel sem tettem kivételt. Barátság, szerelem, célok, tevékenységek soha meg nem állítottak, fejemet vissza nem fordították. — Csak most találtál reánk, máris elhagysz? — kérdezték. — Várjatok, kiáltottam vissza, az élet is kerek, mint a Föld. Előre, mindig előre addig megyek, hogy egyszer tihozzátok újra elérkezem. — Nem félsz, hogy amíg távol leszel, mi a semmibe tűnünk? Csak az múlik el, aminek születnie sem lett volna érdemes. Ha lényetek igazság, valóság, érték, soha titeket el nem veszítetek.

Igy hagytam el én is Erdélyt, s előre, mindig előre öt hosszú éven át vándoroltam. Utamat napnyugat felé vettem. Budapest, Bécs, Lipcse, Rotterdam. Ködös Anglia, Oxford. A tengeren túl Amerika, Kalifornia. Majd szépséges Japán, zord Korea és óriásnagy Kína. Végül őszerejű India, tarka

Bagdad, újjászületett Palesztina és Egyiptom. Aztán Erdély-lyel újra szembetalálkoztam.

De akkor még, amikor a határ utánam kiáltott, nem terveztem a nagy utazást. Akkor csak arra gondoltam, hogy kiszakítom magam az erdélyi élet zűrzavarából. Jó lesz egy kicsit beletemetkezni komoly írású könyvekbe ott az oxfordi teológia boltíves könyvtárában; jó lesz a fogyatékos tudásomat kipótolni; akkor még csak ez járt a fejemben. Kolozsvárt a dolgok, amiket figyelemmel kellett kísérnem, amikben részt kellett vennem, amiket meg kellett írnom, vagy meg kellett szerveznem, igen lefoglaltak. A teológia is, heti három tucatnyi óraszámával, többet követelt, mint amennyit jóindulattal reászántam volna. Igaz, hogy a meséimet¹ jórészt a magyarázatok alatt írtam (s úgy hozzászóltam egy-egy tanár zűmmögéséhez, hogy a saját íróasztalom mellett, a szokatlan csendben, már néha nehezen is ment az írás); viszont a komoly tanulmányozáshoz szükséges segédkönyveket nemigen vihettem be, s még kevésbé lapozgathattam az órák alatt.

Oxfordban az első esztendő alatt élhettem boldogan. Az a kevés angol tudás, amivel kimentem, arra még nem volt jó, hogy időmet elfecsérlő barátokat szerezzen, csak arra, hogy a többieket jókedvre derítse. Ott ültem naphosszat a kis szobámban, csak néha állván föl, hogy a tüzet megpiszkáljam. Az asztalom tele volt könyvekkel. Westermarck² kétkötetes munkájával birkóztam, amely az erkölcsi elvek eredetével és kifejlődésével foglalkozott. De voltak ott nagy számmal útleírások is, amelyek a Csendes-tenger szigetvilágába, Melanéziába és Polinéziába vezettek. Az emberi fejlődés őskorát élő népek közt hónapokat töltöttem, részint azzal, hogy ismeretlen angol szavakat írtam ki és vágtam be, részint pedig azzal, hogy csodálkoztam. Be boldog voltam addig, ameddig csodálkozni tudtam!

Mikor is voltam legelőször boldog? Igen, amikor reáeszméltem, hogy csakugyan úton vagyok. Az volt életem legszébb csodálkozása. A vasúti ablakon kidugtam a fejemet, az őrházakra barátságosan rápislantgattam, s reszketett bennem az öröm. A csirke érezheti így magát, amikor kikopolja a tojás oldalát, és átbújik egy új, nagyobb világba. Előttem is akkor nyílt a nagyobb világ kapuja. De mennyire nem tudtam még akkor, hogy mire megyek és merre megyek!

Az örömöm olyan volt, mint a játszó gyermeké: magától értődő, de csak azért, mert senkinek eszébe nem jut, hogy okát-fokát keresse.

Amíg azonban Angliába eljutottam, három hónap oda lett. Ebből Magyarországon két hónapot és huszonhét napot töltöttem. A szülei házbán³. A Sajó menti várost, Miskolcot, kitoldották egy menekült-teleppel. A régi városi szemétdomb közelében, a kaszárnyák és a vasúti töltések között harminc új ház épült; négy család részére mindegyik. Ott telepedtek meg a szüleim, miután a háború befejezése után Erdélyt elhagyták. A tizenkét méhkaptár, amelyik a házuk előtti kis kertben délre fordulva ágaskodott, fölöslegessé tette, hogy apám a névjegyét kitegye. Mindenki tudta, hogy ott Magyarhon legszenvetemesebb méhésze lakozik.

Hazuról jöttem Erdélyországból, s haza tértem a szülei házba, Pihentem a hosszú utazás előtt. A Hámori-tóhoz s a tapolcai melegvízforrásokhoz el-elrándultam, sőt öcsémmel⁴, aki a teleti zenekar nagybögösévé nőtte ki magát, még a Balaton mellékre is ellátogattunk. Pécsen és Szegeden régi ismerőseimet kerestem fel. Budapesten [...] Szabó Dezsőt látogattam meg. A nagy író ajtaja tele volt rajszszelgelve apró papírdarabkákkal. „Akkor gyere, mikor mondom” — ez volt olvasható az egyikén. „Menjetelek el békességgel...” — azt tudatta a másik. De előttem az ajtó mégis készséggel kitarult, mert a névjegyemre az volt biggyesztve: A Tizenegyektől⁵ — s Szabó Dezső úgy látszik már tudott mirőlünk.

Ez a rengeteg ember gyermekies örömmel fogadott. Akkor már gyűltek a feje fölött a felhők. A lapját még nyomták, annak hasábjain még napvilágot láttak a cikkei, de a többi lapok már elhallgatásra ítélték. Egyik hírlap szerkesztőségében például, ahova a lakása címe iránt érdeklődni mentem föl, így válaszoltak a kérdésekre: — Kicsoda? Ilyen nevű ember nem dolgozik a szerkesztőségünkben. — Szabó Dezső lelkendezve örült mindenkinek, aki tudott s akart tudni róla. Az az óra, amit ott vele eltöltöttem, nemcsak nekem, neki is nagy lelki fölfrissülés volt. Az erdélyi fiatal székely írók terveit nagy szeretettel hallgatta meg, s én éltem az alkalommal.

Annak a délutánnak azonban, de még a nyárnak is, hamar vége lett. Októberben feljött Erdélyből az én Zsiga ba-

rátom⁶, akivel együtt Angliába menendők voltunk. Már a magyar határon másodszor is átjutottam. A csendesen szemerkélő esőben Bécs utcáit jártuk. Aztán Lipcsében természetünk. A Népek Csatája emlékművénél a vezető betanult mondókáját hallgattuk befelé fordított nevetéssel. A szörmekek utcai illatát szíttuk be. A villanegyed pompás épületeit csodáltuk meg. S mindenütt: a koronáinkat váltottuk át márkákra s a márkáinkat hollandus forintokra.

A távolságot, ami magunk és Erdély közé nőtt, nem éreztük a legkisebb mértékben sem. Mint a mesében, úgy jutottunk el egyik várostól a másikig. A szemünket behunytuk; hipp-hopp; s már új városban ébredtünk föl. Mindig éjjel utaztunk. Ezáltal ugyan elestünk attól, hogy a vonat ablakából a tájék szépségeit szemügyre vegyük; viszont időt nyertünk, ami akkor nekünk nem kevésbé volt fontos.

Az eső elkísért bennünket egészen Rotterdamig. Szürke volt egész Hollandia. A kicsi, piros téglás házak, amelyek a sorompók mellett földbe gyökerezve állottak, semmit sem árultak el abból a kedvességből, ami egy esztendővel később, amikor nyár idején, biciklivel még egyszer bejártam az országot, annyira megejtett. Csak a Rotterdam fölé emelkedő óriás szélmalom váltott ki belőlünk némi megilletődést. S a kikötőben horgonyzó hajók! Hiszen, hogy el ne felejtsem, az volt az első eset, hogy tengernek közelébe jutottunk.

A tengeri út egy éjszakán át tartott. A hajnali ködben kibontakoztak Anglia partjai. Gravesendnél partra szállottunk. Megérkeztünk Angliába.

AZ OXFORDI DIÁKÉVEK

Pitykés tornyok városában

Angliába érkezni könnyű volt. A hajó vitt, kikötött, kiontott magából. De Angliába bejutni csak nagy nehézségekkel sikerült. Az udvárias határőrök tudtak nagyon is határozottak lenni.

— Huathuathuat? — kérdezték, s ebből mi megpróbáltuk a beszédjüket megérteni. Ez hiábavaló volt. Akkor elővettük a jobbik eszünket, s kikövetkeztettük a kérdés értelmét. De a feladat ezzel még nem volt megoldva. Még felelni is kellett.

— Szegény diákok vagyunk, akik a légynek sem vétünk — akartuk a tudukra adni, de még a kezünk járása sem volt angolos. Végül föltételesen beeresztettek, s mi nagy megkönnyebbüléssel ültünk vonatra.

Ott ért a második meglepetés — de az már kellemesen. A harmadik osztályú fölkék olyan elegánsan voltak berendezve, mint minálunk az elsők. Finom bársonnyal bevont ülésekre telepedtünk le, s amint a vonat velünk száguldni kezdett, választhattunk a között, hogy az ablakon nézzünk-e ki, vagy a fölfüggesztett képeket csodáljuk. Mi mind a kettőből kivettük a részünket. Pedig a tájék nem is volt érdekes. A föld, amerre elláttunk, szomorúan összevissza volt turkálva, gyártelepek kéményei ontották a füstöt közelben, távolban. S a köd, ami olyan misztikusá tette volt a tengerpartot hajnalban, mikor még a hajóról vetettük feléje kíváncsi tekintetünket, most szurtosan, pizskosan csüngött alá.

A gyárak megszaporodtak, fekete házak tűntek elő szórványosan, s végül, az irdatlan háztenger fölött, ami közé a vonat nagy hirtelenséggel, egyórai szilaj nyargalás után, bevitt, föltűnt a Szent Pál-székesegyház kupolája. Megérkeztünk London szívébe. Itt én keserves búcsút vettem az én jó Zsiga barátomtól, akivel egész Európán keresztül együtt vert az eső, s az Oxfordba menendő vonat állomására hajtattam. Még egy órai rettenetes vágatás következett. Úgy-

nevezett „non-stop“ vonatra ültem, amelyik kilencven-száz kilométeres óránkénti sebességgel egyik főállomástól a másikig visz el megállás nélkül. Ezek a vonatok Anglia fő büszkeségei. A legnevezetesebb közülük a „Repülő Skót“, amelyet hatalmas zöld mozdonya Londontól Edinburghig csak egy megállással vontat. A távolság közel ötszáz kilométer.

A harmadik meglepetés akkor ért, amikor a vonat Londont végre a háta megett hagyta, s szebbnél szebb erdőcskék, ligetek és zöld gyepes rétek mellett haladott el. Hát az angol faluvidék ennyire szép? — csodálkoztam. Pedig akkor még nem is gyalogoltam végig a déli tengerpartot; lila virágos Devonshire-ben még nem bicikliztem, sem Észak-Walesben és vadregényes Derbyshire-ben. A levegő is kitisztult, ahogy a tengerparttól távolodtunk. A köd addig dúlt-fúlt, amíg esővé vált, s így megkönnyebbülten már nemsokára annak sem állt ellen, hogy a nap kisüssön. Oxford pitykéekkel kirakott tornyai és toronyszálcáskái boldog elnedvesedéssel intettek felém, amint az állomásra berobogtunk.

Az a szeretetreméltó diák, aki engem kocsiba segített, sőt velem egészen a College-om¹ bejáratáig eljött, talán nem is sejtette, hogy mit tett ő Angliáért. Különben is el voltam lágyulva, mint a vőlegény, aki menyasszonya városába először megérkezik, de akkor egyszerre nagyon megszerettem azt az esőtől harmatos országot, azt a szeretetreméltó, segítségre kész népet. S ez az érzés az idők folyamán csak mélyülni tudott. Anglia valósággal második hazámmá lett. (Azóta még fél tucat új hazát szereztem.) Jól emlékszem, hogy amikor 1924 nyarán a Hollandiába és Németországba tett kirándulásom után ismét angol partot értem, s a Kent búzavirágos dombjain biciklivel le és föl bukdácsoltam, olyan szeretettel és boldogsággal tekintettem szét, mint az, aki hazaérkezett.

De előbb még a College-omba, ebbe a szabad szellemű, a tudásnak, szabadságnak és vallásnak szentelt épületbe kellett megérkeznem. Az előszobában nagy bajuszú, komoly urat találok. Tanárnak vélem; a kérdéseire nagy előzékenységgel válaszolok. Végre is kiderült, hogy ő a College érdemes írónoka, s hogy főképp az iránt érdeklődött, hogy vannak-e különös kívánságaim. Nem voltak. Erre megindult velem a bennlakás felé. Előrebocsátott. A csomagjaimat két szolgálta cipelte. Akkor hirtelen megvilágosodott előttem (s ez volt a negyedik meglepetésem), hogy itt nagy úr a diák.

Később azt is megértettem, hogy a diák ez uraságát Oxfordban keserves fontokkal vásárolja meg.

A bennlakás, vagy rezidencia, ahogy az angol nevezi, fűcsa épülethalmaz. Kezdetben vala egy szoba. Az elég nem lévén, még egy csapódott hozzá. Az oldalához, a tetejébe, a tetején levő tetejébe még egy és még egy. És a rezidencia gondnoka látá és mondá, hogy jól van. Én is látám és mondtam, hogy jól van. Kicsi udvarocskák nyíltak föl az édig itt és ott; sötét, kanyargó lépcsőkön kellett az emeletekre mászni; az ablakok pedig hol a kertre, hol az utcára nyíltak. Jól van. Két szobám volt: egy nappali használatra, egy pedig éjjelre. Jól van. Három fürdőszoba tükrökkel. Jól van. S a nappali szobámban, ó, megejtő boldogság! valóságos, hamisítatlan nyitott angol tűzhely.

Erre a tüzelőre emlékezem, amikor Angliára emlékezem. A szoba falából ugrott elő, mély, öblös szája volt, s felette polc csecsebecsékkel. Szenet evett, amit nagy vasharapóval kellett a vasvederből áttemelni. Amikor égett, a szobát bevilágította. Hány estét töltöttem el előtte, fonott karosszékben elnyúlva, a lábaimat angolosan a polcra fölrakva! A tűz barátságosan hunyorgott: nem voltam egyedül. Igaz ugyan, hogy sorsom a mesebeli királyfiéhoz volt hasonló, aki sírt egyik szemével, a másikkal pedig nevetett. Én sülttem az egyik oldalamon, zúzmarásan fagyoskodtam a másikon. Magamat is gyakran forgatnom kellett, mint a pecsenyét. Meg aztán az arcom sem mindig szenvedhette az erős, tűző meleget. Ezen segíteni kellett. Papírdeszkából ellenzót szerkesztettem, amelyik az arcomra árnyékot vetett. A barátaimat majd megölte a kacagás. Ők bezzeg nem bánták, ha az arcuk fölizzott az erős melegben.

Csak a tűz meggyújtása okozott nehézséget. Ámbar egy ilyenfajta tűzhely hatalmas kéménnyel van ellátva, ami a tető fölé magasan fölnyúlva az angol házak jellegzetes dísz, a húzás mégis gyakran kívánnivalót hagy maga után. Ekkor a kályha öblös száját kiterített újságpapírral eldugom. A húzás erre kielégítővé válik ugyan, de gyakran a helytelen irányban. Akkor a kéményből aláfűtyülő szél kifújja a papírt, s teletölti a szobát füsttel. Én könnyezve és tanácsaltalanul állok az akaratoskodó kályha előtt. De az effajta szeszélyek csak növelték a szememben a becsét.

A hálószobában nincsen kályha, ellenben vannak vastag gyapjútakarók. Az ember itt ugyan megtanul gyorsan vetkezni. Egy pillanat, s már az ágyban terem. S már el sem borzad, amint látja, hogy az ablakok nyitva állnak. Attól száll szép álm a szemére. S reggelre attól nő meg az étvágya.

Az ebédlő napos, sokablakos szoba. Hosszú, fehér abroszszal bevont asztal áll a közepén. Egyáltalán nem emlékeztet a kolozsvári kollégium félig föld alatt meghúzódó evőtermére, ahol viaszkosvászonnal előbbre a fölszerelés sohasem vitte. Viszont az is igaz, hogy amit ott fizettünk egy hónapra, az itt Oxfordban csak egypár napra volna elegendő. A főszolgáló személyzet, a pompás berendezés, az elsőrendű konyha sok pénzbe kerül. S ámbár ezért nem én, hanem a College fizet a dús ösztöndíjával, az egyenleg mégis rosszul üt ki. Amit a College ad, az az utolsó pennig rámeleg az ellátás költségeire. Hát akkor voltaképpen ki jár jól az ösztöndíjjal? Én-e, vagy az angol személyzet?

De az ellátás jó, mértéken felül bőséges és gazdag. Reggelre zabkását eszem tejjel. Ez a zabkása az a zabkása, amelyikre a skót olyan büszke. Angliában a zabot a lovaknak adják, s ti megeszitek! — hajdanában az angol így fölénykedett. De a válasz nem késett: Ezért híres Anglia a lovaiért és Skótország a férfiaiért! Ma már Anglia fönntartás nélkül behódolt Skóciának, s reggelire, a hagyományos tojásos és sült szalonnán kívül, zabkását is eszik. Ami minden más egyében kívül azt is bizonyítja, hogy a gyomra nagy megterhelést elbír.

Luncheonra, ami déli uzsonnát jelent, hideg étkeket szolgálnak fel. Az ebédre csak estefelé kerül a sor, amikor is mindenki öltözik ünnepi feketébe s diáktögáját ölti magára. Akkor a rezidencia gondnoktanára is megjelenik, s latin imát mond. Ennél még csak az érthetlenebb, amikor az egyes fogások után a főszolgáló fiú a fülemhez hajol s morog. Utólag kiderült, hogy ő azt kérdezte: mór? Ami azt jelentette, hogy: kíván többet? A latin imát nem sajnáltam, de az bosszantott, hogy félév beletelt, amíg a mórral tisztába jöttem.

Én az első napokban tudtomon kívül, nagy vétek elkövetője lettem. Növényevő lévén², az állandó első fogásként szereplő húslevesre nem tartottam igényt. De akkor meg minek is jelenjek meg pontosan, ahogy a gong megszólal? —

gondoltam. Végül is megértettem a tanári szemmeresztgetések okát, s az ünnepélyes ebéd menetét késéssel nem zavartam meg.

Ami, tekintve hogy a tanár a bibliai tárgyak előadója volt, amik iránt úgylis kevés érdeklődéssel viseltettem, csakis az előnyömre szolgált.

Kicsi helyen sok szabadság

Megérkezésem után felderítő körútra indultam a College épületében. Az egyik emeleti folyosó végét üvegajtó állta el: ott volt a könyvtár. Benéztem; egy árva lelket sem láttam. Magas polcokon álltak a könyvek; lámpák függöttek alá a boltíves, famunkás mennyezetről. Egy széles asztalon folyóiratok heverték. Akkor véletlenül meglöktem az ajtót; hát az nyílik szépen befelé. Uramisten, nyílallott belém, ezt nyitva felejtették.

S ott állottam félig megdermedten, amikor egy diák fölbotorkált a lépcsőn; se szó, se beszéd, benyomta az ajtót, beállt a polcok közé, s egy-két könyvet levéve, a nagy asztal felé tart, amelyen egy széles könyv feküdt fölülve. Abba valamit bevezetett — s már hozta is a könyveket kifelé. Olyan gyorsan eltűnt, mint amilyen hirtelen jött.

Pedig hát ez volt Oxford; nem kellett volna csodálkoznom: tökéletes bizalom és szabadság. Miért tartanak a könyvtárt bezárva? Nem arra való az, hogy használják és használják reggeltől estig? S miért ne engedjék be a diákokat a könyvespolcok közé? Hiszen gyakran az ember többet okul, ha húsz könyvet kezébe vesz, átböngész és visszatesz, mintha egyen keresztülmegy földeltől födélig. Ha pedig a diák mégis azon van, hogy a saját szobájában, s nem a polcok között elhelyezett kényelmes bőrüléseken, olvassa végig a kiszemelt munkát, hát, rendnek okáért, nem tudja ő azt éppen úgy bevezetni a nyilvántartási könyvbe, mint a könyvtáros? Azt pedig még föltételezni sem szabad, hogy a teológus vagy a tanárjelölt, aki természetesen talpig gentleman, visszaélne a bizalommal. Itt legfeljebb hanyagságról lehetne szó.

Ugyanilyen alapelvekre van fektetve az oxfordi tanítási rendszer is.

Az európai szárazföldön a középiskolákban és az egyetemeken az a szokás, hogy a tanulót heti 30—35 óra látogatására kényszerítik. Ezáltal őt úgyszólván megakadályozzák

abban, hogy az órákon kívül tanulmányokat folytasson, pedig ma már kétségtelen, hogy csak az effajta tanulásnak van igazi értelme. A tanári magyarázás csak arra való, hogy útmutatást adjon, s ami még ennél is fontosabb, fölkeltsse az érdeklődést. De a kontinensen azt nem merik megtenni, hogy, mint Oxfordban, csak heti 8—10 órán adjanak elő. A diákban bízni nem lehet — valószínűleg így okoskodnak. Ki tudja, mivel foglalná el üres óráit a hitvány diákja, aki úgyis csak a diplomáját és nem a tudást tartja fontosnak. Oxfordban meg merik tenni, hogy az egyetemi hallgatót csak ennyi óra lehallgatásához kössék. Oxfordban bíznan abban, hogy a diák az így nyert szabad időt okosan használja fel. S ebben általában nem is csalatkoznak. Az igaz, hogy a kívánalmak nem túl magasak, azok például alul esnének egy német szakegyetem kívánalmain, viszont azoknak legalább a diákok megfelelnek. Az oxfordi egyetem hallgatója a délelőtti órákat mindig komoly munkában tölti. Egy-két órát lehallgat; azután a könyvtárba siet. Lunch után sportol. Majd valahova teázni elmegy. Azután ebédig ismét tanulásnak ereszti a fejét, sőt ebéd után is, hacsak a színháza vagy a diákklubja nem hívja. S a tanulásában, ez a másik fontos körülmény, nem rendszertelen. Minden öt-tízüknek van egy tutora, a College egyik előadója személyében; az a tanulmányi rendjüket figyelemmel kíséri, és közbelép, ahol szükséges, jó tanáccsal, vagy megszívlelendő intéssel.

Ez a szabad szellem különösen az egyetem végzett diákjain mutatja meg magát. Nagy bennük az önállóság, amelyik nem az addigi lekötöttség megbosszulása, mint oly gyakran minálunk, hanem az esztendőkön át beléjük idegződött természetesség.

A másik tulajdonság, ami ismét világritkaság, az a hamos üdeség, tisztaság és belső ártatlanság, ami e világból már-már kiszaladóban van. Ez ismét a különleges oxfordi nevelési rendszernek köszönhető.

Az egyetem voltaképpen 20—25 önkormányzatú Collegének az összessége. Minden College-nak teljes tanári kara és 100—500 diákja van. A diákok mind bennlakók, és szigorú szabályoknak vannak alávetve. Esti kilenc órán túl például nem szabad a rezidenciát elhagyniok. Sötétedés után csak diáktógával szabad az utcán s nyilvános helyen mutatkozniok, hogy ők s mindenki tudja, hogy kik. A fiú és leány

College-ok légmentesen el vannak egymástól zárva, a két nem együtt csak előadásokon s a klubokban találkozhatnak. E szabályok betartásáról pedig jót áll a College-ot körülvevő kétöles fal s az ablakokra rávert vasrács.

Ehhez járul még az a nagyszabású sportélet is, ami annyira jellemzi Oxfordot. Tenisz, krikett, golf, futball, evezés, úszás, atlétika, ezek az oxfordi sport legfőbb ágai. S ami a legfontosabb, az érdeklődés nemcsak és főleg nem a versenyek iránt mutatkozik; mindenki maga rúg, dob, üt labdát vagy ragad evezőt. Vannak ugyan olyan versenyek is, amik nagy megmozdulást váltanak ki; ilyen különösen a tavaszi College-ok közti regatta. Minden College kiküld egy vagy több nyolcast. De ezek nem egyszerre eveznek; ez a meglehetősen szűk Charwell folyón lehetetlen is volna. Félpercenként egyet indítanak, a múlt verseny végén kialakult sorrendben. Ha akármelyik az előtte levőt utoléri s az orrával annak farát megéri, azzal helyet cserél a következő nekirugaszkodásban. Mivel egy versenyben csak nyolc csónak vehet részt, és nyolcszor indul mindegyik, megtörténhetik, hogy egy tavaly utolsó helyre szorult nyolcas följavít, és kiküzdí az első helyet a nyolcadik indításban.

Voltaképpen nem is egy, hanem két verseny folyik. Az egyik a vízen, a másik a parton, ahol a nyolc College diákjai örült lármával és rohanással tartanak az evezősök nyomában. Hangtölcsérekkel kiáltoznak biztatólag a színéikért küzdő evezősökhöz, pisztolyokkal lövöldöznek a levegőbe, s egymás nyakába borulnak, ha a nyolcasuk az előtte levőt meg-, „bump“-olta, vagy kínosan elhallgatnak, ha az ő csónakukat érte balszerencse.

Ennek az élénk sportéletnek, amely az életerőt egészséges irányokba elvezeti, nemkülönben a szigorú nevelési rendszabályoknak köszönhető véleményem szerint, hogy az oxfordi diák, minden hibája mellett is, olyan tiszta férfiasságú. Mondom, minden hibája mellett, mert hát Oxfordban sem fenékig tejfel minden. Sok keresett előkelőségek is található ott — amit az egyetem közismert klasszikus iránya csak elősegít. Sok furcsa divatnak is Oxford szokott a szülőhazája lenni. Ezen még az sem változtat, hogy sok „oxfordi zsákba“ bújt ifjú — szocialistának vallja magát, s rendesen eljár a munkáspárti klub üléseire.

Az én College-om különben a tipikus oxfordi életen kívül

esett. A többi teológiai akadémiákkal s egy, a Munkások Nevelő Egylete által fenntartott intézménnyel együtt, a miénk jóval későbbi alapítású, mint az egyetem maga, s annak szervezetébe bele sem tartozik. Mi csak az egyetem kalendáriumát vettük át; a tanévünket mi is három, egyenként nyolc hétig tartó „term“-re osztottuk be, két hat- és egy tizenhat hetes vakációt ékelvén közübük. Mondanom sem kell, hogy a különleges oxfordi nevelési és oktatási rendszer legfőbb elve nálunk is érvényben volt. De egyik-másikkal egyik-másikunk alaposan visszaélt. Így például egy középkorú, daliás kinézésű hölgydiák annyi kérdést s olyan bosszantó föltűnési vággyal szokott a tanárjaihoz intézni, hogy azok kénytelenek voltak jó példával járni elől és válaszadás helyett — hallgatni.

Minden term végén minden tantárgyból írásbeli vizsgát kellett tennünk, amelyek eredményeit a tanárok furfangosan, hol percentekben, hol indexszámokkal, hol pedig az abcé betűivel fejezték ki. Az én első vizsgám története érdekes. A filozófia tanára olyan vezérkönyvet használt, amit akkori fogyatékos angol tudásommal megérteni is nehezen tudtam. Nem is igen fárasztottam hát magamat, hanem két nappal a vizsga előtt jelentkeztem a tanárnál, kifejtvén neki, hogy nem merek a vizsgának nekivágni, mert nem hiszem, hogy a készültségem alapos lenne. A tanár barátságos kézlegyintéssel intézett el. Az eredmény nem fontos — így érvelt; a fontos az, hogy megpróbáljam.

Hát meg is próbáltam — de előbb a vizsgát megelőző két nap iszonyú tanulást csaptam. A könyv nem is volt olyan száraz; a két nap alatt derekasan elkészültem. Jól is sikerült a vizsga. — Az tetszik nekem különösen — a filozófia tanára ezzel dicsért meg —, hogy olyan pompás önkritikája van. Szerény. Ennyi tudás — és ön azzal állt elő, hogy nem érzi magát jól elkészültnek!

Én hallgattam erre a kétes dicséretre. Pedig felvilágosíthatam volna. De pompás önkritikám volt. Szerény voltam. Nem tettem.

Angollá való vedlésem története

Azokat a kínokat, amelyeket a kisgyermek érez, amelyiknek az öntudata már ébredszik, aki már lát, észlel, tudomásul hozni akar, de beszélni még nem tud, én hosszú hó-

napokig szenvedtem. Röviddel a megérkezésem után egyik volt kolozsvári tanárom levélben keresett föl. „Maga eddig már jól beszél angolul“ — írta kedvesen. Nem, még nem beszéltem. Egy „jó reggelt“, vagy „jó estét“ még bizonyos folyékonyssággal tudtam a diáktársaimnak odavágni, de akármi egyebet próbáltam meg, az olyan akadozva ment, hogy senkinek ideje nem volt azt végighallgatni. Az ebédlőasztalnál azért mégis megnevettem minden adomát. Nem azért, mintha megértettem volna vagy mutatni akartam volna, hogy megértettem őket. Isten látja a lelkemet, senkit megtevészenem nem akartam. Én csak azon nevettem, hogy a diákok milyen jóízűen nevettek.

A magyar beszéddel fölhagytam abban a pillanatban, amikor Angliába megérkeztem. Lehetőleg leveleimet is habarcsangollal írtam (már tudniillik olyan angolsággal, amilyenre akkor képes voltam). Magyar lapokat nem járattam. Magamat teljesen angol környezetbe helyeztem.

Nemsokára ott voltam, hogy angolul még nem tudtam, de magyarul már elfelejtettem. Ekkor a vasárnap estét kegyesen kineveztem Magyar Estnek. Ilyenkor a magammal hozott Ady- és Szabó-kötetből némi otthoni levegőt szívtam magamba. De a szobát utána mindig gondosan kiszellőztettem. Utóvégre, ezt kérdeztem magamtól, miért is jöttem én Angliába? Nem azért, hogy még egy embert a magam bőrébe beleteremtsek: egy angol embert?

Igy hát nekifeküdtem minden erőmmel az angol nyelv tanulásának. Az alattam levő szobából néha föl is izentek; több csendességet kértek. De én nem tágtottam. A különböző új szavakat én továbbra is úgy idegeztem magamba, hogy a fogalmakat, amiket jelképeztek, én közvetlenül, a magyar szavak kizárásával kapcsoltam hozzájuk. Sun például nekem azt jelentette, hogy nap. Odaálltam a szoba közepére, kidüllesztettem a mellem, fölfelé irányítottam a fejemet, és elkáprázva behunytam a szememet. Valami erősen süttött. Sun, Sun, mormoltam eközben, mint valami napimádó felekezet fanatikusa.

Az alattam levők nem bánták, ha a sun jelentését tanul-
tam, de azt már komolyan sajnálták, hogy az angol nyelvben ilyen szavak is vannak, mint to wade vagy to jump. Az előbbinél ugyanis föltúrtem a nadrágomat, és nagy határozott lépésekkel (amelyektől kongott a padló) átgázoltam

egy elképzelt patakon. Az utóbbinál pedig ugráltam, mint a kecske. (Vö. Úgy fölugrom, mint egy bolha, úgy leesem, mint egy marha. Népdal.) De így legalább azt elértem, hogy amikor a szó valami angol szövegben előfordult, én azt nem a magyarban neki megfelelő szó alapján értettem meg; tehát én nem fordítottam. Az angol szó bennem közvetlenül annak jelentését ébresztette föl. Az angol nyelvtudás bennem a magyartól függetlenül alakult ki. Ezért van az, hogy fordítani még ma is nehezemre esik, viszont angolul akkora készséggel gondolkozom, hogy még verseket is tudok faragni. Már az első évben több eredetileg angolul írt mesém jelent meg egy hetilapban, míg ugyanakkor megkísérelt fordításaim teljesen értéktelenek. (Azóta angolul több tanulmányt, sőt egy hetvenoldalas kis könyvet is kiadtam!.)

Annak, hogy angolul kezdettem gondolkozni, más következménye is volt. Beszéd közben én sohasem állottam meg lelkendezve, hogy hát: Hogy is mondják ezt angolul? Ha magyarul gondolkoztam volna, esetleg olyan fogalmakat is földézttem volna, amelyek magyar szóképeit ugyan tudtam, de az angolokat nem. Ez nem fordulhatott velem elő, amikor angolul gondolkoztam, mivel azok a fogalmak, amelyek angol szóképeit még nem tudtam, nem is léteztek számomra. Gondolataim így szűk körben mozogtak ugyan, viszont minden árnyalatuk már angol szavak ruháiba volt bújtatva.

S még egy körülményt meg kell említenem. Egyetlen pillanatot sem vesztettem arra, hogy valamilyen nyelvtan jelentőség nélkül megírt mondatait megértssem. Nem próbáltam tehát annak mélyére hatolni, hogy: A nagypapa a kertben almát eszik. A macska dorombol. A tűz a kályhában vígan pattog. Én mindjárt azt kezdtem olvasni, ami érdekelt. Amiből tanulni akartam. Egy, az erkölcs keletkezéséről szóló tudományos munkára vettem magamat. Igaz ugyan, hogy ezáltal a tudomány nagyképű nyelvét sajátítottam el, s a köznapi fogalmakat is latin eredetű szavakkal fejeztem ki jó ideig (amin a barátaim sose szűntek meg mulatni), viszont sohasem lankadtam el a buzgalomban. Hiszen én voltaképpen nem is a nyelvet tanultam, hanem a szaktárgyat, ami érdekelt. A nyelv csak úgy mellékesen ragadt réám.

Aztán, amikor a barátaim, az ékesszólás tanára meg a College igazgatója úgy ítélték, hogy angolul már eleget tudok, megengedték, hogy egy reggel az imaházban az isten-

tiszteletet én vezessem. Előbb az élénkelendő dal holtalálhatóságára hívtam föl a figyelmet. Azután fölolvastam Bernard Shaw egyik előszavának egy megszívlelendő részletét. A forrást így neveztem meg: A fölolvastandó rész Bernard Shaw könyvében található meg. A jelenlevők egyhangú tanúsága szerint én voltam a világtörténelem első alakja, aki Shaw-t kanonizálta.

Angollá való vedlésemnek azonban egyéb érdekes mozzanatai is voltak.

Még kellett tanulnom teát inni. Minden délután négy-öt óra tájban a tanulók közös szobája megélnékölt. Előbb azok jelentek meg, akik igényt tartottak a pingpongasztalra. A fehér kaucsuk labda már vidáman ugrándozott a háló fölött, amikor a College hölgydiákjai is kezdtek előtűnedezni. Legutoljára azok maradtak, akik a legközelebb laktak: a rezidenciában. A five o'clock tea, az ötórás tea akkor már javában folyt. Még ugyan senki a párolgó kannát nem látta, sem nem ivott annak cukorral édesített, tejjel enyhített tartalmából; de az nem is volt fontos. Az angol tea ugyanis olyan, mint a francia tánc, a magyar zálogkiváltás s az amerikai házasság: ürügy. Elvégre az ember azért úriember, hogy mindennek megadja a formáját. Csak nem volna illő nyíltan kimondani, hogy az angol azért teázik akkora előszeretettel, hogy barátaival „felelősség” nélkül találkozzék, magát kibeszélje, bohóckodjék feltűnés és udvaroljon következmények nélkül! Pedig a teáscsészék s a tészta a tanúim, hogy színigazságot mondok.

Még volt egy követelmény, annak is eleget kellett tennem. Még kellett tanulnom, hogyan lehessek bizarr, furcsa, meglepő, szokatlan, hányaveti és hidegvérű: anélkül, hogy sértővé váltam volna. A lábaimat föltehettam a nyitott tűzhely polcára, a térdeimet hozzátámaszthatam az asztalhoz, a teámat a kanál nyelével fölkarhadtam, üvölthettem akkorákat, amekkorák jólestek, olvashattam az újságot mindenkinek hátat fordítva, bakancsban s kirándulóingben ülhettem oda az asztalhoz (föltéve, hogy estebédhez a legkifogástalabb ruhámban jelentem meg), csak azt nem szabadott tennem, hogy valakit megharagítsak. De ezt nem volt nehéz elkerülnöm. Az angolnak jámbor természete van; ő egyhamar ki nem jön a sodrából. Hiszen éppen ez a nyugodt közönyösség az, ami őt olyan jellegzetessé teszi. A dolgát, azt

elvégi becsületesen, de azonkívül: nem kíváncsi, nem jön zavarba, nem panaszkodik, nem lázadozik, nem épít fellegvárakat, nem csalódik. Ő általában az a fajta, aki dicséri Istent, amiért a világ, úgy, ahogy megvan, olyan jól sikerült. S ha lát is kisebb hibákat, ő sohasem türelmetlenkedik. Van ideje; egy kis várásba bele nem pusztul.

Anglia a legbiztonságosabb ország. Ott az embert nem sértegetik, nem is törődnek vele, a pénzt elszedni túl nagy vesződésnek tartják, s békén hagyják még akkor is, amikor nyilvánosan káromkodik. Ott senkit túlságosan komolyan nem vesznek, semmi miatt a vízbe nem ugornak, föl nem izgatódnak, az emberek a fejüket el nem veszítik. Ott a hóbortos szabadon járhat, sőt mindenki hóbortos egy kicsit, mert soha reá nem pírítottak. Öröm volt ilyen emberek között élni két évig. Két évig, s nem tovább.

Magam örök életemben egy kicsit angol voltam. Engem még soha senki fölindultan nem látott. Velem csak a hátam mögött lehetett veszekedni. Én nem sértegettem, és sértést föl nem vettem. Ha ezenkívül még pipázni is megtanultam volna: tökéletes angol vált volna belőlem.

ANGLIA KERÉKPÁRHATRÓL

Anglia kövei

Az ösztöndíjamból egyszerre húsz fontot kaptam kézhez. Be kicsi volt a kezem hozzá! Nem tudtam az egészet tartani, így hát az egyik részével egy oxfordi könyvárust boldogítottam; egy másik részét biciklire váltottam. A kereskedő azt mondta, hogy másodkézből adja a járműt, de én azt ajánlottam, hogy ahhoz már annál több kezeknek is közük volt.

A nagy urak levetik a ruhát; a szegény emberek fölveszik. A nagy úr mindent úgy akar, frissen a raktárból: gépet, ruhát, feleséget. Ők azt akarják, hogy velük kezdődjék minden, a számukra készüljön minden; és amikor már elnyűtték, kihasználták az újat, ők nem vállalják a felelősséget a továbbiakért. A szegény ember bezzeg más sorsot hordoz. Az ő számára semmi sem készül; neki minden csak jut. Ő semmit nem kezd; ő csak folytat. Abból, ami másoknak élvezet, dísz, öröm volt, ő kapja a nyomorúságot, a rongyot.

De sok élet van a rongyban is. Meg sose hal; legfeljebb sorsot cserél. Volt fekete frakk, lesz cigány-melengető. Volt cigány-melengető, lesz ablakmosó. Volt ablakmosó, esetleg finom rongypapírrá válik. S e sok sors együtt történelmet csinál. Én azon a biciklin, amit akkor vettem, majdnem egész Angliát s Hollandiát bebarangoltam. Előttem, ki tudja, talán szegény munkásember hasznalta, aki hazulról a gyárba menvén, általa időt és erőt nyert. Talán tragédiák tanúja is volt ez a bicikli, s a horpadás a testén onnan származik. Az első gazdája pedig bizonyosan úr volt, más nem is lehetett.

Amíg az iskolai év tartott, Oxfordtól messze nem kalandozhattam. Nem is igen kívántam. Sőt még kerekeket sem igen használtam a lábak helyett. Az ódon házsorok, a titokzatos sikátorok, s a meglepetésszerűen betorkolló városössvények, amelyek óvatlan pillanatokban beszaladtak egymástól méternyire szétidegenkedett házak közé, és ideges zigzagolással vágtak ki a másik utcára, gyalogutakra is elég ér-

dekességet nyújtottak. A Mária-templom tornyát innen is, onnan is látni lehetett. A College-ok ódon falai, szeszélyes boltozatai és tágas kertjei is sokáig lekötve tartották a figyelmet. S amikor úgy szürkület tájt a templomtornyok harangjátékai megszólaltak, s a sok kromatikus és pentatonikus skála összevegyült az órák számát jelző egyszerű dallal, akkor föltétlenül le kellett szálnom a bicikliről, még ha rajta ültem is, és a megilletődés lassúságával fordulnom ide és oda a szűk utcákon.

Ezek a harangjátékok elfeledtetni próbálták velem az erdélyi templomok harangzúgását. De az erdélyi templomok harangzúgását elfelejteni nem tudtam. A falusi csend áhítatosságának a harangszó ad lelket, s valahányszor olyan helyre kerültem, ahol csend volt, az erdélyi templomok harangzúgását kívántam hallani.

Londonban nem kívántam. Oxfordban sem: Amerikában a legkevésbé. Ott, ahol az ember a maga hangját is alig hallja a gyárak, villamosok, automobilonok lármájától, ott a harangszó is idegenül érezné magát. A harangjáték elkápráztat és csalogat; arra az ember felfigyel. Az hozzáillik a zajos Nyugathoz. De amikor a szelíd napfényben csak a bogár lépteinek a zaja hallatszik, s a pillangó lélegzetvétele, a harangjáték bántana, mint a nyugós ember.

Harangjátékos Oxfordból azonban az utak kifelé vezettek.

Nemsokára megtanultam, hogy miért hívják az angol kisvárosok főutcáját Magas utcának. Angliában a kisvárosok jó része hegytetőn épült, nem pedig völgyben, mint minálunk. Ott a főutca az, amelyik a hegygerincen végigfekszik, tehát az, amelyik a legmagasabb. Azt is megtanultam, hogy hol szokott a kisvárosok közepe lenni. A keresztnél. Az a kereszt pedig a világért sem volna olyan, mint amilyeneket minálunk az utak szélein lehet föllelni. Az angol kisváros keresztje legelőször is kőből van, azután pedig úgy van beállítva valami karcsú, tornyos, nyitott tetőzet alá, mint a kétéves juhászgyerek az apja gubájába. A gyönyörűen megfaragott, díszes, csúcsíves munkának a kereszt csak a magja.

S az utak, amelyeket bokorkerítések szegélyeztek, Oxfordtól mindig tovább vittek.

A székesegyházakat kezdettem sorra látogatni. A legtöbbjüket századokkal ezelőtt, századok alatt építették. Világosan ki lehetett rajtuk mutatni az építőstílus változását. A

közepük egyszerű normann szerkezetű kereszthajó, kettős ívű ablakokkal. Így építették meg azokat a kereszténnyé tért ősök. Később gótikus hozzáadásokkal bővítették rajtuk. De mégsem felemások a keresztény hit ez emlékművei. Hiányzik ugyan belőlük a kompozíció egysége, de élő lelkük van, vagyis a mindig rohanó, változó, fejlődő életet jelképezik. S ez több, mint amit a tökéletesség Taj Mahaljai¹ tenni tudnak, amelyek annyira bevégeztek, annyira egységesek, hogy némiképp már merevek és halottak is.

Vannak ugyan egységes stílusú székesegyházak is Angliában. A lichfieldi ilyen, amelyik a legkisebb s egyben a legremekebb. A salisburyi is, amelyik rövid negyven esztendő alatt fejeződött be, s amelyiknek a nevezetessége a magas, de sok tekintetben szépség nélküli tornya. A legújabb liverpooli katedrális talán a legszebbek egyike lesz, amikor a tornya felépül — ha ugyan arra sor kerül ebben a században, s ha az a jövő század építőstílusa szerint kubista nem lesz.

Ezeknek a székesegyházaknak jó részét én egy kedves oxfordi diák barátommal látogattam meg, aki azóta már lelkész és házasember. (Ezt azért jegyzem meg, mert én még egyik sem vagyok.) Míg én a hatalmas templomkertet jártam, hogy a székesegyházat más és más oldalról vegyem szemügyre, fölfedezvén rejtett szépségeit, ő benn ült, áhítatosan, egy padban, vagy lefizetvén a díjat, amivel a templom fenntartásának költségeihez járult hozzá, az oltár háta mögé suhant. Ott volt még aztán látnivaló. Díszes sírok, mellékoltárok, keresztelési medencék s különbnél különb ereklyék! De ezek engem nem érdekeltek. Én a tervezet nagy vonalait, a felépítés logikáját akartam fölfedezni. Őt a történelem érdekelte, amit a vezető a sírokból s faltáblákból kiolvasott.

Ugyan a történelem engem is érdekelt. A bath-i régi római fürdő maradványait, a nyílegyenes utakat, amelyek a régi római táborokból a szélrőzsa négy irányába szétvezettek, s a druzok kőköreiből, amelyeken belül ők az isteneknek áldoztak, nem minden megilletődés nélkül jártam végig. De engem az élő Anglia inkább vonzott, s a romok csak annyiban, amennyiben azok magyarázat nélkül beszéltek. A falomladékok nem váltak érdekessékké előttem, amikor megtudtam, hogy azok ötszáz évesek. A kis falu templomát megszerettem, mert szép volt, s nem izgatott az, hogy nem tudom hányadik Henrik egyszer benne térdepelt (az imázsá-

molyt ma is mutogatják). A walesi várkastélyok romjai között is egyedül szerettem kóborolni (pedig azoknak minden kővéhez véres múlt tapadt), mert a jelenbe átmentett múlt a fönmaradott bástyák, a még el nem tört oszlopok, a be nem omlott kutak nekem kedvesebbek voltak, mint a barátom magyarázása nyomán elképzelt hajdankor, amelyik nem volt képes arra, hogy magának világosan és félreértés nélkül beszélő emlékjeleket teremtsen.

Adjonistenre fogadjisten

A vendéglátásnak a vendéglő vet véget. Az erdélyi falu papja ágyat vet nekem, ha idegenül beálltok hozzá, mert nincs máshova mennem. Az angol gazda be sem ereszt, ha el nem találom a kedvét, hanem megmutatja a kutyáit s a szálloda felé vezető utat.

S én heteken keresztül mégis úgy kerestem szállást Angliában, mintha a Székelyföld falvait látogattam volna sorra! A barátaim, amikor a tervemet elmeséltem nekik, csóválták a fejüket, s lebeszélni próbáltak. — Csak úgy, ismeretség, ajánlólevél és előzetes értesítés nélkül akárhova bekopognál? — kérdezték. — Olyan helyre nem megyek — világosítottam őket fel —, ahol kopogni kell. Majd csak oda térek be, ahol az adjonistenre az ajtó magától megnyílik. — S elindultam. Reading-en túl esteledett először reám. S az első kísérletem sikerrel járt.

A háztáj, amelynél megállapodtam, nem volt sem szegény, sem gazdag. De csűr volt az életén, s abba a gazda éppen akkor hányt a friss szénát. Egy kicsit megnézett, amikor idegenes kiejtéssel a kérésemet előadtam, de nem tagadta meg. Sőt még vacsorára is meghívott. Odaültem én is a tűz mellé, s amíg a kenyereből faltam, tartottam őt a messzi világ meséjével. Másnap reggel alig akart elereszteni. Minden úgy esett, amint Erdélyben szokott.

Később sem volt bajom az éjjeli szállással. A salisburyi székesegyház előtt találkoztam az én Belton barátommal, aki megígérte előzetesen, hogy utamban elkísér, ha szállást kereső tervem beválik, s azután ketten öltöttük magunkra legnyájasabb mosolyunkat, simogattuk meg leereszkedőleg az előcsaholó kutyákat, s értekeztünk a jámbor házigazdával. Csak egyben csalt meg a számításom. Szénán nem hálhattunk, pedig láttunk belőle eleget. De az angol gazda a szénáját

bádogtető alatt boglyákban tartja, s arra nem mászhattunk fel, mint az udorba. Háltunk ahelyett a csűrpadlón, rossz zsákokon, amelyekből a polyvát előzőleg kiráztuk. A patkányok ott visítgattak a fejünkönél. Hancúroztak, mint a vásott gyerekek. Azon egyezkedtek, hogy melyikük harapjon belénk először. De jó szerencsénkre sohasem sikerült az egyezés.

Egy nap lejutottunk a tengerpartra. Akkor a bicikliket vasúton előküldöttük; magunk pedig amúgy gyalogosan folytattuk az utunkat. Mert vannak vidékek, amelyeket az ember a vonat ablakából is megnézhet. MASHelyt az országutat kell járnia, amelyik fűgőbb, kíváncsibb, többfelé eljáró. Anglia déli tengerpartjával csakis a mindenütt jelenvaló gyalogösvények ismertethetnek meg.

Kiszaladtak azok a kanyargó fehér szalagok egészen a sziklás meredekig, amelyen túl már csak köveket lehetett dobálni. A tenger ott harsogott alattunk; a hullámtörések szabályos időközökben ostromolták a partot, amelyik sárgásbarna elnyúlással engedte, hogy megfürdessék. Itt-ott annyira megkívánta a tenger érintését, hogy odaomlott egészen, mint a szerelmes leány. De a tenger csúful elbánt vele. Zöld fűruháját lemosta, s eszeveszetten kezdte tépdésni meztelen testét.

A „Thomas Hardy country“-n hamar áthaladtunk. A nagy angol regényíró azon a vidéken lakott, s a komor eseményeknek, amelyekkel a munkái tele vannak, mind ki lehetett nyomozni a színhelyeit. Ebben a barátom nagy mester volt. Én inkább azon voltam, hogy minél hamarabb tovább jussunk. Vágytam már Devonshire fehér falú házai után. A kőnek meg a téglának a színét már meguntam. A falvakon néha úgy haladtunk át, hogy észre sem vettük, hogy ott valami fától, mezőtől, sziklától különböző valóság húzódott meg. Menyire mások az erdélyi falvak. Tétován és borzongva futunk át az erdőn, s egyszerre haza megerkezünk: „Itt emberek laknak!“ — a fehér falú házak ujjongják.

Devon megyében aztán az a meglepetés ért, hogy ott a lápok a hegyek tetején találtuk. Romantikus mesékkel kezdett ekkor a barátom tartani. A régi világban üldözött rabló meg üldözött király itt szokott meghúzódni. Ma már a rabló más helyen keres menedéket. A nagy városokban. A királyokat pedig senki sem bántja; olyan szelídek lettek.

A biciklinkhez itt újra hozzájutottunk, s ekkor átvágtunk Somersetshire síkságára. De ez nem ment olyan könnyen, mint a térképen. Magas hegyekre kellett föltolnunk a bicikliket, mielőtt az ígéret földjét megpillanthattuk. S minden tetőn ott találtuk az angol—hollandus petróleumtársaság reklámozlopát, a következő fölírással: Minden hegytetőn ott van a Shell. De ez nekünk, mint biciklistáknak, kicsi okulásunkra szolgált. A mi egyedüli szükségletünk levegő volt, s azt a hegyek alján is ingyen mérték.

Dús búzaföldek között vitt egy darabig most az utunk. Gazdag országba érkeztünk. A falvak is mutatták a változást. Egy lakóházra három gazdasági épület is jutott. Az emberek is. Két helyről elutasítottak, amíg a harmadiknál éjjeli szállásra befogadtak. Gazdag országban minden gazdag, csak az emberek lelke szegény. De nem a jómód miatt. Hanem mert a jó módot egyedül, könyökléssel, önzéssel, könyörtelenséggel szereztek meg. Az együtt szerzett vagyont az emberek együtt is költik el.

Nem volt véletlen, hogy az oxfordi rendőrségtől kapott igazolványaimat is először itt kellett fölmutatnom. Jóképű bácsi szegődött mellém; akkor már Belton elpártolt volt melőlem, s egyedül gördültem vissza Oxford felé. Nyájasan érdeklődött hogylétem felől. Hogyan, oxfordi diák lennék? Azzal a kopott nadrággal s lyukas cipővel? Hát az esernyőm hol van? (Akkoriban az a divat járta Oxfordban, hogy minden diák esernyővel jár.)

Oxfordból rövid pihenés után a kontinensre vettem az utamat. Doverig lehajtottam; ott hajóra szálltam. A kicsi hajót három óráig rázta a La Manche csatorna erős áramlása. Ostendétől Stuttgartig a vonat vitt. A biciklimet Brüsszelben hátrahagytam. A nehéz harcoknak, amelyek Belgiumnak ezen a vidékén lefolytak, már kevés nyoma látszott. Az új cserepek a házfedeleken elárulták ugyan, hogy építettek, de azt nem, hogy miért. Luxemburg csinos város, valami szakadék két partján. Metz és Strasbourg székesegyházai végtelen finomságukkal ütnek el az angol székesegyházaktól. A német városok épületeinek újszerű stílusa kellemes meglepetést kellett. Egy hetet töltöttem Bad Bollban a „Kibékülés Szövetségé”-nek nagygyűlésén. Majna melletti Frankfurton és Kölnön keresztül értem vissza Brüsszelbe a biciklimért. Majd egy

tíznapos kerékpártúra következett, amelynek során majdnem egész Hollandiát bejártam.

Szélmalmos-csatornás Hollandia, ahol kerítés helyett víz veszi körül a házakat, s ahol a ruhaszárító kötelek mindig tele vannak aggatva frissen mosott ruhával. Libegő kalapos leányok, bő bugyogós férfiak s kopogós facipőjű vénék! S a városok, amelyeket csatornák hálózna be; az ódon, fekete házak, amelyeket csak hidakon lehet megközelíteni! Vendégszerető, mosolygós nép. Van-e hozzád fogható szívjóságban?

A nyelvüket nem beszéltem, de közöttük nem jártam magamban. Az én Ernst barátomnak nem volt kifogása az ellen, hogy a tolmácsom legyen, s a barna, cukros kenyeret rendszeren ő vásárolta meg a számunkra. Itt már pompás sátram volt, egyiptomi vászonból, ami összefogva helyet is alig foglalt el, s fölállítva kettőnek is tág volt. Be sok szép helyen ütöttük azt föl! Szélmalmok tövében, árkok partján, tengerparti homokhegyek között. Be sokszor elmosott volna az eső, ha az nem feszül a fejünk fölé!

Amszterdamtól északra terül el Hollandia legérdekesebb Nemzeti Parkja. De itt nem a természetet védi az emberi törvény a csúffá tevés ellen. Itt a népek kényszerítik vissza, nem törvénnyel, hanem a körülmények erejével, a száz esztendő előtti állapotokba. Három falu tiszta katolikus lakossága mindent úgy megőrzött, mint ahogy azt az ősök meghagykozták. Csúnya, tudományos nyelven ezt úgy mondanák, hogy ezek az emberek nem fejlődtek. Akárhogy is nevezzük azonban, ennek örvend az amerikai turista. Egy darab régi, hamisítatlan Hollandia kiált fel, amint a halászfalvakba megérkezik. Az árbocok erdeje szúrja az eget a kikötőben, s lassú, himbálózó járással tipegnek a lakosok ide-oda. Mind a régi nemzeti viseletet hordja, leány, asszony, férfi. A fényképezőgépes amerikai megrohanja a gyermekhad. — Pikcsör, pikcsör — kiabálják, ami azt jelenti, hogy: Készen vagyunk, végy le. S ha te barátságosan intesz, ők rögtön ötöt lépnek hátra, egymás kezét megfogják, s várják, hogy te elcsettintsd a gépet. Ha pedig ezzel megvagy (s nem előbb), ismét neked rohannak. Most azt kiabálják: Moni. Ez, akár-hogy csűrjük, csavarjuk is, azt jelenti, hogy: Fizess! Te, ha kedves az életed, fizetsz. Itt mindennek ára van. Három gyerek az három picula. Három gyerek s egy vénasszony, az

öt. Három gyerek, a vénasszony s a szélmalom a háttérben, az egy egész pengő. Az öreg emberek árát nem mertem megkérdezni.

Háromnapos londoni köd

Londonba már az első karácsonykor elkerültem. Csúnya, csapós eső fogadott. A ködtől nem láttam az utcák végét. A füst fölmarta a szememet. S erre ott még azt mondták az emberek, hogy: — Szép tél!

Egyszer aztán olyan sűrű, fekete köd feküdt a városra, hogy még az arcok változását is csak villanyfényben tudtam megfigyelni. De az sem váltott ki egyéb megjegyzést az emberekből, mint hogy: — Ezt vártuk.

Hogy ők mit, azt nem tudom, de én alig tudtam a végét várni. Három napig tartott. A forgalom teljesen szünetelt. Az utcai villanylámpák égtek éjjel, nappal, mégsem látott az ember az orrán túl. Éjszakai sötétség volt. Az utcasarkokon a fáklya vagy a maglya tüze olyanok látszott ötven méterről, mint a szegény ember mécsese. Az emberek bezárkóztak a házaikba, és csak azok mozdultak ki, akik azt el nem kerülhették. Ha két ilyen londoni ködöt meg nem értem volna, senkinek el nem hinném, hogy a köd ilyen szurtos, mocskos és fekete lehessen.

Az Amerikából jövő meleg tengeráramlat csak részint felelős az ilyenfajta ködökért. Azért inkább a rengeteg mennyiségű füstöt lehet okolni, amelyet ezernyi gyárkémény ont gondatlanul a levegőbe. London soha olyan tiszta nyarat nem látott, mint egy tucat évvel ezelőtt, amikor valami sztrájk két hónapra bezárt minden gyárat. Most azon török a fejüket az angolok, hogy miképp lehessen füst nélkül szemet égetni, s azon, hogy miképp lehessen a köz javát szem előtt tartani nem akaró gyárosokat arra kötelezni, hogy az új eljárást bevezetve, szűnjenek meg a levegőt továbbra is megfertőzni.

De talán jobb lenne az utópisták javaslatát megfogadni és az irdatlan várost részint földarabolni, részint kiirtani. Talán azoknak van igazuk, akik Londont s a hozzá hasonló városrengetegeket az emberiség lelkiismeretének a terhére írják. Mert még elgondolni is rettenetes. Harminckilométeres körzetbe több embert összezsúfolni, mint egész Erdély lakossága! S a pár jókora népkerten kívül beépíteni az utolsó talpalat-

nyi földet is udvartalan vagy cementes udvarú bérházakkal! Hol kapnak levegőt ezek az emberek; és hogyan élnek le életüket a népes utcákon, a házközökben?

Csak az tud igazi fogalmat szerezni e város irtóztató nagyságáról, aki megpróbál átgyalogolni vagy átbiciklizni az egyik végétől a másikig. Én megpróbáltam egyszer, Oxfordba visszatérőben. A város nem akart a hátam mögött maradni. En csak mentem, mentem, s még mindig házak kísérték a két oldalomon.

Mennyi nyomorúság lakozik egy ilyen nagy városban!

Van egy angol szó, nagyon közönséges, nagyon gyakran előforduló. Úgy írják le, hogy slum, és magyarul úgy ejtik ki, hogy nyomortanya. Az ember úgy illik, hogy Londonban megnézzé a Trafalgar teret, a Hyde-parkot, a királyi palotát és a többi palotát; úgyszintén menjen el egypár díszes színházba, anélkül, hogy a két székesegyházról meg a többi gyönyörűségekről elfeledkezne, de aztán hadd térjen meg ide a slumökhöz, és kérdezze meg: Érdemes-e? Az a nagy gazdagság, jólét, hatalom és dicsőség — érdemes-e annyi milliók nyomorúsága, kínlódása, halódása árán? Om-ladozó, piszkos bérházak, szűk utcákkal, amelyeken végigmenni életveszélyes, mert valami az ember nyakába szakadhat; egy szobába öt-tíz ember bezsúfolva, amelyek egy része nappal, más része éjjel gyömöszölődik a szennyes ágyakba; sápadt asszonyok, vérszegény, beteges gyermekek és a rossz sors miatt iszákos férfiak: Érdemes-e?

A munkanélküliek száma nő esztendőről esztendőre, s azoknak is, akik munkába járnak, csak kevéssel jobb a sorsuk. S még koldulni sem szabad. Igaz is, hát kitől lehetne? Azért, különösen télidőben, a járdák széle tele van ácsorgó emberekkel, akik félénken nyújtják ki a kezüket. Gyufát árulnak, vagy valami semmiséget, hogy a törvény betűjének eleget tegyenek. Sokan katonának állnak, még az is jobb, mint így kínlódnia, ha ugyan a nyomorúság már alkalmatlanokká nem tette őket arra is.

És ez mindenütt így van, ahol van ipari civilizáció. S az hol nincs Angliában?

Manchester környékén egyszer tíz napig bicikliztem, anélkül, hogy gyáraktól messze kerültem volna. A városok területén a gyárkémények úgy állnak, mint tűpárnában a tűk, befűzve mindegyik fekete fonalú füsttel. Ott, azon a

vidéken készül a finom, fehér vászon a boldog emberek pacyolat ágyába. Birminghamtól északra terül el a Fekete vidék s a Cserepes, nagy területek különleges iparágakkal. Dél-Walesben egyéb sincs, mint szénbánya, s fenn Skóciában, ott vannak a hatalmas acélgyárak és hajóépítő műhelyek. Füst, köd, piszok, nyomorúság mindenütt; hát érdemes-e?

Milyen kedvesek az angol falvak. Egyszerűségük és hátramaradottságuk ellenére is mennyire nyugodtak, boldogak ott az emberek. Az ipari civilizáció, nem elméletben, hanem gyakorlatban, beszennyezte a földet. Elméletben nincs hiba a gépek használásában. Sőt a gépektől az igazi emberi megváltást is remélhetjük. De az önző, éretlen, szűk látókörű emberek irányítása mellett még a legpompásabban kiadott könyvet sem lehet lelkiismeret-furdalás nélkül olvasni. Azt a könyvet valaki kiszedte, kinyomta, a papírjának a rongyot valaki gyűjtötte, földolgozta; és jaj, nehéz és kínos a sors, mit azok az emberek hordoznak.

Estéknként az emberek kitódulnak a slumökből, és betöltik a parkot. Heverésznek a fűvön. Vagy csitítják az elkeseredésüket azáltal, hogy elkeseredett szónoklatokra hallgatnak. Jó haraglevezető ez. A térség szélén valaki föláll egy „szapanládára“, s kiönti minden bánatát. Szürkület előtt, a Hyde-parkban, néha két tucat szónokot is láthatunk heves kézmozdulatokkal ágalva kisebb-nagyobb csoportok közepén. [...] Külön tudomány a gúnyos vagy kételkedő megjegyzésekre úgy adni a választ, hogy az forró meg hideg víz is legyen egyidőben. Ebben jómagamnak is sikerült egy kis gyakorlatra szert tennem, amennyiben részint az Esperanto társaságnak, részint pedig a békeszerető ifjúságnak egyik szapanláda-szónoka voltam. Legnagyobb diadalomat akkor arattam, mikor egyszer a hangom pusztá erejével három szomszédos gyülekezet hallgatóságát hódítottam el egy szuszra.

A szónokok nagy része azonban vallásos tárgyakkal foglalkozik. Ádám bűnéről értekeznek, és a megtérés szükségességét hangoztatják. Néha kis harmóniumot is kihoznak, s azon nyekeregtenek a gyors ütemű, indulatos énekeket. Kicsivel odébb az Údv Hadserege¹ formálja a kört. Egyenruhás lányok és férfiak részint énekelnek, részint a rezesbanda trombitáiba fújnak. A szünetekben valaki kiáll, és élete fordulópontjának a történetét meséli el. Aztán megindulnak a székházuk felé, elől a zenekar. Sokan követik, a zene vonz,

mint a mágnes. Újabb istentisztelet következik, amelynek során gyakran zokogó emberek botorkálnak föl a pódiumra és ajánlják föl a lelküket Jézusnak. Az Údv Hadserege kiváló munkát végez, különösen a prostituáltak és iszákosok között.

De kicsit ér az elhullottak felemelése. Alacsonyán, megrokkantan jár az egész emberiség. Mindnyájunknak föl kell egyenesednünk. A társadalmi jótékonyág ideje elmúlt. Morzsákkal nem lehet az éhezőkön segíteni. Valami általános változásra van szükség. És hitre, hogy az új élet hajnala fölvirrad.

A nagy városok a társadalmi reformtörekvések laboratóriumai. De már a falvakon is kezdenek kialakulni új irányzatok. Sokan, boldog hittel, már megtaláltamot kiáltanak. Fanatikus, boldog emberek, be jó, hogy hisztek. [...]

A fészek fölég

Be szép fészket épített Anglia magának! A szigete nem nagyszerű, de kellemes. Az is, amit reá épített, nem nagyszabású, de kényelmes. A népe sem világ csodája, de megállja a maga helyét. Példaképp fel nem magasztosítható, de közöttük élni nem kicsi dolog.

Ez a kicsi ország egyszer azon vette magát észre, hogy a nyeregben ül. A spanyoloknak és a portugáloknak a napja leáldozott. A hollandusok kicsöppentek a hatalomból. Anglia megnyergelte Indiát, s a hátán benyargalt a dicsőségbe.

A nábobok nemcsak India gazdagságának a híret hozták vissza Angliába. A kincseket is hozták. Az évezredes mogul járom alatt elsatnyult India odahullott az angol kalandor kereskedők zsákmányául. Azok aztán nem sajnálták a fáradságot. Nekifogtak, és úgy megkopasztották a mesés Bengált, hogy annak csak a csontja maradt meg zörögni. Akkor aztán jöhetett az „ipari forradalom“. A tőke megvolt, amelynek segítségével az időnek teljességében előtünedező találmányokkal kísérletezni lehetett, s ami még fontosabb, a kísérletek eredményét ki lehetett várni.

Az angol takácsok forrongtak, mert az állásaikat elvesztették; a gépmotollán egy ember három ember helyett dolgozott. De az előállított vászon mégis drága volt. Az Indiából behozott kéziszőttés még mindig uralta a piacot. A gépek sokba kerültek, azoknak a fenntartása is sok pénzt emésztett fel, többet, mint három takács gyomra. Az angol gyárosok nem voltak meglepődve. Valamit ki kellett gondolniok.

Azt találták ki, hogy az indiai vásznak behozatalát magas vámokkal megnehezítik. Ez megszerezte számukra az angol piacot. Azután kegyetlen politikával az indiai szövőipart törték le. Ez megszerezte számukra az indiai piacot. Most már boldogok voltak.

Erre aztán az angol gyáripar is kezdett fellendülni. Jobb napok következtek reá. S még egy mesteri húzással azt érte el Anglia, hogy a mennyeknek országa már-már beköszöntött hozzá.

Törvényt csináltak a nemesek. Földreformot hajtottak végre. Azt tették, hogy a falvak népe által közösen birtokolt holdakat maguknak kisajátították. Azokból idők folyamán hol halastavak, hol vadaskertek lettek. A néppel pedig az történt az idők folyamán, hogy a megnyirbált területeken megélni nem tudott, tehát az ipari középpontokba tömörült, ahol azt ígérték neki, hogy föld nélkül is, csupán a két keze munkájával meg tud élni. Hát aki meg nem halt, az meg is élt. De olyan életet senkinek az Isten ne adjon. Amíg az ipari munkások reá nem jöttek arra, hogy szervezkedésben rejlik az erő, a sorsuk kínos volt és kegyetlen.

De a gyáraknak az üzlet mind jobban és jobban kezdett menni. India csak Angliának tejtelt; a többi művelt országnak nemigen jutott arra pénze, hogy füsttel és gőzzel kísérletezzék. Anglia így jóformán egyedül, verseny társ nélkül állott, mint gyári termelő ország. Az alkalmat ki is használta derekasan. Áruit szállítani kezdte szerte a világba; piaca volt neki a földnek úgyszólván minden állama. Gyarmatokat kezdett alapítani. Hízott, gazdagodott veszedelmesen. Külföldön a hatalmát rettegték; otthon biztos kézzel tartotta a rendet. Még a munkásokkal sem volt neki sok baja. Azok már annyian voltak, hogy sokan is, és azt a szíveséget készséggel megtették, hogy a béreket egymás között lenyomják. S még akkor sem panaszkodtak túlságosan. Hiszen ők sem jártak egészen rosszul. A grófi park már nem termett a számukra, a falu kivetette őket magából; azt kellett elkapni tehát éhes kutyaként, amit lehetett. A városokban, ha nehezen és szegényesen is, de mégiscsak meg tudták szerezni a mindennapi kenyérré és pálinkára valót.

Már úgy látszott, hogy Anglia építi fel a legpompásabb világbirodalmat és Anglia népe lesz a világ legboldogabb népe, amikor bajok kezdettek jelentkezni.

A világ fölneszelt, és észrevette, hogy mi történik. A sárga irigység elfutotta a németeket; a franciák kéket láttak dühükben. A tengerentúli, hajdani gyarmat, amelyik pedig világra olyan volt, mint a szülőapja, sötét elhatározásokat forralt magában. Egyszerre csak itt is, ott is, a világ minden tá-

ján emelkedni kezdtek a gyárkérmények. A hajók ládákat vittek, amelyekre nem az volt írva, hogy Made in England, hanem az, hogy Made in Germany vagy Made in Japan. S ha most az angolok kezdtek méregebe jönni, arra a más nemzetek magas behozatali vámokkal feleltek, amelyekben az angol áruk megbotlottak. Lassan, de biztosan Anglia kezdte elveszíteni a piacait. Már a szenét sem igen vették. Svájc és Franciaország azzal fogott ki rajta, hogy a vonatjait villamosította; Németország pedig talált elég szenet a maga földjén is. Az angol gyárak kezdték beszüntetni az üzemeiket. A munkanélküliség nőtt. Ezen még rontott az, hogy az angol tőkésnek fontosabb volt a maguk anyagi haszna, mint a nemzet iparának a megmentése. A süllyedő hajóról hitszegő kapitányokként menekülni kezdtek. Ők is kezdték egyre-másra alapítani a gyárakat — a külföldön. Az még új terület volt; ott még lehetett nyerni. Az új országok fejlődő iparai hasznát így megint csak ők fölőzték le, — de ezzel az otthoni munkásság helyzetén nem segítettek, hanem egyenesen rontottak. Ahány gyárat alapítottak Indiában és Kínában, annyit kellett bezárniok Angliában.

Tetézte még a bajt, hogy az angol városi lakosság igen elszaporodott. A falvakat mind többen és többen hagyták oda; részint mert a sorsuk ott nagyon nehéz volt, részint pedig mivel csábította őket a város, a könnyebb megélhetés reménye. A város pedig dús talaj. Nem búzának, hanem gyermeknek. A maga földjén dolgozó falusi gazda még tudja, hogy földje hány száznak tud eleget termelni. De a városi munkás másképpen számít. Még egy gyermek: két kereső karral több; így mondja ő. Gátat az embertermelésnek nem vet senki. A piszkos, szűk utcákon népes gyermekhad nő fel. De a kereső két karok tetlen maradnak. Nincs, aki megfogadja őket. Az apákat is elbocsátják a gyárból. Ha valami nyomorúságos munkanélküli biztosítás nem volna, milliók pusztulnának ma éhen Angliában.

Ilyen körülmények között kicsit ér az, hogy Anglia politikai hatalma még mindig számottevő. Parancsolhat Indiának és diktálhat Kínának. Singapore-nál elállhatja, mint Gibraltárnál, a más nemzetű hajók útját. A maláji félsziget összes gumifáit s az afrikai gyarmatok minden gyümölcsét birtokában tarthatja. Kanadával, Írországgal, Dél-Afrikával,

Ausztráliával és Új-Zélanddal, mint társországokkal, olyan államszövetséget alkothat, amelyik a Népek Ligáját irányítani tudja. Mit ér e sok cifra dicsőség, ha közben az angol nép helyzete mind kétségbeesettebbé válik?

Az angol kereskedő vagyont gyűjthet Kínában, de megmenthet-e ez otthon csak egyetlen éhező családot? Indiát kormányozhatja az angol haderő, s az angol hivatalnokok zsebre vághatnak busás fizetéseket, de munkát ad-e ez a tétlenségre kárhoztatott millióknak?

Ad, hogyné adna.

Mikor a Crocker regényhőse, az Indiában meggazdagodott úr visszatér Angliába, ott új palotát rendeztet be magának, s ehhez, tudom, kőműveseknek, asztalosoknak és kárpitosoknak a munkája szükséges. Aztán az ilyen úr bizonyosan jó konyhát tart s nagy lábón él; oda szakácsok, kukták s a szolgálknak egész hada kell. Azonkívül illatszereket is kell szagolnia, selyemmellényeket kell viselnie, s a lóversenyterre más és más autósodákkal kell hajtania egy ilyen nagy úrnak. Ez mind pénzbe kerül; ez mind embereknek ad kereseti forrást. De ad-e elégnék? És milyen munkák elvégzésére kényszeríti az embereket? A leghaszontalanabb, legcélaltalanabb, legmegalázóbb foglalkozásokra. Maholnap ott állunk, hogy Angliában minden második ember szolgál vagy fényűzési cikkeket gyárt.

Ez az Anglia egy nap vagy elpusztul, vagy újjáteremtődik. Esetleg a képviselőház vagy az egyházak ormán fog az új világot jelentő láng megjelenni. Ha nem, akkor először a képviselőházat s az egyházakat fogják porrá égetni.

Ígéretekkel ezt az Angliát megmenteni nem lehet. Valami kézzelfogható, világosan észrevehető változásra van szükség. De milyen irányban?

Anglia abban a szerencsés helyzetben van, hogy a fiai között nagy egyöntetűség uralkodik ebben a tekintetben. Jónéhányuk nem akar megmozdulni egyáltalában. De aki akar, az mind a szervezettebb, egységesebben tagolt, okosabban összehangolt, magasabb célkitűzésű társadalom kialakulását várja.

Ma még egyéb nincs belőle, mint a munkáspárt nagy főnixtojása.

A tojást elviszi a kánya

A kis térre berobogott a teherautó. Odafordult az ivókút mellé. Az én fiatal barátom, munkás a város egyik cseréparugyárában, türelmetlenül ugrott föl rá. — Bajtársak! — kiáltotta, hogy az itt-ott sétáló, ácsorgó emberek figyelmét magára vonja. Percek múltán már nagy tömeg közepén szó-nokolt. Az emberek nagy, szenvedős boldogsággal hallgat-tak reá. Egy pillanatra mintha megelevenedett volna előttük a jobb világ képe. Közbe is csak akkor szólottak, amikor az akkori kormányelnök nevét hallották emlegetni. Utána én szöktem fel a rögtönzött emelvényre. — Testvérek! — kiál-tottam, hogy már az első szóban megmondjak mindent. Azok fölfigyeltek. De akkor a toronyóra tizenkettőt ütött, s én el-kedvetlenedve vettem észre, hogy a tömeg oszladozni kezd. Nem érdekli őket, amit én mondani akarok? — tusakodtam belsőleg. Megpróbáltam egypár szónoki fogással a figyelmüket újra fölébresztetni, de minden mesterkedésem hiábavalónak bizonyult. A hallgatóság rohamosan fogyott. Végül is több tag nem lévén, az ülést be kellett zárni.

Az a pár perc, ami akkor következett, nagyon szomorú volt a számomra. De ami azután következett, az még szomorúbb volt. Megtudtam, hogy vasárnap délig a kocsmákat a váro-si hatóság bezárva tartatja. Azt is, hogy azokat délben, ahogy a toronyóra üt, kinyitják. Mindent megértettem.

Akkor eszembe jutott az is, hogy az állatvédő egyletek, árvaházak, aggmenházak, jótékonyági kórházak és más ha-soncélú intézmények alapítói között az új társadalom hívői általában csak kis számmal szerepelnek. — Mi nem veszte-getjük az időnket foltozásra — valamelyikük egyszer föl is világosított. — Mi egészen új társadalmi rendet akarunk al-kotni. Majd ha azt megteremtettük, ezek a kis bajok maguk-tól is orvoslódni fognak. — De addig; mi lesz addig? — kérdeztem. — Minden a régiben marad?

Almodunk egyetemes boldogságról — de ma még a sze-rencsétleneken egyénileg segíteni nem akarunk? Várjuk az egyetemes műveltség térhódítását — de ma kocsmázunk és csuhajvilágozunk? A házunk elejét megseperni nem akarjuk, mert úgyis az egészzet tűznek szántuk?

A kegyetlen és kiábrándító valóság az, hogy Anglia munkás-

tömegei, a dicséretes kisebbség leszámításával, semmit nem vál-toztatnak a saját életükön, holott az élet általános megújulását kívánják. Mindent attól a törvényhozástól várnak, amelyiket egyszer, valaha, a szavazataik tömegével meghódítani re-mélnek. Mindent másoktól remélnék: a vezéreiktől, a körül-ményektől. Egyszer reájöttek arra, hogy ha szervezkednek, a munkaadóktól kedvezőbb föltételeket tudnak kiverekedni. Ak-kor megteremtették a munkás szakszervezeteket. De azóta a kezdeményezést kiadták a kezükből.

Még azok sem ők voltak, akik a társadalmi rendszer meg-változtatására legelőször terveket szőttek. A középosztály egészeséges íronemzedéke, a Bernhard Shaw-k, a Webbek, a Besantek, akik megalapították az azóta híressé vált Fabian Society-t¹, és a Macdonaldok², akik a Független Munkás Pár-tot hívták életbe, ők fáradoztak azon, hogy a szakszerveze-teket meggyőzzék a céljaik elégtelenségéről.

— Ti megelégednétek azzal, ha nagyobb bért kapnátok és rövidebb napot kellene dolgoznotok. De nem bántja a ti jó-érzéseket az, hogy a társadalom hibás útra tévedt? Az ön-zés, a könyörtelenség, az aljasság, a könyöklés ma előbb való, mint az összetartás, a szeretet, a nemesség, a szívjóság. A társadalmat egészen új alapokra kell fektetnünk.

Nagy nehezen megalakult aztán a Munkás (Szocialista) Párt is. De a szakszervezeti munkásság többsége nem tartott vele; s még ma is ellene szavaz. Az ő becsületes tudatlansá-guk nem lát tovább a szakszervezetek kisjelentőségű gazda-sági politikájánál. S azok, akik most a szocializmusra esküsz-nek, még nagyobb tévedésbe estek. Ők azt hiszik, hogy most a vezérek mindent elintéznek helyettük, s hogy nekik egyéb kötelességük nincs, mint őket, a szavazataik által, a képvi-selőségben megtartani. Ahogy tehát az óra tizenkettőt üt szent vasárnap delén, ők nyugodtan a kocsmákba indulhat-nak, ott a pénzüket elverhetik, magukat az ivás gyönyörénél finomabb örömök élvezésére és kívánására képtelenné tehe-tik s az önműveléstől elzárhatják. Majd a legközelebbi vá-lasztásnál úgyis minden eldől; akkor... esetleg... a kívánt munkástöbbség a képviselőházba kerül.

A munkásvezérek pedig tovább fáradoznak. Sok jót és sok hiábavalóságot cselekesznek.

Adatokat gyűjtenek és dolgoznak föl. Könyveket adnak ki. A jövő társadalmi berendezések alapelveit szögezik

le. Ezenkívül pedig a nép fölvilágosítását munkálják. Beszédkörutakat tesznek. Röpiratokat bocsátanak ki. Választási beszédeket mondatnak. Munkásiskolákat, esti tanfolyamokat alapítanak, és konferenciákat rendeznek a munkaszünetek alatt.

És hiszik, hogy ha egyszer hatalomra jutnak, akkor övék lesz a dicsőség; az új társadalmi rendszer megteremtésének a dicsősége. S nem veszik észre, hogy hibás alapra építenek.

Ők belenyugosznak abba, hogy a tömegek ne kezdeményezzenek semmit, mindent a vezéreiktől várjanak, s akármit is csak akkor végezzenek el, ha arra parancs vagy kényszerítés jön. [...] S közben az történik, hogy a tömegek a parancsokat végrehajtják, de ott, ahol szabály fölállítva nincsen, a legszertelenebbül, a legcéltalanabban és legkárosabban járnak el. Sírnak, hogy a magánkereskedők a vérüket kiszípolozzák, de a szövetkezetbe nem mennek, mert az száz lépéssel odébb van, s ott egy perccel tovább kell várni, mint a sarki fűszeresnél. Szidják az urakat, hogy tékozzolják a pénzüket, s maguk a fizetésük jó részét elfüstpölik és eliszszák. (Angliában átlagosan minden esztendőben 300 millió fontot, vagyis 240 000 000 000 lejt költenek alkoholra). Panaszkodnak, hogy nekik nem adatott alkalom arra, hogy iskolákat járjanak, de a szabad idejüket önművelődésre föl nem használják.

Ugy gondolják tehát a szocialista vezérek, hogy majd az élet minden oldalát törvényekkel fogják gúzsba kötni? Meg fogják szabni, mennyit lehet inni, hány cigarettát lehet elszívni, naponta hány órát s mikor kell tanulmányokkal eltölteni, a feleséget egy esztendőben hányszor szabad megverni? Vagy azt gondolják, hogy ha majd mindenki egyetemet fog végezni, amit a jövő állama kötelezőleg elő fog írni, az emberek a szabad idejüket okosabban tudják fölhasználni? Hát a jelen művelt középosztálya milyen okosan használja föl a szabad idejét? Az nem korhelykedik, nem úzi az eszét, nem tesz semmi hiábavalót?

S lehet azt mondani, hogy nem a szabad idő fölhasználása a fontos, hanem az, hogy mindenkinek jusson kenyér s egyforma keveset dolgozzék? De hát akkor az élet értelme abban a három-négy órába fog belezsúfolódni, amit az ember majd valami gépcsoda etetésével fog eltölteni, és nem abba a tizenkettőbe, ami így fölszabadul, s ami lehetőséget ad arra,

hogy az ember ember legyen, vagyis értelmes, jót és szépet szerető, tehát művelt?

Nem volna fontosabb az egyéneket arra nevelni, hogy a helyes kezdeményezésre ők maguk képesek legyenek s a szabad idejüket már ma helyesen használják föl?

Sok esztendővel ezelőtt Rochdale-ban egypár ember összeállott, és megalapította azt a szövetkezeti típust, amelyik aztán az egész világon elterjedt. Ma Angliában a szövetkezeti mozgalom, amelyiket pedig nem a kötelesség, hanem a belátás tart fenn, nagyobb jelentőségű, mint a politikai szocializmus. A Cooperative Wholsale Society már nemcsak a fogyasztási szövetkezetek ezreit foglalja magában; az termel is. Gyárai vannak. Anglia legnagyobb malma az övé, s a kenyérrakat szabályozza. Több teát ad el, mint a többi magánkereskedők együttvéve; s egy ideig, hogy a saját külföldi ültetvényeiről az árut hazaszállítsa, saját kereskedelmi hajóit használta. A szövetkezeti termelés elve abból indul ki, hogy az embereknek, a társadalmi csoportoknak bizonyos szükségleteit jelenleg csak rendszertelenül és egyenlőtlenül tudja a magánvállalkozások tömege ellátni. Ma bőség van egy helyt, szükség más helyt; ma agyondolgozza magát a társadalom egyik része, henyél a másik. De ha az emberek összeállanak községenként, városonként, és fölmérik: mire, mennyire van szükségünk; és elrendezik: ennyien vagyunk, így osztjuk meg a munkát magunk között, és így termelünk annyit, éppen annyit, amennyit mi magunk fölhasználunk; akkor a kapkodás, az egyenlőtlenség és a nyomor megszűnik. De ez még nem elég a szövetkezeti mozgalom jellemzésére. [...]

A változást mindenkinek és ma kell megkezdenie, és a saját önkéntes elhatározása folytán. Mit jelent az? Nem kevesebbet, minthogy bizonyos föladatoknál az egyén a belátását és szabad idejét helyesen használni kezdi, ami által eléri azt, hogy a belátása és az akarateréje a helyes irányba terelődik. Kezdi egyszerű föladatokkal, s folytatja a fontosabbakkal. A végén ott fog állani, hogy a toronyóra üthet tizenkettőt, ő a kocsmába sietni nem fog, hanem esetleg a klubjába, ahol a vasárnap déli rádióhangversenyt akarja végighallgatni; esetleg már oda sem kell mennie, mivel a templomozás befejezése óta ő már ott ül és olvas.

A szövetkezeti mozgalom az egyének természetét fejleszti

ki nemesebbé, és az új társadalmi rend alapkövévé nem a törvények hatalmát, hanem a megnemeseedett emberi szabadságot és belátást teszi [. . .]

Hát még hogyha azt is figyelembe vesszük, hogy Anglia fő problémája nem is az ipara, hanem, akármilyen különösen hangozzék is, a földművelése, ami még nincs. Angliának, ha éhen nem akar veszni, a földművelésre még egyszer reá kell fanyalodnia, s azt csakis a szövetkezeti mozgalom keretén belül teheti meg, amint azt az oroszországi példa is bizonyítja.

Anglia nem maradhat meg túlnyomólag ipari államnak. Ma minden ország arra törekszik, hogy saját ipara legyen. Annak ideje, hogy valamelyik ország külföldi piacokból megéljen, örökre elmúlt. Ha pedig Anglia nem lesz képes a külföldnek iparcikkeket nagyobb tételekben eladni, akkor miből akar élelmet vásárolni a külföldön? Az élelmet bizony saját magának kell megtermelnie. A parkjait és ligeteit föl kell szántania. A tájképet a barázdákkal egy kicsit el kell csúfítani. A városokból az embereket vissza kell telepítenie a falvakra. Szakszerű, belterjes földműveléshez kell fognia szövetkezeti alapon. Akkor — ha Japán kisebb művelhető földterületen hetvenmillió embert el tud tartani, talán Anglia is boldogulni fog a maga negyvenmilliójával.

De ezt sikeresen, újra hangsúlyozom, csakis a szövetkezeti gondolat megvalósításával lehet elérni.

Kakukkfiak

Sok segítője van a küszködő Angliának. Körülötte állanak s a lázat mérik. — Íme, én megállapítom, hogy a szegény ember beteg! — halljuk a költőitől. — Ha le nem nyéli ezt a keserű orvosságot, amit én előírtam, nem felelek az életéért, — a társadalombölcselek szavalják, regényekben vagy a színpadról (Angliában sem fogadnak el tanácsot más helyről). — Milyen egyszerű! Csak meg kell simogatni a homlokát, mindjárt könnyebben érzi magát — nyugtatják meg magukat a papok. A szegény ember pedig tovább nyöszörög az ágyban, amelyet művészek faragtak ki gyönyörűségesen. — Becsapom az orvosaimat, villan fel benne a reménység, s a paplanába dugja a lázmérőt. Így álmodik magának egészséget.

Ezek a segítők furcsa legények. Kakukktojást akarnak lopni a fénixmadár fészkebe. A maguk dédelgetett fiókait akarják ott látni a királyi magasságban. — Be pompásan fog az én madaram ott fönn uralkodni, s be jó lesz ez a világnak! — hitetik el magukkal. A világ hallgat, s ők tovább beszélnek. A világ tudja, miért hallgat. Beszédnél egyéb ügysem lesz abból, amit hall.

Az angol költők egyike-másika arról nevezetes, hogy csakugyan írt egy-két szép verset. De velem az angol nyelvet mégsem ők s a legkevésbé az Erzsébet korabeli óriások (akiknek műveit ma holnap már csak segédkönyvekkel lehet megérteni), hanem az indiai látnok, Rabindranath Tagore szeretette meg. Az ő versei olvasása közben vált az angol nyelv szépen muzsikáló hangszerré bennem, amelyen csodaszép dalamokat lehet megzendíteni. Mert megadatot, hogy a köntöst fejedelmi testen láttam, most már a köntöst is megcsodálom. De melegséget csak ritkán érzek, amikor angol költők műveit olvasom. Még William Morris¹, ez az örök gyermek, szépséges, tiszta lelkű ember sem vált ki bennem egyebet, mint tiszta megértést. Az angol nyelv kiváltképpen alkalmas arra, hogy a gondolatokat világosan, félreértés és hiány nélkül kifejezze, de az angol költők nem képesek a kézmozdulatot, a száj mozgását, az arc megrándulását, a hang elcsuklását és a szem pajkos villanását az angol nyelv szövetébe írni. Az ő hangszerük a semmibe feszített húr, amelyik tisztán szól, de mellékhangjai nincsenek.

Talán az egy William Morrison kívül nincs egy valamirevaló költő Angliában, akinek hitét föl lehetne fedezni a versei mozaikdarabjaiban. Az angol látnokok a leggyakrabban nem válnak költőkké. Azok alkalmazkodnak a kor gyöngéihez, divatjaihoz és hóbortjaihoz, hogy kiáltó szavuk a pusztába ne hangozzék. Azok tanulmányozzák a könyvtárak statisztikáit, hogy mit olvas a közönség a legszívesebben. H. G. Wells ezért ír fantasztikumokat és Bernard Shaw színdarabokat. Wells ezért szerkeszt bele a munkáiba népszerű lexikonokat és Shaw ezért nem megy tovább annál, hogy a darabjait előszókkal súlyosbítsa. De prófétai lélek mind a kettő. Shaw az egyetemesebb, bár Wells tud többet. De az ír drámaíróban előradóbb az új élet. Egyszer valami csodálója elcsípte az utcán, és megkérdezte: — Ön Bernard Shaw, a szocialista? — Nem, én Bernard Shaw vagyok, a vegetá-

rius — válaszolta az író indulatosan. Shaw tiltakozik a be-
skatulyázás ellen, de ő olyan széles körű, hogy minden ska-
tulyába jut belőle egy darab.

Az angol színművészet nem nagy igényű. Egy érdeme van
csak: nem tekinti magát a shakespeare-i hagyományok egye-
nes örökösének; mer a maga lábán állni. Az angol filmmű-
vészetről jobb nem beszélni. Érzelmes, megható mesikéket dol-
goznak föl, erkölcsi tanulmányokkal alátámogatva. Mert
mentséget hoznak föl, nincs mentség a számukra.

Az angol szépirodalmi lapok nem érnek el túlságosan ma-
gas színvonalat. A közönség dédelgetett írói könyvekkel lép-
nek a piacra; cikkekbe nem akarják magukat elaprózni. Mind-
egyik azt hiszi, hogy a legkisebb gondolatát is kötettté kell
széttágtania. De meg az a képesség is hiányzik belőlük, hogy
egymáshoz idomuljanak. Az egy folyóiratszamba összekerült
írók mind maguknak és nem valami közös gondolatnak vagy
irányzatnak a képviselői. Ha valaki egységes újságot akar
szerkeszteni, akkor politikai napilapot kell alapítania. Azok
szép számmal tenyésznek Angliában. A három politikai párt
állásának megfelelőleg a többségük konzervatív, néhányuk
liberális, egy pedig szocialista. De a műveltséghez egyikük
sem nélkülözhetetlen.

A műveltséghez az sem kívántatik föltétlenül, hogy az ember
valamelyik egyháznak a tagja legyen. De jobb, ha az.
Akkor inkább elhiszik, hogy úriember. Ritkábban gyanúsít-
ják meg kétséges értékű tanok vallásával. Hamarabb megál-
lapítják, hogy nem veszedelmes.

Az nem számít, hogy az ember melyik egyházhoz tarto-
zik, ha az Üdv Hadseregével kapcsolata nincsen. De mégis
jobb, ha egyháztagnak, vagyis ha a királyt vallja a legfőbb pü-
spökének. Mert Angliában olyan a világ. A püspökök püspöke
nem más, mint a király. Ez sem furcsább, mint a régi szo-
kás, amikor a pápa volt a királyok királya. S valamint szó
akkor sem esett az ellen, hogy az egyház zsinatain államok
sorsa felett döntsenek, ma is csak kevés csóválja a fejét azon,
hogy a képviselőházban a szentlélek és az athanasiusi hitval-
lás fölött határozzanak.

Az volt még csak a vita, amikor a munkáspárt egyik kép-
viselője kétórász beszédben fejtegette, hogy a püspökök taná-
csa által javaslatba hozott módosítások a Szerartások Köny-
vét önmagával hoznák ellentétbe. A magas egyházpárti püs-

pökök pápizmust akartak becsúsztatni, a széles egyházpártiak
kiverekedtek maguknak, hogy a lelkészek tetszésére bízassék
az átkok fölolvassása, az alacsonypártiak már nem is emlék-
szem, milyen alacsonyságra vetemedtek — ez a sok seszi-
nőség nem tetszett a képviselő úrnak, aki különben nem is
volt egyháztagnak. Ő az egyik nonkonformista, vagyis be nem
hódoló egyháznak volt a tagja. Szavazni azonban mégis sza-
vazott.

Az angol államegyház olyan anakronizmus, amit a pár
tucatszáz független egyház meglétele sem tud kellőképp eny-
híteni. Még elképzelni is különös: a papokat az állam alkal-
mazza, a püspököket a miniszterelnök fölterjesztésére a ki-
rály nevezi ki, a hitelveket, a híres 39 cikkelyt, a törvényho-
zás állapította meg, s azok megváltoztatása is csak törvény-
hozás útján lehetséges. Olyan ügyeket vetnek itt a képviselő-
ház hatáskörébe, amelyek kényesebbek és fontosabbak még
annál is, hogy egyházi gyűlések hozhatnának érvényes hatá-
rozatokat fölöttük. Az államnak a felekezeti oktatásba való
beleszólása kismiska ehhez képest.

Igaz ugyan, hogy Angliában a kivezető út is nyitva áll;
az államegyházból bárki tetszése szerint kiléphet. Ott vannak
az úgynevezett szabad egyházak. De a különbség csekély.
Azok legtöbbször is meg van határozva a hitvallás, elő van
írva az istentisztelet rendje; a viselkedés módjait pedig az
ótestamentomot megszégyenítő szigorúsággal ítélik meg a vé-
nek. Csak a kvékerek és az unitáriusok mondhatók szabadab-
baknak. Az előbbieket szabadok a szellemiség erejében. Őket
csak egy köti: a bennük megszólaló isteni hang. Nekik pap-
jaik nincsenek, mert az írást nem magyarázni, hanem annak
értelmét a maguk életében fölfedezni kívánják. Előírt imá-
kat és beszédeket nem használnak. Az egyszerű imaházban
összegyülekeznek, és hagyják, hogy a reájuk terülő csendes-
ség megszólaltassa a bennük rejtőző istenséget. Nem énekel-
nek. De akit a lélek mozgat, az szól. Úgy szól, ahogy a lélek
adja szólnia.

A mindennapi életükben is mindig az Isten hangja után
igazodnak ezek a modern misztikusok. A tiltást világosan
hallják: Ne ölj! — és ők aszerint cselekesznek. A háború
jöhet, ők katonának nem állanak. Kényszerítésnek kicsi hasz-
na van velük szemben. A világháború idején mintegy hat-
ezrüket hányatta börtönbe a kérlelhetetlen kormány; mind-

hiába. Ők a szeretet szavát komolyan vették; őket a gyűlölséget szító sajtó és szószék meg nem tántoríthatta.

Az unitáriusok szabadok az értelem erejében. Fölényes, sokat tudó s mindeneiket boncolgató emberek tartoznak közéjük. A kijelentés könyve helyébe ők odaállítják bírójul a saját józan eszüket. S ha ezzel sokra nem is mennek, mégis őszinték, mert az abszolút tudás csődjét bevallják. Mások állítják magukat és sokra vágnak; az unitáriusok olcsón adják, mert tudják, minék mi az értéke. Mások tökéletes bizonyosságnál kevesebbet el sem fogadnának; ők meglegszenek a maguk kis igazságával, mert tudják, többre úgysem mennek.

Végeredményben a kvéker is meg az unitárius is az emberi természet értékességébe vetett hitünket állítja vissza. Az egyik reá meri bízni az életét a megérzéseire. A másik hitelt ad az értelmének.

Vezérelje az útjukban szerencse.

A SZABADSÁGRA MEGÉRETT IFJAK

A fiak az apák fejére nőnek

Sokan megkérdezték már tőlem, érdemes volt-e az utat Angliába megtennem. Tanultam-e valamit a tanároktól, tanulóktól, a papoktól, a munkásoktól és a munkanélküliektől, amire Erdély nem tudott volna megtanítani? A feleletet megadni nem volt könnyű. Földrajzi és néprajzi ismereteim bővültek; ehhez kétség nem férhet. Sok új és érdekes dologra jöttem rá, amiről a könyvek csak hézagosan világosítottak fel. De az életem meggazdagodott-e? Az élet értelmét és célját világosabban látom-e?

Ha egy téli este, valamelyik barátom teázó asztala mellett Halvarddal meg nem ismerkedem, vagy ha úgy esik, hogy ide-oda való jártamban sem Phyllisszel, sem Marciával nem találkozom, Angliából talán anélkül állok tovább, hogy az életem egyik fordulópontjához elérkeztem volna.

Olyanfajta ifjak társaságába kerültem, akik magukat túltették a világ ítéletén. Annyira a maguk lábán jártak, hogy azt már nem is emlegették. Olyan őszinték voltak, hogy minden gondolatukról már nem is kellett számot adniok.

Két ajtón túl, a harmadik vezetett a Halvard szívébe. Először a Keresztény Diákszövetség székházában levő lakásán látogattam meg. Azután elkísértem az irodájába, s megtudtam, hogy ő a Kibékülés Testvérisége egyik titkára. Végül meghívott, hogy vegyek részt egy kiránduláson, amit a barátai rendeztek. Valami ócska ruhában s egy hátizsákkal kellett megjelennem London egyik állomásán, ahonnan a vonat észak felé elvitt egy kis falucskáig. Ott a barátai élénk örömmel üdvözöltek. Rövid nadrágot és színes kihajtott nyakú inget viseltek. Ők biciklin jöttek, s már régen megérkeztek. A sátrakat a falu szélén már föl is ütötték. Azok alatt kellett töltenünk az éjszakákat. Ágyak nem voltak. A puha gyepre gumitakarókat terítettünk, hogy a nedvesség föl ne szívódjék; azokra heveredtünk le. Azokon bizony kemény

fekvés esett; de az ember semmit sem érez, amikor alszik. A meleg gyapjútakarók csak az álmodást engedik ki- s bejárni.

Az a hét, amit ott velük eltöltöttem, többet ért, mint egy félesztendő az iskolapadban. Közöttük kezdettem ráeszmélni arra, hogy amire én hébe-hóba, minden rendszeresség nélkül eddig reávetemedtem, azok a lázongások, elégedetlenségek, de azok a nagyobb szabadságra, erőteljesebb életre, megtisztultságra és magasabb célokra való törekvések is, valami új, színesebb, nagyobb belső összhanggal teli életnek a megnyilvánulásai voltak, amelyek, ha kiteljesedik, veszít a tagadásából és nyer az igenlésében. Ennek az új életnek a körvonalai kezdetek kibontakozni előttem. A szíve lüktetését már az én mellemében éreztem.

Az ifjaknak ezt az újabbkori megmozdulását, amelyet rendszeren a német Wandervogelek¹ szárnybontásától számítanak, sokan nem méltatják többre valami lázadásnál. Azt nézik, hogy a táborozásokban fiúk és lányok együtt, s ami a legkétségbeejtőbb, idősebb nénikék erkölcsörkődése nélkül vesznek részt. Azt tekintik, hogy iskolaigazgatóktól és szülőktől engedélyt az effélékre sohasem kérnek, tiltást sohasem ügyelnek. Azt a körülményt veszik számításba, hogy ezek az ifjak a magatartásukban sokkal önállóbbak, parancsok engedelmesebb elfogadására sokkal képtelenebbek lettek. Ez mind igaz, s még több is. De a nagyobb szabadság utáni vágy nem csupán az ifjakat jellemzi. Az apák és az iskolaigazgatók is felhagytak alázatosságukkal a felsőbb hatóságokkal szemben; a polgárember is már kevesebb hajlandóságot mutat, hogy a született méltóság előtt hajlongjék, a munkásság is már rég fölmondta a barátságát tőkés urainak, s a falu tömegei most kéri ki maguknak, hogy őket akárki ide-oda rángassa. A polgári, a munkás, a női és a kisgazda fölszabadulás után az ifjak kitörése senkit nem szabad hogy meglepjen. Inkább azon kellene csodálkoznunk, hogy az elmúlt századokban szabadságot olyan kevesen és olyan ritkán követeltek.

Úgy látszik, hogy a szabadsághoz nincs az emberiségnek mindig étvágya. A nyájemberek jobban szeretik a kolompós szamarat, a juhászok a juhászok kutyát s a térengetést. A munkások fele nem kíván munkavezető lenni. A középosztályban több az írnok, mint az irodafőnök. A tanárok élnek-halnak a kötött tantervért. Az igazság az, hogy szabadságot csak azok kívánják, akik arra többé-kevésbé meg vannak érve.

A tekintély és kényszerítő hatalom elve csak nagy ritkán volt indokolatlan a történelemben. Azok, akik önállóságra képesek voltak, úgyszólván kiverekedtek maguknak a vezető állásokat, ahonnan a kánonokat és a szabályokat magyarázni lehetett. De a többiek milyen boldogok voltak, hogy helyettük valaki más gondolkodhatott, a tennivalókat előírta s még megindulásra is nekilátította. Mekkora öröm volt a gyermeklelküknek, hogy felelősséggel, ami az önállóság ára, meg nem terhelték. S még ma is hányan vannak, akik minden önálló megmozdulástól elijedeznek, s akik a jót is csak akkor tudják cselekedni, ha azt a többi ezekkel együtt tehetik.

Az emberi fejlődés új síkjait előbb csak bizonytalanul érejük el. Nem feketünk reá egészen, csak itt-ott sűröljük a felületét. De még ezt sem tehetjük anélkül, hogy az egyensúlyozottságunkból ki ne lendülnénk. Ébredező öntudatunk még határozatlan, de az ösztön bizonyossága már elveszett. Zavar, kapkodás, hibák, természetellenességek következnek ebből. A magát ki nem ismerő ember nem tehet jobbat, mint hogy megerősítse az ítéletét a közösség, a társadalom ítéletével. Egyedül járni nem tud, nem mer.

A középkor nagy tekintélyimádása így fejlődött ki. Szükség volt reá. Nélküle az emberiség esze megzavarodott volna. Az ördög kívánsága sok lelket megrontott volna. Hatalmi vágyak, bujaság s tehetetlenség öröklött volna meg az emberiséget. Hogy ezt elkerültük, az az egyházak, a feudális államszervezet, az alárendeltség végletekbe menő alkalmazása és a kényuraság érdeme. Japánban háromszáz évig tartott a feudalizmus, és a hatása még az európainál is egyetemesebb volt. Abban az időben ott még a legjelentéktelenebb ügyeket is, mint például a ruhaviselet, házépítés és lakodalmaskodás módját aprólékosan szabályozták. Az eredmény nem is maradt el. A japáni ügy szenvedte át a belső erőtlenség századait, hogy annak rossz hatásaitól mentve maradt. A természete elhomályosodását nála nem követték kiáltó, bűnös kilengések.

Ma már a belső meghatározottságunk világosabb. Az értelmünk ereje tisztult. Ma már a magára hagyott ember nem tévedez annyit, nem botlik árkokba, nem tör kerítéseket. Bennünk, jó néhányunkban, az értelmi fejlődésnek olyan magas foka érődött el, hogy az életünk útjait már nem szükséges

bekerítésezniünk. A mi belső, önkéntes, természetes ítéleteink már megbízható vezetőkké nőttek. A szabadságra megértünk.

Azzal, hogy a klastromok fülledt levegőjéből a tágas ablakú, jól szellőztetett iskolákba kikerültünk, hogy önsanyargatás helyett sportolni kezdtünk, hogy ebédloasztalainkra tudományosan vezetett konyhákból kezdtük az ételeket felhordani, hogy betegeinket reménnyel és hittel kezdtük gyógyítani az ártatlan porok beadása helyett, hogy iskoláinkban az összes mogyorófacálcákat eltörtük, s az egyházak legfőbb feladatául falusi műveltség-otthonok létesítését tűztük ki: azt bizonyítottuk meg, amire való képességünket századokkal ezelőtt elveszítettük, hogy az értelemmel vezetett életet mi már majdnem olyan egészségessé, széppé és gazdaggá tudjuk tenni, mint amilyen az az ösztönösség tovatűnt hajdankorában volt. Más szavakban: az elménk már annyira megvilágosodott, hogy a helyes utat a szabadságban is meg tudjuk találni.

Azok az ifjak, akik a kis angol falucska mellett magukban táboroztak s a többiek, akik német földön, Hollandiában és az északi országokban maguknak nagyobb szabadságot vettek, ellenőrzés és feladat kijelölés nélkül is képesek arra, hogy emberileg, helyesen viselkedjenek. Az apák fejére nem azért nőttek, mert tiltott gyümölcsök élvezésére vágytak, hanem azért, mert a tiltott gyümölcsöket már egyikük sem kívánja, vagy ha kívánja is, mindegyiknek van ereje ahhoz, hogy azt cselekedje, ami a leghelyesebb.

Be jó volna, ha ezt a ma felnövő nemzedékről általánosságban elmondhatnók. De a Youth Movement, vagyis a szabadságra megérett ifjak szabadsága még elszigetelt jelenség. A diákmozgalom a maga egészében külön áll tőle, s ott a felnőttek irányítása még elengedhetetlenül szükséges.

A YMCA (amit magyarosan imkának, angolosan pedig vájamsziennek ejtenek) a világnak talán a legelterjedtebb ifjúsági mozgalma. E mozgalom vezetésével fizetett titkárok vannak megbízva. A tagjai tekintélyes összegeket fizetnek tagsági díj gyanánt, amellyel a helyi székházakat üzemben tartják. Az épületek elsőrangúan vannak berendezve. A pincében van az úszómedence s a birkózók gyakorlókamrája. Fennebb találjuk a tágas tornatermet, amely nemcsak szertornázásra, hanem atlétikára és fedél alatti sportokra is alkalmas. Még fennebb az előadóterem, a klubszobák, a játéktermek, a könyvtár, a folyóiratszoba és az írószoba van elhelyezve. A

felső emeleten lakószobák találhatók átutazó tagok részére. Egy némely intézet vendéglőt is tart fenn.

A diákok az idejüket itt rendkívül hasznosan tölthetik el. A titkárok gondoskodnak arról, hogy mindig legyen valami vonzó műsor az előadóteremben. Az egylet lapot is ad ki keresztény szellemben, minthogy a jellege kimondottan az. De az ifjúság itt nem a maga lábán jár. A cél ugyan el van érve: az ifjak járnak, de önállóságot ők sem kérnek, sem nem kapnak.

Ittasság józan fővel

Már a kicsi gyermeket arra tanítják ebben a mai világban, hogy magán uralkodjék. Az akarát erősítik, és a belátását, hogy mit akarjon. Mégis milyen nehéz az életünket tudatosan elrendezni. Valahol mindig hiba van. A terveket elkészítjük, de azokból alig tudunk valamit megvalósítani.

Jók akarunk lenni, de ha másképp nem, hát gondolatban meglöpjük a szomszédunkat, s megrágalmazzuk a jóltevőnket. Tiszták akarunk maradni, de fölgerjed a vérünk, s amíg valakinek kezét csókolunk, a vágyunkkal levetkőztetjük. Legelkeseredettebb küzdelmünket saját magunk ellen vívjuk, és a leghamarabb saját magunk elvetelt kívánságainak engedünk.

Ha nem volna ennyi torzra nőtt étvágyunk, ha ösztöneink egyezni tudnának egymással és magasabb céljainkkal, kevesebb bajunk lenne. S akkor is, ha az életünk tervrajzát nagyobb bölcsességgel tudnók elkészíteni. De a célkitűzéseink gyakran úgy el vannak tévesztve! Nem azért nem tudjuk az ideált megközelíteni, mert az építőanyag, a rágások, az ösztönök és a tudatos vágyak nem találnak egymáshoz, hanem mert a kitűzött célunk olyan, hogy azt megvalósítani nem is lehet. Fal nélküli tetőzetet és feljártat nélküli emeleteket építenénk, s csak amikor a munkához valóban hozzáfogunk, fedezzük fel, hogy nem tudunk.

Sok ember elképzelése ott hibázik, hogy az anyagot, a testet nemlétezőnek vagy jelentőség nélkülinek tekinti. Valahogy kifejlődött az elképesztően fonák tan a test vágyairól, amelyeket minden erőnkkel le kell győznünk, ha a szellemiséget diadalra akarjuk juttatni. A böjtölés és a nőtlenség már egymagában elég ahhoz, hogy valaki szentté váljék; sok

ember ítélete annyira talajjalanná lett. E világfelfogás nem akarja észrevenni a saját paradoxonszerűségét. Pedig világos, hogy egy ilyen eszme megvalósítása a tökéletessé vált emberpéldányok kihalását vonná maga után, amire a túlvilági élet reményével felelni nem elég komoly. Az effajta kivékonnyodott szellemiségű férfiak az első emeletet le akarják rombolni, de mégis a harmadikra kívánnak költözni. Nem csoda, hogy az önsanyargatók és böjtmesterek sohasem tudják az elképzelésüket teljes megelégedésük szerint valóra váltani. Ha egyéb nem, az ördög jön és incselkedik velük, asztalt terítvén és ágyat vetvén a számukra. S mit ér a hetvenkedés, hogy az ördögöt a szent férfiú elkergette, ha az mindig viszatér? Luther hiába vágta a tintatartót a cellája falához, addig meg nem nyugodott, amíg hitvestársat nem vett magának.

A másik tévedés, amit gyakran elkövetünk, a pillanat vágyainak teljesen átadni magunkat. Az életünk helyes elrendezése nem könnyebb, mint egy harminc lábú szék elkészítése. Egyszerre csak egy lábon dolgozhatunk, de soha a munkát be nem fejezhetjük, ha azt a lábat a többire való tekintet nélkül faragjuk meg. Nem tépelődni, nem mérlegelni, hanem tenni, amire vágyunk támadt, és amit a körülmények megengednek, a legkönnyebben kivihető életelvnek látszik, de az eredmény ezt meghazudtolja: a szék mindig mozogni fog; a harminc láb harmincféle hosszúságú lesz.

Az ösztönösség boldog aranykorában a dolgok a maguk egyféle természete szerint alakultak ki. Ma az értelem nem biztos abban, hogy mit akar. Ma választani kell a kínálkozó utak között, s hogy melyik a helyes út, azt nem lehet előlegesen eldönteni. Azt majd csak az élet mutatja meg. Az a helyes út, amelyik a vágyak legteljesebb összhangját segíti elő. De akkor hogyan tudjuk meg, hogy az elindulásunkat merre vegyük? Nem válik az mindegyg, hiszen esetleg úgyszólván vissza kell térnünk új utat próbálni?

A szabadságra megérett ifjak azt az utat választották, amelyik a kicsi világból a nagy világba visszavezetett. Az emberrengetegekből visszavándoroltak, boldog hazalátogatással, az erdőrengetegbe. Visszahelyezték magukat a természet őállapotába. Ideiglenesen lehántották magukról az iskolázottság mázát. Akkor úgy találták, hogy az értelmük ereje, a tisztánlátás bizonyosságával, egyik helyről a másikra ve-

zetni kezdi őket. Az egyéniségük kezdett kialakulni, s az élet még más feleletet sem talált reá, csak azt, hogy: igen. A lelkük belső összhangja megszületett. A fogaskereknek egymásba illettek. A természetes élet megtalálta a maga kerékvágását az értelem síkján is.

A német vándormadarak úgy rendezték a kirándulásaikat, hogy a megszokottság őrét, a felnőtt tanárokat nem vitték el magukkal. A vígságukra, a gyermekségükre, a tréfákra és bolondságokra így nem feküdt rá a szigorú tiltás. Beszaladozták az erdei ösvényeket, átbandukoltak a falvakon, és az, amit ez ősi élet bennük kiváltott, szabadon megmutathatta magát.

Legelőször is visszaállítódott az a boldog gyermekség, amelyet az iskola padjain már-már halálra ítélték. Ez azt jelentette, hogy már nem kellett az atlétikát ürügyül használniok ahhoz, hogy szaladjanak, az énekórákat ahhoz, hogy kiáltsanak, a báltermeket, hogy ütemesen ugráljanak és az órák közötti tízperceket meg a tanulás után fönmaradt félórákat ahhoz, hogy önállóan alkossanak. Magukat s lépéseiket földíszíthették, a szépségbe beleharaphattak. Egymást megfaragott pálcákkal kergethették. Bukfencet vethettek. A falvak népetől nótákat és táncokat tanulhattak. Hajlonghattak és egymást megforgathatták. Esténként tábornözet rakhattak s a rezgő levegő meséjét elmondhatták. Összelelkeztek, és megcsókolhatták egymást.

Ez az ős vidámság, amely minden izomnak és idegnek éltető tápláléka, szükségtelessé tette számukra, hogy testük sejtjeibe borral és kocsmagőzzel vigyenek életeret. Ők óriások, hősök és gyermekek tudtak lenni, anélkül, hogy elkábították volna magukat. Józan fővel is meg tudtak ittasodni az élet erejétől. Jellemző a természetessé vált élet ezen második sajátosságára, hogy a vándormadaraknak a háború előtt tartott első nagygyűlése már meg tudta állapítani, hogy az ivás szükségtelen, s már nem is élnek vele a szabadságra megérett ifjak. Nem is mérséketlenségről, hanem az alkoholtól való teljes megtartóztatásról mondtak ki határozatot.

Ezzel egyidőben ébredt fel bennük ellenszenv a többi természetellenesség ellen is. Kis szobáik félhomályához még illt a cigarettafüst, de az erdő szálfái között, a levelek tiszta zöldje mellett, az aranyló napfényben nem tudták a helyét

megtalálni. Mennyire különös is! Vékony papírszeletekbe valami mérges növény megszáritott leveleit besodorni és annak füstjét leszívni a tüdőre a virágok illata, a föld és a széna erős szaga helyett! Magunk elé bámulni olyan arkifejzéssel, amely tisztán megméri azt a képességünket, hogy az élet köteles nagy boldogságát csip-csup örömmel hogyan tudjuk elriasztani. De nemcsak a dohányzás hullott ki értéktelen salakként a szabadságra megérett ifjak életéből. Levált róluk az ingyenségnek, az öncélú gyönyöröknek minden kívánsága is. Azok az angol ifjak, akikkel együtt táboroztam, sohasem esznek húsételt a kirándulásaik alatt — és egy részük nem eszik húst egyáltalán. Az sem illik a természetbe visszanevesedett ember erkölcséhez. Ami bennünk megerősödött a táborozásaink alatt, az a teremtett lényekkel való életközösség volt, s annak fölismerése, hogy a mi fiziológiai undorunk a nyers hússal szemben és erkölcsi eliszonyodásunk, amikor a mindenbe belefásult szakácsné a csirke nyakát elnyiszálja, igazibb emberi vonás, mint a konyhaművészetre, a hatfogásos, pástétomos ebédre való hajlandóság. Arra is kezdtünk rájönni, hogy mindebben valami mélységes célzatosság van, ami a sok ezer éves tévelygés ellenére is érvényesülésre van hivatva.

A szabadságra megérett ifjak, amikor eddig eljutottak, azt is tapasztalták, hogy a nemiség izgásgása alábbhagyott bennük.

E világ célja elérése minden időben két, pusztán technikai föltételhez volt kötve. Az egyének is, de a fajnak is életben kellett maradnia. De az életcél maga, amennyiben hisszük, hogy a világ nemcsak van, hanem valamiért van, ezeken túl keresendő. Az az élet tehát, amelyet a két alapösztön kielégítése kitölthet, a végső cél szempontjából el van vétve. Pedig mennyien vannak, akiket komolyan semmi egyéb nem érdekel, mint az asztal és az ágy!

Mihelyt az élet tartalmat nyer, e két alaptevékenység jelentősége visszahull oda, ahova való, a háttérbe. A böjtölés és nőtlenség tévedésébe az ember nem esik. De életének súlypontját más érdeklődésekre helyezi, ami által azt roppantul meggazdagítja.

A szabadságra megérett fiúk és leányok kezét foghatnak igaz barátságban, közös céljaik elérésére. E barátságból a nemiség minden utógondolata hiányzik. A szeretet kézfogása és

testvéri ölelése úgy adódik és fogadódik, mint a szeretet kézfogása és ölelése. Ugyan a helyzet továbbra is az marad, hogy a fiúk inkább vonzódnak a leányokhoz — magamnak is hárommannyi igaz barátom van az angol leányok, mint az angol fiúk között —, de ez már nem a nemiség mágnesesége, hanem az emberi teljességre való vágyás megnyilatkozása.

Akik a szabadságra megérett ifjak közé előkészületlenül vetődnek be, gyakran félreértik ezt a hátsó gondolat nélküli barátságot. Én például az első táborozáskor jó pár napig azzal áltattam a hiúságot, hogy a tábor minden leánya belém szerelmes. Sőt még a féltékenységek is minden kínját végigszenvedtem, amikor észrevettem, hogy a leányocskák a többi fiúk iránt is hasonló figyelmességgel vannak. Csak nagy későre találtam ki az igazságot. De akkor meg annyira belejöttem ebbe az új, boldog szabadságba, hogy később féltucat leány hitette el magával, hogy nekem vele szemben — komoly szándékaim vannak. (Az egyiknek igazat is adtam.)

Az ilyenfajta barátsággal egybeforrasztott csoport aztán arra képesíti magát, ami e világon a legnagyobbat és legjelentősebbet: tud együtt élni, együtt gondolkodni anélkül, hogy az egyénektől a sajátos különállásuk föladását követelné.

Ennél a világon nehezebb és gyönyörűsebb dolog nincsen.

Az egybeterelt tömeg egyebet nem tud, mint beszédekre hallgatni és szavazni. Mi azt próbáltuk meg, hogy a csoport ítéletét helyesebbé és több mindenre gondolóvá tegyük az egyének ítéletei pusztá összegénél. Valaki bedob egy gondolatot. Az szétjár a többiek fejében, és másokat hív elő, olyanokat, amelyek a bedobott gondolat ösztönzése nélkül nem vetődtek volna föl. Már itt megjelenik az első többlet. De a megbeszélés most elszélesedik. Mindenki hozzájárul a megvitatás alatt levő tárgyhoz, azt idomítja, ahhoz hozzáad, abból elvesz. Az egyének nem szónokolnak a saját álláspontjaikról; mindenki ülve marad, és ahhoz szól hozzá, amit közösen kialakítottak. Az eredmény olyan szintézis, amelyet senki ki nem következtethetett volna az egyének előlegesen kialakult véleményeiből; s ami csakis úgy állhatott elő, hogy a vélemények életre keltek, és nem mint merev, változásra képtelen elvek, hanem mint a folyton alakuló, igazodó értelem élő darabjai alakítottak ki egy magasabb rendű ítéletet.

A szervesen tagolt csoportok szintézisei sohasem vonatkoznak kis jelentőségű dolgokra. Azok a világ közérzését, az emberiség betegségeit és reményeit veszik számításba. A szabadságra megérett ifjak gyermekségük komolyságával állítják magukat szembe a létezés legbokrosabb kérdéseivel.

Új élet kiteljesedése

Az Amerikából nyaranta átránduló turisták különös szerencsájüknék tekintik, ha Európában valami olyant fedezhetnek föl, amiről az útikönyvek nem emlékeznek meg. Egynéhányuknak elég fürge szeme van ahhoz, hogy a vonat ablakaiból megpillantsa a szabadságra megérett ifjak egyik-másik kiránduló csoportját. Tarka ruhában, színes kendőkkel a nyakuk körül, mandolinok pengetése mellett énekelve, összeülkezve ott lépkednek a boldog ifjak az erdőszélek ösvényein. A derék turisták eltűnődnek: miféle újkori cigánykaraván kelhetett életre?

Amikor aztán valakit elcsípnek, aki bizonyos ismeretséget árul el, vége nincs a kérdezősködésnek. Egpár szóban olyan meghatározást akarnak kiharapófogózni belőle, amelyiket megtanulhatnak és értelmesen el is mondhatnak a hazai érdeklődők okulására. De ilyen meghatározás nincsen. Ekkor az amerikaiak vagy kijelentik, hogy itt a század legtitkosabb, legjelentősebb mozgalmával állanak szemben, amelytől a jövő reménysége függ, vagy pedig a kezükkel legyintenek. Hiszen Amerikában is rándulgatnak ki az emberek (s hozzá még nem is gyalog, hanem gépszekéren), ott is gyakran felöltöznek bolondosan, rendeznek erdei uzsonnákat; s ott is van elég vegetárius és antialkoholista.

Most már én is tudom, hogy van. De azt is tudom, hogy a külső megnyilvánulások sora még nem meríti ki a szabadságra megérett ifjak mozgalmának lényegét. Újabb időben sokan csatlakoznak a csoportjaikhoz, és csinálják végig, mint valami titkos egyházba belépő hívők az ő természetes életük összes szertartásait. Rövid nadrágba vagy tarka szoknyába bújnak. Népdalokat és néptáncokat tanulnak. Odatelepednek a tábortüzek mellé. De esetleg valami hiányzik belőlük, és ők idegenek maradnak örökre. Ők úgy születtek, hogy még a régi világba tartoznak.

Én hiszem a meggyőződés minden erejével, hogy a szabadságra megérett ifjak az új élet boldog bizonyosságát hoz-

zák. Ők a kiteljesedés a múltak vajúdásai után. Ők a tiszta életűek; a természetesség fejlődő ívén a legmagasabban járók; a sokoldalú élet hiány nélküli kibontói. Az ő nótájuk deríti mosolyra a világot. Általuk lép ez az öreg föld még egyet előre.

Újjászülettek tisztaságra.

A lélek tisztasága ugyanaz, mint a test tisztasága: salaktalanság. A test salakja a víznek és élelemnek azon maradéka, amelyet a test a működésében nem tud fölhasználni, tehát kivet. Mert mi mindenhez csak egészekben juthatunk, ámbár csak a részek használhatók föl. A céltalan, elhasználatlan részt el kell távolítanunk magunkról: ez a tisztaság követelménye.

Lelki működéseink is egészekkel dolgoznak, amelyeknek csak részeik szolgálnak célt. A kívánságaink, az ösztöneink ilyen egészek. A gyermek például rágni akar; valamit a szájába kíván dugni. Bizonyos korban fölébred a nemi ösztöne; akkor szerelmes tapintások vágya bizsergeti meg az ujjá hegyét. Ezenkívül még szerezni is akar, dolgokat a tulajdonába venni. De ezeknek az egészeknek csak bizonyos részei szolgálnak hasznos célt. Ha tápláló ételt rágunk, vagy életet akarunk teremteni, vagy ha a magunk fönntartására föltétlenül szükséges eszközöket kívánjuk megszerezni: az ösztöneink a céljuknak megfelelőleg járnak el. De igen gyakran a vágyaink salakja készlet cselekvésre. A gyermek mindent a szájába dug, ami a keze ügyébe kerül, papírt, tollat és tintatartót, pedig ezzel semmi célt nem szolgál. Az ifjú pénzen vesz szerelmet, hogy ösztönét kielégítse, pedig ezáltal sem életet nem teremt, sem az egységnek azt a tökéletességét nem éri el, amelyik két, egymást végzetesen szerető szív óhajtása. A kapzsi folytonosan gyűjt, pedig felnövekedő vagyonával senkin nem segít. A büszke vérig sérti a szeretetre méltó barátot. A félnék elriad a magát kínáló alkalomtól.

Ezek az ösztönök és kívánságok nem hibásak azért, mert oly sokan a céljaikon túl is rajtuk csüngenek. A tisztátalan lélek a hibás, amelyik nem áll meg ott, ahol az ösztön céljának elég van téve. A tiszta lelkű ifjú nem érti félre a vágyai követelését. Rabszolgájuk nem lesz. Ezért jutalma is van. Azt a boldogságot, csömör nélküli élvezetet, gyönyörűséget a világnak egy ingyence sem érzi, amit a szabadságra megérett ifjú a grezd szőlő elfogyasztása, a hiten vett szerelmes társ

megőlése és a kicsi gazdaság javainak számba vevése közben érez.

Sok tapasztalaton kellett a német ifjúságnak átdolgoznia magát, amíg ennek fölismerésére eljutott. Az első esztendőben sok sikertelen kísérlet lefolytatódott a nemek egymáshoz való viszonyának fölismerése érdekében. Szabad szerelem járta a divatját. Az ifjak félreértették a kis tetszések természetrajzát. Amit a vágyuk valóban kívánt, az pajzán faunjáték volt, kergetőzni a bokrok között, sikongatni, utolérni a menekülő leányocskát és engedni, hogy az a karokból kibontakozzék. Ehelyett azt tették, hogy a játékot elrontották, s a tiszta boldogság helyett választották az elkerülhetetlenül felépő csömört.

Ma már az angol ifjak okosabbak. Az angol anyák bátran elengedhetik a leányaikat a táborozásokba, ahol a fiúk és leányok néha heteket töltenek együtt külső felügyelet nélkül. A tiszta lelkű ifjaknak még a gondolataik is nemesebbek, mint a régi világ szerinti gáláns jogászoknak az úgynevezett kifogástalansága.

A természetesség fejlődő ívén ők a legmagasabban járók.

Mennyi különösség fűződik egyes meghatározásokhoz! Van egy szócska, amit a legtöbb ember hozzáad a természetesség fogalmához, és ez a szócska: „vissza”. Az erdő majmai, a furcsa arcfintorgások, a bunkó és a tigrisbőr jutnak az eszünkbe, és felháborodunk, hogy a műveltség vívmányai, mint amilyenek a ruházat, a kemence, az ágy, a lázmérő és a könyv, olyan kicsire becsülendők. Mennyire fölösleges ez az ijedtség! Inkább azt kellene számításba vennünk, hogy ha a majomélet természetes, a spongyaélet is az, és ha az előbbi természetes, bár az utóbbinál százszorta fejlődöttebb, az emberélet is lehet az, bár a majoméletnél sokszorta magasabb szinten áll. A természetesség és az elmaradottság nem ugyanazt jelentik. A természetesség körén belül tág és végtelen fejlődésre van lehetőség. De a fejlődés nem mindig természetes, vagyis, az nem áll mindig összhangban a világ általános fejlődési irányával. Minden változás nem jelent haladást a világcél felé. Esetleg a kemence és a lázmérő csak kilengések, amelyek az emberiséget nem viszik közelebb a céljához.

A civilizáció alkalmas eszközöket nyújt emberi hivatásunk megélésére, de az úgynevezett művelt osztályok csak nagy ritkán használják fel azokat másra, mint kényelmük növelésére.

Ellenben igen gyakran megfertőződnek a kívánságaik salakjával, mivel a kielégülések azok segítségével általában kevesebb fáradsággal járnak. Az igazi, maradandó fejlődés tehát sokkal kisebb, mint azt a technikai lapok szerkesztői tudni vélik. A szabadságra megérett ifjak csak úgy merik a lelküket a boszorkányos gépekre reábizni, hogy előbb megbizonyosodnak, vajon a lelkük teherbíróképessége elégséges-e. Lelküket gipszbe nem öntik, legfeljebb vasszárnyakat öltenek.

Azonkívül ők a sokoldalú élet hiánynélküli kibontói.

Be szomorú a világ mai állása. A múlt század egyik neves bölcselője az emberi társadalmat a szerves lények fölépített-ségéhez hasonlította. Menenius Agrippa meséje ugyanezt teszi. Hát a társadalom nem hasonlít az organizmushoz úgy, amint azt a bölcsék előírnák, de maholnap a világ mégis igazat fog nekik adni. A század legnagyobb kitalálása az, hogy a munkasiker biztosítása érdekében valaki egész életében villamost vezessen, villanypóznákra másszon, cipőtálpaló gépeket etessen, vagy számoszlopokat adjon össze. „Ne forgácsolj szét magad!” — kapjuk minduntalan a jóakarató tanácsot. Ha mi azt megfogadjuk, akkor tíz közül hét érdeklődésünkre hideg vizet öntünk, kettőt megfojtunk, a tizediket pedig úgy nekilodítjuk, hogy az orrára bukik. S mégis mit tegyünk? Ma az az általános műveltség, az ezermesterség, a sokoldalú látás az élet versenyében nem segít, hanem hátráltat.

Az emberi jajszót azonban a szabadságra megérett ifjak meghallották. Jókedvük pusztá megfeszítésével a láncokat magukról lepattantották. A teljességet, a mindenoldalúságot, a hiánynélküliséget áron el nem adták. S ha a világ ki akarta őket vetni magából, ők azzal feleltek, hogy új világot akartak teremteni.

A test egészségét bolondul el nem játszották. A svéd torna gépiessége helyett szaladtak, birkóztak, labdát dobtak és úsztak. A hüléseket elkacagták. Evésükből és szerelmeikből nagy földi boldogságot merítettek.

A gyermek komolyságával érdeklődtek minden iránt. A gyermek közvetlenségével nyúltak a dolgokhoz, és kezeiket örömmel elpiszkosították. Az alkotás gyönyörét másoknak át nem engedték. Ügyelték, amint a tönkből vályú lett, a magból búza.

Emberi voltukat megszolgálták. Karjaikat sokféle eszköz-

zel kitoldották. Elméjük nyiladozásait nevelték. A miérteket megkérdezték minden kicsi dolog előtűnésekor. Egymás felé szeretetben nőttek. Kezeiket közös munkákra összefogták. S maguk elé célokat tűztek.

A céljaik felé való törekvésben vált egységgé az életük sokszínű megnyilatkozása. S egy nagy, mindeneket egybe-ölelő céllal pedig az apró szándékok csapatjait terelték össze, amelyek a napokat kitöltötték.

Ezek az életnek jelentőséget adó nagy célok arra vonatkoztak, hogy mindenki a lelke tehetségeit kibontsa, azokat étellel megáldja, s ha a körülmények akadályokkal szegültek ellene: az akadályokat elhárítsák, s a gazdag életnek a legkedvezőbb körülményeket megteremtsék.

Aki életcél nélkül ébred a másnapokra, az kiált, ahol lehet, fut, ahol engedik, és alkot, ha a kívánság éppen rájön. S ha a futását nem engedik, kiáltania nem lehet és alkotókedve elhagyta, akkor elszomorodik. Ez életet sötétnek mondja és meghalni készül.

Akinek minden megmozdulása az életének nagy céljából megmagyarázható, az soha el nem csügged, mert küzdeni megtanult; soha másokat nem okol, mert a maga természetét ismeri, és soha meg nem áll, mert el van tökéelve, hogy mindig haladjon. A napok teljessége így válik az egész élet teljességévé, s az egyes életek teljességéből így lesz az egész világ teljessége.

Igy munkálják a szabadságra megérett ifjak azt, amit a világot szülő ködök már megkezdtettek.

E földön békeség

Egy amerikai újságban olvastam egyszer egy borzalmas automobilszerencsétlenség hírért. A magas útról lezuhant a kocsí, és összes utasait megölte. De a motor egy pillanatra sem állott meg; az kifogástalanul működött tovább.

A gép tökéletes, ha hibátlanul működik. A vágógép tökéletes még akkor is, ha a munkás kezét vágja le. A bombaejtő repülőgép tökéletes, bár egy egész falut kiirt. Az emberi test gépezete is tökéletes, ha a tűzszikrára a kar elrántódik, az étel szagára a nyál a szájban gyülni kezd, és a szép test láttára a kívánság felgerjed. De a tökéletes szabályossággal gyilkoló embert mégis elítéljük. Mert az embernek megvan

az a képessége, hogy a működése céljait is mérlegelje. Az ember csak akkor tökéletes, ha a jót jól végzi el.

Testi betegség akkor gyötör, ha képességeinket kifejteni nem tudjuk; ha bennünk gépezeti hiba van. Lelkileg akkor vagyunk megromolva, ha a célunk elfajzik. Szellemileg akkor törpe az emberiség, ha egyetemes világcélok helyett kicsi pepecselésekbe veszíti az erejét, vagy saját önző céljait szolgálja.

Ez a mai nemzedék testileg, lelkileg beteg. Nincsenek nagy céljai; ámbar azokat, amik vannak, egyre fejlődő technikával hajtja végre. Így fog ki a testi korcsosságán. De a lelke bajára nincs orvossága. Örökölt vallása néha jóindulatúlag, néha tudatlanul tévedez. Gyógyító erejét elveszítette. Új valásra volna szüksége. De tervezeteknél tovább még nem jutott. Azok pedig gyógyítás helyett bódítanak.

Szabadságra megérett ifjak hozzák a Nyugat új vallását. E folyton fejlődő, törekvő mindenségben ők megtalálták az ember feladatát. Ők lelkileg újjászültek, mert a céljaik egészségét helyreállították.

Az ő vallásuk nem a világgal való leszámolás elmélete. Ők nem szaporítanak szót a vég-okról, a lényegről, a halálról és a bűnről. Ők belevetik magukat a világ sodrába. Ők reá-eszmélnék arra, hogy e roppant világban az ember hivatása is roppant. Ők élni próbálják az emberi elhivatásukat.

Ők e földön békeséget akarnak teremteni.

A békeségre való törekvés nem ugyanaz, mint a békemozgalom. Ez utóbbi nemleges: valamit meg akar szüntetni. Az előbbi igenleges: valamit teremteni akar. A békét megkötik s megbontják. Amíg háború nincs, addig béke van. De az élet békesége állandó folyamat. Az nem függ attól, hogy valami ne legyen. Az nem légüresség. Az megfogható valóság. Ténylegesség. Levegő. Szeretet.

A háborúellenesek pártja valamitől iszonyodik. A jövő háborújának a terveit rémüléssel olvassa. Így beszél: — Hát szabad, hogy ekkora örültség rajtunk erőt vegyen? Az emberi találékonytársat szabad a gyilkolás szerszámainak a tökéletesítésére fordítanunk? Szabad azt terveznünk, hogy gázokkal és bombákkal millióit elpusztítsuk?

Ezek az emberek kétségbeesetten kapaszkodnak minden szalmaszálba. Talán a Népszövetség képes lesz arra, hogy a háború veszedelmét elhárítsa? Esetleg a locarnói szerződések,

vagy a kötelező döntőbíráskodás elve, vagy a háborúnak törvényen kívül való helyezése fog segíteni? Sokan kijelentik: — Ami minket illet, számunkra háború nem létezik, mi soha egyben is részt nem veszünk, katonáknak be nem vonulunk, hadiszereket nem gyártunk. Fölhívunk minden ép gondolkodású embert, hogy a példánkat kövesse! Milyen egyszerűnek is tűnik fel minden! Ha nincs katonaság, hogyan is lehessen háborút viselni?

De katonaság van, és az a százezer angol, aki el van tökévelve, hogy kötélnek soha nem áll, csak egy négyszázad része a nemzetnek. A háborúellenesek pártja a lehetetlenre vállalkozott. Az örök békét biztosítani nem tudja, mert a leg-icúrabb hadjáratocska már fölborítja a számításait.

A békességre igyekvők nem a háborúságtól félnek. Ők valamit kívánnak. Nem az egyének, népek, fajok és osztályok önmagukat érvényesítő találkozásait akarják elkerülni, hanem azt kívánják, hogy a találkozások, amelyek az életet gazdaggá és változatosabbá teszik, ne legyenek rombolók, a világ egyensúlyát meg ne bontsák. Azt kívánják, hogy a meglévő ellentéteket, az egységek egymáshoz való viszonyait a közérdeknek megfelelően intézzék el.

A békességre törekvők nem a bonyodalmak robbantó zsinórjait ügyelik. Ők a békés kapcsolatok és kiegyenlítődések megteremtésén fáradoznak. Ők a világ szövetét rendezik; a fonalakat egyeztetik. Ők nem akadályokat halmoznak föl: ők az élet tengelyeit kenik jóakarattal, az egymásra való tekintettel levés olajával.

Ez nem más, mint a szeretet és az igazság életre keltése az élet sokoldalú viszonyaiban.

Ez nem más, mint amit a földteke másik oldalán Gandhi satyagrahának nevez, s amiről azt hiszi, hogy Európában nem terem.

— Mondja meg az Ifjak Világbéke Nagygyűlése vezetőinek, hogy én nekik hiába beszélnek az igazi és tartós békeség megteremtésének módozatairól. Ők kezükkel legyintenek és mondanak, ez mind szép, mind jó; ezt tudjuk mi is; de a dolog értelme azért meg nem illetné őket. Én ugyanis azt jelenteném ki: Amíg mi egymás közt pereskedünk, egymást meg nem értjük, egymás ellen erővel fellépünk, és az izomnak vagy ravaszágnak az erejére bízunk az igazságot: ne csodáljuk, hogy a nemzetek is ugyanazt teszik: — Így beszélt

Gandhi rövid idővel ezelőtt; s én tudtam, hogy igaza van, ami a békepártiakat illeti, de nem volt igaza a szabadságra megérett ifjakkal szemben.

Mert az új életnek e fölkejtői tudják, úgy, mint Gandhi tudja, hogy ellentéteket csak békességgel lehet megoldani, s az összefogásoknak is csak a békesség ad tartósságot.

Mit ér az, ha én valakire haraggal reátámadok? Mit segít az, ha én a vétekből elesett testvért még mélyebbre taszítom? Mi haszna van annak a segítségnek, amit csak parancs és kényszerítés vált ki? A nádpálca milyen embert nevel? Az eltagadhatatlan, hogy ha a mi társadalmi eszményünk megelégszik azzal, hogy rend legyen, az emberek egymást ne zavarják s bizonyos követelményeknek eleget tegyenek, a nádpálca, a pereskedés, a börtön és a bitó célravezető eszközök lehetnek. De megfelelnek-e annak a kívánságnak, hogy az embereket a rend megkívánására, a mások tiszteletére és a másokkal való termékeny összefogások vágyására vezessék? Az, akit haraggal leütök vagy börtönbe záratok, talán soha merészséget nem fog venni magának, hogy ellenem ismét cselet szőjön — de vajon titokban nem mind azon fog dolgozni, hogy kedvező alkalmat teremtsen? Az, aki a kényszerítés alatt a kötelességének eleget tesz, nem fog-e kibújni alóla az első óvatlan pillanatban? S ha valaki igaztalanul engem elgáncsol, az én erőm megfeszítése s a hivatalos jogorvoslat fogja-e őt arra bírni, hogy ezután ő a javamat keresse?

Oxfordban a szenior tanuló egyszer megsértett, s én elégtételért az igazgatóhoz folyamodtam. Még büszke is voltam magamra, hogy lám, milyen jónevelésű vagyok, elégtételt magam nem veszek. De mit ért ez, ha végeredményében mégis elégtételt kerestem? Azt meg is kaptam — de cserében elvesztettem annak a különben derék fiúnak a barátságát, s az érintkezésünk mindig hűvös és kimért maradt. Később egy másik barátom szólt hozzám indulatosan. Nekem a könny a szemembe szökött; a sértés fájt, de föl nem mérgesíttet. Szó nélkül a szobámba siettem. Tíz perc sem telt bele, a barátom beállított, hogy a sajnálkozását kifejezze. (Az angol nem azt mondja: bocsánat, hanem azt, hogy: sajnálom.) Ez a fiú még ma is egyik legjobb barátom. [. . .]

Ma a világ teste kelevényes. Akárhová érünk, fáj. Vannak politikai bajok, gazdasági bajok, túlnépesedési bajok és kisebbségi bajok. A világ állig felfegyverkezve áll, mint a se-

bélszorvosok. Pedig itt a kés nem segít, sem a kanalas orvos-ság. Itt egyébre nincs is szükség, mint valami derekas föl-rázásra.

A hatalmaskodók vegyék eszükbe, hogy az, amit erőszak-kal szereztek, s amit erőszakkal tartanak kézben, jót sohasem gyümölcsözhet. Mi lett az osztrák és német imperializmusból? A derék bécsiek nem szenvedték-e meg a saját beteges föl-hízásukat? Hát az angol világbirodalom ügyei nem terelik-e el a figyelmet Anglia házinyavalyáiról s az általános szegénység nem nő-e a birodalom politikai hatalmával?

Az elnyomottaknak, a kizsákmányoltaknak, a halálraítélteknek küldendő üzenet még jelentősebb. [...]

Az már többé nem utópia, hogy az emberek az igazság iránt fogékonyak legyenek.

A világháborúnak nem volt talán egyetlen résztvevője sem, aki nem lett volna meggyőződve arról, hogy az igazság oldalán harcol. Az angol a kis népek védelméért, az amerikai a demokrácia elvének diadalra jutásáért. Valószínű, hogy a háború igazi oka más volt; de fontos ez? Az embermilliók ma már nem hajlandók kimondottan önző, rosszakaratú célokért háborút viselni: ez a fontos. S ha az még mindig lehetséges, hogy az emberek tévedjenek az igazság fölismerésében, ennek orvossága nem a vérontás, hanem becsületes felvilágosítás. [...]

Az igazságot elismertetni tehát nem tartozik a lehetetlenségek közé. Érte munkálni nem elfecsérelt jóhiszeműség. Bennünket nem fognak az erőszak türelmetlenei elszedíteni, mert mi tudjuk, hogy a felvilágosítás és lelkiismeretre ébresztés lassú munkája előbb-utóbb célra vezet, s hogy a megegyezés, amit nemzetek, fajok és osztályok az igazság elismerése alapján kötnek, olyan, mint a szikla. [...]

Fehér hajón

Be szépen elterveztem egy este, hét esztendővel ezelőtt, a petróleumlámpa sárga fényében s a szép szavakra leső leánybarátom biztatására¹, hogy a világot, egyszerre virradván, mint fogom körüljárni. A piros abroszra az ujjammal még térképet is rajzoltam; a nagy városok helyét a hüvelykemmel nyomkodván meg. Vajon hitte akkor az a lány, hogy komolyan beszélek, s vajon komolyan beszéltem?

Mikor a két évem Oxfordban kitélt, már kezdtem hazafelé készülődni. A nyarat Londonban töltöttem, a British Museum nagy könyvtártermében; tanulmányaim fonalait göngyöltvén fel sűrű sorokban fehér papíron. De úgy esett, hogy egy kedves lelkű amerikai került az utamba, aki a petróleumlámpa alatt szőtt terveket valóra váltani segítette. Ő a szekérrudamat ismét nyugat felé fordította, s a nagy tengeren túl átvitt Amerikába.

A kaliforniai unitárius teológia igazgatója volt ő, aki akkor tért vissza erdélyi tanulmányútjából, ahol az unitarizmus történetéről írandó nagy munkájához gyűjtötte az adatokat.² A leggyermekibb, legjóságosabb, legmegértőbb és legszélesebb látókörű ember volt ő; jellegzetesen amerikai. Mindig volt benne annyi gyakorlatiasság, hogy a szükséges anyagiakat előteremtse, és így mindig tisztán tudta tartani a nagy célokért való önzetlen rajongását, mint az, akit a napi gondok soha le nem nyűgöznek. Őt hamarosan megkörnyékeztem valami ösztöndíj megnyerése reményében. A leányát elvittem csónakázni, s hazahoztam anélkül, hogy a vízbe fordítottam volna. A fiának cukrot vettem. Az öregúr megígérte, hogy mindent megtesz az érdekemben, s kábelezní fog a hazaérkezése után. Teljes negyedévet vártam arra az üzenetre. Akkor megérkezett, s röviden csak annyit mondott, hogy: jöjjön.

S én mentem. Az ösztöndíjamból volt egy kis megtakarított pénzem, azzal megvettem a hajójegyet a tizennyolcezer tonnás Laplandra. Az útleveletem az udvarias konzul meg-

újította. Egy reggel kigördült a vonat velem Londonból, hogy Southamptonig meg se álljon. Ott átszállottam az álmhajóra. Fehér volt és hollandus zászlót hordott. Nyolc napig volt az otthonom.

Olyan különös megkönnyebbülést éreztem, amikor a nagy fehér hajó fölszedte a horgonyát. Nekem a parton senki nem integetett zsebkendővel; én a barátaimat Londonban hagytam hátra. Társtalanul méricskéltem a födélzetet, a hajócsavartól a hajóhíd hátsó emeletéig. Gondolatban már ki is kötöttem Amerikában. Az eltűnő angol partokra vissza is alig tekintettem. Mintha soha Angliában nem lettem volna, s csak azért születtem volna, hogy időben kivárhajam az amerikai utat.

Huszonnégy év még valahogy csak eltelt, de az a nyolc nap alig akart véget érni! A tengeribetegség alaposan elgyötört. Ennem nem volt érdemes egypár napig, olyan állhatatlan természetűvé váltam. Fölbotorkáltam gyakran a fedélzetre, s a hajó ösvényét, a fölkavart, piszkos tengersávit bámultam különböző magasságokból. A hajó bukducsolását az első osztályú utasok bezzeg nem érezték. Ők ott kényelmeskedtek a hajó közepén, mint a deszkahinta közepén a billegető gyermek, aki nem érti, hogy a kettő ott a peremen miért sikongat. Minket ott a harmadosztályon a hajó úgy hintáztatott föl és alá, hogy gyakran azon csodálkoztam, miért nem szököm föl, mint a katapultára helyezett kődarab. Ez a le s föl való utazás, amely többet tett ki, mint amennyit a hajó előre haladt, alattomosan támadta meg az idegeimet.

Hogy odalett a büszkeségem két teljes napra! A kabinokban hevertem, s a lélegzetemet is visszafojtottam, ha a gyomrom újra megnyilatkozni kívánt. Utáltam az ételt. Finom dióvaját s mazsolát csomagoltam az útra csemegének; teljes fél évig azután még a szárított szőlőre sem tudtam reátekinteni. Világra úgy történt minden, mint amikor az orrom falából vágtak ki egy darabot. Akkor sem tudtam jó ideig ollót a kezembe fogni.

Egy New York-i vegetáriussal ismerkedtem meg a hajó éttermében, aki hasonló borzongásokban szenvedett, mint én, s aki oda módosította a cézári eljárást, hogy jött, evett, és ment. Szörnyen panaszkodott. — Hát ezért lettem vegetárius? — kérdezte. Egy ilyen kis ingásra már ingok? — Megkapaszkodott az asztalban; fölállt, és elrohant. Csak másnap

került elő. Akkorra már én is kigondoltam a választ. Vegetáriusi becsületszavamat adtam, hogy éppen a tengeribetegségre való hajlandóságunk mutatja a felsőbbségünket a közönséges húsevő emberfajta felett. — Mennyire finom a mi megérzésünk; milyen pontosan figyelmeztet a rendellenességre az a kicsi uszony ott a fülünk mellett. Mások csak a kapitánytól tudják meg, hogy a tengeren vannak. Mi belsőleg értesülünk arról, hogy a szilárd talaj kifutott a lábunk alól.

Nem messze tőlünk fiatal egyetemi hallgatók csoportja sportolt. Lapos fakorongokat ütögettek botokkal, s a födélzetre rajzolt krétakörökre fordították minden figyelmüket. Kaján kis örömök derítették őket kedvre. Mint minden népszerű sportnál, itt sem azon mesterkedett a legtöbb, hogy a maga ügyét előbbre vigye, hanem hogy a másét hátráltassa. Tarka gyapjúing és rövid, bugyogós nadrág volt valahányon. Egypár leánydiák is ott vihogott velük. Félfüllel hallottam, mikről beszélgettek. Semmiről sok mindent. A világ őket nem érdekelte. A tanulmányaik — szünetük lévén — nem léteztek. Csak a tánc meg a versenyek. Esténként bevonultak a közös szobába, ahol a zongora, a hegedű s a dob már izzadta a zenét. Táncra perdültek, — azazhogy dehogyis perdültek. Ziggagoltak, sávoztak, csíkoztak, guggoltak. Másnap újrakezdték.

Addig mérgeskedtem, szidtam magamban ezeket a léha ifjakat, amíg fölfedeztem, hogy rettentően kívánczom közéjük. Ők rólam tudni sem akartak; de én, mint a várkisaszszonyba szerelmes házitanító, mindent odaadtam volna azért, hogy a társaságukba bevegynék. Pedig nem lett volna, miről beszélgetnem velük. Nem voltam az ő világukból való. Csak hallgattam volna, s kényszeredett mosolyokkal jeleztem volna, hogy velük tartok. Én nem lettem volna képes semmiségekre szót fecsérelni, mint ők.

Soha még valamiből kitudottnak nem éreztem magamat. Amim nem volt, azt nem kívántam; ahova bejárásom nem volt, oda menni sem akartam. De akkor és azután még sokszor, a ruhám szegényessége meg a tekintetemről lerívó puritánság a kívánatos kert kapuját bezárta előttem. Izeltőt kaptam akkor abból, amit manapság olyan minduntalan szenvedek. Amikor a felajánlott pohár borral koccintani nem tudok, s a barátaim a pezsdülő vígság körébe be nem vonnak — ugyanazt érzem, mint ami ott akkor a krétakörök

mellett eltöltött. Értelmetlenül, jóvátehetetlenül, elkerülhetetlenül válik az ember idegenné a legjobb barátja előtt.

S mégis mi vonz feléjük? Életük üressége elriaszt; rossz szokásoknak való behódolásuk fáj — mi az, amit kívánnak?

Akkor nem tudtam, de most már tudom. Az életük szépsége, finomsága, hangulatossága, kedvessége, egyensúlyozottsága, szívessége és erőteljessége tetszik nekem. A tartalom, a célok, a komolyság, az elképedés, a megriadás, az eltökélés hiányozhatik belőlük. De jelentés nélküli dalukat szépen fújják. Azok az üresen nevetgélő leányok tudtak öltözködni. A fiúk ízléses nyakkendőket hordtak. A táncoló párok kecsesen hajladoztak.

A mi egész műveltségünk a szépség és nem az igazság irányában hajlik el. A társaságba belenőtt ember az illemtörvények és nem az erkölcsi elvek szerint igazodik. A kést a szájába nem veszi; a lakását művészi képekkel, remek bútorokkal tömi tele; zongorázni tanul, vagy rádiót szerez be. De az a legkevésbé sem izgatja, hogy a kényelme és művésziesége másoknak verejtékes munkájába, esetleg gyötrelmes szenvedésébe kerül. Szemhunyorítás nélkül megy el a kopottas ruhájúak, a beesett szeműek, az éhezők, a megveretettek mellett, de a cipőjét megtöröli, ha por szállott rá.

Megépítette a városok villanegyedeit, színházait, klubjait, egyetemeit. Törzsasztalosdit, oroszlánsörényesdit, irodalmiaskodást, szalonozást játszik. Tudást halmoz föl, hogy virtuóz lehessen. Esztétikát habzsol a csömörlésig. Francia költők neveit idézi kíméletlenül jó kiejtéssel. Az elefántesonttornyot fölhúzza, abba beleveszi magát. De zúghat az élet mélysége, feléje nem hajol szédülő fejjel. Problémák ágaskodhatnak, alapzatok alól kidőlhetnek, jajszavak, sikoltások, átkok és esküvések érhetik a fülét: ő nem hall, nem lát.

A mezítlás apostolokra ujjal mutogat. Fölháborítja a nyers, zabolátlan, ős természet. A tompítatlan, szépitetlen, takaratlan, kendőzetlen igazságok a szívébe nyilallnak. Azokat megtagadja. S ha belepusztul ez élettől eltávolodott életbe: magának szép temetést rendeztet. Utolsó kívánságokat sóz az örökösök nyakába. A sírját esztendőnként egyszer kivilágíttatja. Így él a mai kor művelt embere, s még hitványabbul. Iszonyodom, félek tőle; lenézem, megvetem. S mégsem kiáltom a házfedelekről, hogy hiábavaló az élete. Mert ha egyéb nem is: szép volt.

De azért én e szépségért nem vagyok hajlandó árat fizetni. Ha adják, viszem; ha nem, úgy is jó. Én nem áldozom föl a megbotránkozások és ujjongások örömét néhány kecses mozdulatért és kedves szóért. Ott állok mindvégig ennek a „kultúr“-életnek a küszöbén, és be nem lépek. Inkább vegyülök a fésületlenek csapatjával, akik hadonásznak és nyelvnek, kifejezésnek, járásnak, evésnek szépségeit kifecskélik — de nagyot akarnak.

És szépet is akarnak, mert mégiscsak szebb az, aminek a máza nem megy le, ha megkaparják. Szépet akarnak, mert amikor az életcél már megszűnt újdonság lenni, amikor a lámpaláz elmúlik és tartalmasan élni olyan egyszerűvé és természetessé válik, mint reggel felkelni és délben ebédelni, a szervezetünk, az a sok titkokat rejtő szelence, széppé fogja rendezni életünket.

Lám, Amerikában is ezt az utat járta meg a mérnökök tömege. Első gondolatuk az volt, hogy jót és jutányos áron termeljenek. Most, hogy a jobb és legolcsóbb mindennapiasan könnyűvé vált, a felhőkarcolók a modern kor legszépsége-sebb stílusát veszik föl, s még a kalimpás öreg Ford is kicsinosítja magát az új kiadásban.

A mindenségnél sebesebben

Úgy esett, hogy a híres Ellis Islandon nem tettek vesztégszár alá. Az útlevelém szabályszerűen ki volt állítva, a londoni követség orvosi bizonyítványát föl tudtam mutatni, az előírt harmincöt dollárom hiánytalanul megvolt, s írásban kijelentettem, hogy sem kommunista, sem anarchista nem vagyok, sem két vagy több feleséggel nem élek. A szabadság országának hétszeres védővén tehát áteresztettek. New York városának csodálatos panorámája két nappal hamarabb tűnt a szemembe, mint reméltem.

Fenséges volt a látvány, ami eléim tárult. A Szabadság szobráról már tudtam, hogy anakronizmus; az nem érdekelt. De a keskeny szigeten sorban álló felhőkarcolók, a tornyok, amelyekben hatvannégy emeletnyi magasságban laknak az emberek, s az építkezésnek teljes újszerűsége megejtett. Az európai házak, amelyeket a pepecselős fáradtsággal fölrakott ékítmények, a homlokzat s az ablakok cicomái díszítenek,

ügy nem hasonlíthatók ezekhez az épületóriásokhoz, mint a lakodalmi torta a mennyezetes ágyhoz.

E felhőkarcolók szépsége az emelettömbök szeszélyes elhelyezésétől függ. A régiek még nem értek rá szépek lenni, azoknak mérnökeik még csak az emelethalmazás technikája érdekelt. Ők még egyebet nem mertek, mint az egyik emeletet a másik után fölrakni. Építettek is olyan élére állított szivarskatulyákat, négyzet alapú hasábokat, hogy az ember elbámul: ezekből az emberekből hiányzott a szépség minden érzéke?

De az újak tüneményesen szépek. Karcsú tornyok szöknek fel kecsesen az alsó emeletök tömbjéből. Néha az épület, mint a St. Louis-i telefonpalota, fokozatosan szűkül el, mint valami terrasozott, magas gúla. Az épületeken csak vízszintes és függőleges vonalak találhatók, azokat nem szabad kézzel rajzolták, mint a burmai dagobákat, hanem T vonalzóval, rajztáblán.

Az amerikai városok jellegét nem a látkép adja, amit valami szomszédos hegy tetejéről kell nyerni, hanem az égvonala. A város különböző pontjain emelkednek a felhőkarcolók, ezek sziluettjeit kell megfigyelni a tengerről vagy a folyóról. A chicagói talán még a New York-inál is káprázatosabb, mivel ott több található a szebb tervezésű felhőkarcolókból. A New York-i a tömegével hat. Amint a hajónk lassan közeledett feléje, roppant arányai kibontakoztak. Néha a szél valami lefojtott, mély lüktetésű zúgást hozott el: a gigászi méhkas zümmögését. Itt-ott füstködök takaródtak. A város élt, lélegzett és dalolt.

Nagy hirtelenséggel aztán a kép megelevenedett. Távolról szemlélve lenyűgözött. Ahogy közel értem hozzá s beléptem: elsodort.

Az automobilon túlkönlése, a szirénák bűgása, az utca felletti vonat fülsiketítő lárma, amint a végeláthatatlan vashidakon elrobog, a hajóduda, a kiabálás, a fékek csikorgása, a villamosok csengője, a mozdonyok harangozása — az egybeolvadó, egymást erősítő, pokoli zaj derékon kapott. S a gyorsaság, amellyel emberek, gépek cikáztak! Bérautók sora várt a kikötőépület előtt; egyet ki akartam választani, a hajtójával megalkudni s tőle egyet s mást kérdezni; nem lehetett. Egy, a legközelebbi, fölkapott, s vitt. Hogy hova hajtson, azt csak az elindulása után kérdezte meg. S amint az

Aron¹ szállása előtt letett, elhitette velem, hogy a csomagomért még egy annyit kell fizetnem, mint magamért. Olyan gyorsan, ahogy a pénzt eltette, nem tudtam utánagondolni, hogy vajon igaza lehet-e.

Aron akkor még nem volt a Szűzmáriás királyfi neves szerzője, bár nehányunk már tudta, hogy ő megnyitotta a földnek száját.² Ő akkor nem volt egyéb, mint a kalandjai végére jutott székely legény, akit a hét mérföldet lépő csizma olyan országba vitt el, ahol nem az a fontos, hogy az ember nagyot lépjen, hanem hogy gyorsan szedje a lábát. Neki bizony a lábával volt baja. A gyors tempójú amerikai életből kihullott, mert ő a lélegzetét még mindig a fák után igazította, s úgy járt, mint az eke után. Mellette elrohant az amerikai élet, az ő fogaskerekei nem illettek bele.

S neki volt igaza, nem az amerikai életnek.

E világ dolgai úgy haladnak, mint ahogy a fű nő. A búza ősztől tavaszig hajt ki. A fecske úgy építi a fészket, hogy közben bogarászni is ráér; a medve cammog, az ég előbb beborul, s csak azután nyitja meg a csatornáit, még a nap és a hold is, akármit mondjanak a csillagászok, nem vágtat, hanem sétál. Csak a rombolás történik pillanatok alatt. A jégverés elől a méhek sem tudnak hazaszállni. A földrengés városokat süllyeszt el, mielőtt a harangokat megkondíthatnák. A puskagolyó úgy öl, hogy az arc még el sem torzulhat.

Pár évvel ezelőtt valami egyetemi tanár hosszú cikket írt egy amerikai lapban a magyarországi utazása alatt tapasztaltakról. Debrecenben egyszer megállott az Aranybika szálloda előtt, és órájával mérte egy ökrösszékér finisét. A fogat száz métert tizenegy perc alatt tett meg. Egykedvű atyafi pöfékelt rajta, láthatólag nem kívánt gyorsabban haladni. Ez Ázsia, jegyezte meg a professzor. Mi a szemetet is automobillal hordatjuk ki, és íme, itt az emberek képesek a háztól mezőre mentükben órákat eltölteni!

A debreceni ökrösszékér ellen vagy mellett nincsen szavam, de a professzor úr örömebe ürmöt szeretnék vegyíteni. — Ugyan mi értelme van a nagy sietségnek? — ezt kérdeztem meg tőle. — Szabad magunkat a mindenség életének az iramán túlszigáznunk?

Sok gyárat meglátogattam Amerikában. A sebesség, amellyel az emberek a gépeket etették, elkápráztatott. A ruhamosógyár vasalóosztályában egy munkás két gépet is kezelte: az

egyikre a vasalásra váró inget reáefesztette, a másiktól lehántotta. Egy pillanatnyi megállása nem volt; maga is úgy fordult ide-oda, lendítette a karját, nyomott meg emeltyűket a lábával, mint egy gép. A Ford összerakó telepén a váz a sínekre tett kocsin állandó sebességgel mozog előre: a munkásnak az ideje ki van mérve, hogy a megfelelő alkatrészt reászerezlje; ha késik, az egész üzem megáll. — Mire való ez a kierőszakolt iram?

Az amerikai üzletembernek minden perce be van osztva. Egyik órában itt tárgyal, a másik órában már a város túlsó részében kell lennie. Látogatót csak előzetes bejelentés után fogadhat, s vele csak a legfutólagosabban beszélgethet el. Estéi sem szabadok: akkor terveken fő a feje. — Mire jó ez a nagy igyekezés?

Magam is gyakran vállaltam munkát Amerikában. Mint mosogatófiú, annyi edényt töröltem föl egy óra alatt, amennyivel az erdélyi háziasszony fél napig megérte volna. Az almahántást hordószámra fizették, ott csak egy német munkás tett túl rajtam a sebességben. De a tízórai munka után elbágyadtan, elbutultan tértem aludni. Mit értem azzal, hogy úgy kitettem magamért?

Magam elé képzelem az amerikai professzort, amint válaszol. — Hát az a jólét, siker, gazdagság, anyagi előhaladás, ami egyedülálló a világon, amihez fogható a vén Európa vagy az álmos Kelet nem látott, mind semmi? Az őserdőből, ami Amerika csak pár évtizeddel ezelőtt is volt, lehetett volna civilizációt varázsolni? — S én válaszolok neki csendesen: — A megőrölt idegeket, az egészség, a teherbírás összeroppadását felejthetjük?

Néha azt gondolom, hogy Amerika a világ legegészségesebb állama, de legtöbbször sajnálom őt a sok kórságért, ami gyötri. Pedig én ma sem tudom, hogy ott aránylag több-e a beteg, mint más országokban. Csak azt tudom, hogy a meggyógyulás kívánsága ott sokkal egyetemesebb, és az emberek általában többet mesterkednek, változatosabb fogásokkal élnek, hogy az egészségüket visszanyerjék. Ott a népszerű kurzuslás, a szabályozott csodatevés, a bűvös mondások elismételgetése csakúgy, mint az úgynevezett orvostudomány, halhatatlanul nagy szerepet játszik. A múlt évszázad végén számos vallásfelekezeti nőtt föl, amelyeknek a lényege a gyógyulás volt. A legnevezetesebb közülük a Keresztény Tudo-

mány (Christian Science³), amelyet egy asszony alapított. Ő tagadásba vette, hogy a test, a rossz, a betegség valósággal léteznének. Csak az egészséges lélek él — a baj nem más, mint kellemetlen öncsalás. E vallás követői mindenütt kitűnnek természetük nyugodtságával. A hit, hogy csak az valóságos, ami jó, rendkívül jó hatással van az ember szervezete; s ezen nem változtat már az sem, hogy bölcsek és bolondok még mindig vitatják az alaptétel helyességét.

De nemcsak a szuggesztió különböző válfajai munkálnak azon, hogy Amerika megroccsolt egészségét helyreállítsák. Az amerikai orvostudomány rendkívüli fölkészültséggel áll harcban, és ami a leglényegesebb, nemcsak arra fordítja a figyelmét, hogy a meglévő bajt orvosolja, hanem hogy a közelgőt elhárítsa. A helyes életmód szabályai ma már kezdenek átmenni a köztudatba. Amerikában az emberek nem kiáltanak föl a meglepetéstől, amikor megmondom, hogy én állandóan nyitott ablaknál hálók s novemberben is szabadon fürdök, mert ők is hasonlóképpen cselekszenek. S ha azzal állok elő, hogy az én fő táplálékomban a gyümölcs és dió, és hogy húst, tojást egyáltalán nem eszem, nem jósolják meg a közeli haláloamat. Ott az emberek nemcsak hallottak a vitamin-elmélet-ről harangozni, ők azt is tudják, hogy melyik tápszer milyen vitamint tartalmaz, és hogy a főzés a legtöbbet elpusztítja. Ott már állandó divatja van a salátaevésnek. S ott nem tekintik azt virtusnak, ha valaki képes a földig lerészegedni. Annak ellenére, hogy a szesztilalmi törvénynek⁴ sok ellenzője és áthágója van, annak szándékával az emberek nagy többsége általában egyetért.

Végül sok amerikai tömegőrület is abban leli magyarázatát, hogy az emberek tudtukon kívül a sebes iramú élet rossz hatásait ellensúlyozni kívánják.

Ott van például, hogy messze ne kezdjem, az a rendkívüli rángás, amit zenében dzsessznek, táncban pedig csárilsztonnak neveznek. Ennek jótékonyága semmivel össze nem hasonlítható. Egész nap az emberek roppant idegfeszültségben, a figyelmük rendellenes felfokozásával végzik a feladataikat. Az egyforma mozgásokat nagy gyorsasággal kiváltani csakis úgy lehet, ha a lelki élet szabad megnyilvánulásait az ember megakadályozza, az érzékszerveit oda idomítja, hogy csak a munkakörébe vágó zajokat és változásokat veszi észre. Mint valami állandóan kifeszítve tartott lánccal, amelyik megrozdá-

sodik s már hajlani is alig tud, úgy merevedik meg az ember egész idegrendszere a fárasztó napi munkában. Hogy baj ne történjék, az idegrendszer rugékonyságát helyre kell állítani. A láncot hajlítani kell. Az embernek pedig sokféle ágazó, nagy erejű ideghullámokkal kell magát föl villanyoznia. Ezt a célt szolgálja a fent említett két tevékenység. A dzsessznek elemi erejű hatása van. Az a magával sodró ütemesség, amelyik nem tetézi a bajt azzal, hogy maga is szabályos, mint a pattogó csárdás, hanem föloldja s szabadon dobálja ide-oda a lábakat és karokat, rövid idő alatt csodát végez, a lelki egyensúlyt helyreállítja. A csárszton a test ruganyosságát adja vissza. Hogy Amerikában aránylag olyan kevés a bolond, az e két örületnek köszönhető.

Az ökölvívás és a különböző versenyek, amelyeknek az amerikai nem résztvevője, hanem szemlélője, hasonló hatások. Egy-egy híres mérkőzést százezrek néznek végig, s a verseny lefolyásáról a rádió s a lapok útján milliók értesülnek. Az izgatottság fölszigázódik. Az emberek elképednek, fölujjonganak, s mindezt olyan erővel teszik, hogy belereszketnek. A sok lekötve tartott energiájuk föl szabadul, az ideg-utak fölmelegednek — s ők újra használhatókká válnak még egy nap vagy hét fáradalmaira.

Májusvirág sok tavasz múltán

New Yorkban mindössze egy hetet töltöttem. Akkor kitudakoltam, merre a legolcsóbb, s fölrandultam Bostonba, az unitáriusok amerikai Debrecenébe. Az út felét hajón tettem meg. A kis csavargózós ígéretet tett, hogy a partról messze el nem távolodik, s nekivágott a tengernek. Egész éjjel zihált a kicsi tüdeje. Én tettem magam, hogy a dohányzószoba padlóján keresztül a sípolásait akarom megfigyelni, s jót aludtam a földön. Így fogtam ki a tengeri betegségen, s így takarítottam meg másfél dollárt a kabin s az ágy árában.

Ó, ezek a bolond ötletek, amelyekkel a pénzesztárcámat kellett körülbástyáznom! A legközönségesebbjük az volt, hogy vendéglőbe sose mentem, szállodába sose szálltam. Az étkezéseimet úgy szépen mentében elintéztem. Egy darab kenyéret, pár banánt vagy almát megvásároltam, a zsebeimet velük megtömtem, s olyan gyönyörűségesen falatoztam, amint a Fifth Avenue palotasorait bámultam, vagy a Capitol mozi

reszketős orgonajátéka mellett elandalodtam, hogy ritkaság. Az nem érdekelt, hogy az utca népe vagy a mozi közönsége, amennyire megjegyzésméltónak talált, mit gondolt felőlem. Akik nem ismernek, azok hadd mulassanak rajtam, gondoltam. Aki pedig ismer — hát az bizonyára jobban ismer.

Az éjjeli szállás kényes és bonyolult ügyét úgy intéztem el, hogy lehetőleg éjjel utaztam, ha ugyan a vidék szépségeinek nem ígérkezett. S ha mégis úgy esett, hogy valamelyik városban meg kellett szállnom, hát a jóismerőseimet, nagyrészt unitárius lelkészeket értesítettem egypár nappal a megérkezésem előtt. Az nem tett semmit, hogy ők nekem azelőtt még a nevemet sem hallották. Erdélyi testvérük voltam, s jó ismerősökké váltunk úgyis, mihelyt személyemben is megjelentem. Tudom, ők is örvendek a látogatásnak. Ha nem volt unitáriusság a városban, akkor a Keresztény Ifjak Egyletének a hálószobáját vettem igénybe olcsó pénzért.

A csavargózós, amelyik New Yorkból elragadott, nem vitt egészen Bostonig. New England előreszökő félszigetét nem volt érdemes megkerülnie; azt vonattal vágtuk át. Akkor ültem először amerikai vonaton, s ami legfőképp meglepett, az a mozdonyok harangocskája volt. Az állomás területén, úgy látszik, illem tiltotta, hogy füttyüljenek, ők tehát, amint a síneken fel s alá sétáltak, harangoztak. A harangot a mozdonyvezető a fülkéjéből madzaggal ráncigálta.

Boston egyike Amerika különleges városainak. Közmondás szerint csak öt ilyen van: New York, Boston, Salt Lake City, New Orleans és San Francisco. A többit, a népfelfogás szerint, alig lehet egymástól megkülönböztetni. Hát ami igaz, az igaz: Amerikában egyik kisváros olyan, mint a másik. Adva vannak párhuzamos főutcaik, amelyeket derékszögben párhuzamos mellékutcaik váganak át. A központon állomások, terpeszállásban, föltartott karokkal a közlekedési rendőr. Tőle jobbra, balra, melliránt és hátiránt autók. Ferdén fölötte emeletek. Alatta kis négyszögű emelvény. Rajta a tekintély merevsége.

Csak a New England kis városai mások. Ez a terület, amint a neve is mutatja, az Angliából első ízben bevándoroltak letelepülési helye; Amerika arisztokratáinak az otthona, akiknek ősei még az első hajóval, „a Májusvirág”-gal jöttek át. Itt a kisvárosok erdőkben vannak elbújtatva. Az utca két oldalán pompás gesztenyefák sorakoznak, azokon túl sávozik

a széles járda, amelyet a másik oldalán is fák szegélyeznek. A házak előtt kerítés nincs, ellenben van utcaszélességű kert, angol mintára pázsittal és bokrokkal. Az egyik utca tehát, házsortól az átellenes házorig, roppant széles; de annak csak kis része járható, a többi nem más, mint kert. A házak nincsenek szorosan egymás mellett; mindegyik kert közepén áll. Az üzleti negyed, persze, ott sem ilyen. Az már amerikai stílusban van felépítve, vagyis úgy, ahogy édesanyám a tepszi tésztát szokta főszeletelni.

Alkalmam volt az ilyen kisvárost meglátogatni egy vasárnap az én kedves Sándor¹ barátom társaságában (aki épp akkor a Harvard Egyetem diákjaitól tanulgatta a pipázást). Nyugodalmos, vasárnapi hangulatban fogadott a lelkész az állomáson, s tőle rövid egymásutánban megtudtuk, hogy a helybeli unitárius templom egyike a legrégebbieknek, hogy aznap úrvacsoraosztás volt tervbe véve, és hogy egyikünknek át kell adnia az erdélyi testvér egyházközség üdvözlétét. A templom, amely ősi szokás szerint egymásra cserépszerűen fektetett vízszintes deszkákból összerótt külsőt hordott, kis domb tetején húzódott meg, és igen barátságosan fogadott. Az angol templomok túlságba vitt díszítése és az erdélyiek dísztelen egyszerűsége mintha megtalálta volna benne az arany középútát, mert egyszerűségében is művészi és tágasságában is otthonias volt. Csak a kis pálinkáspoharak bántottak, amelyekbe az úrvacsorai bort jelképező málnaszörpöt adagolták orvosi rendeletre. Ha már annyira félünk attól, hogy a közös kehely betegségek terjesztőjévé válhatik: marad-e még az úrvacsorának jelentése számunkra? Nem csodálom, hogy a hívek nagy része úrvacsoravétel nélkül távozott; magam is föltettem, hogy amíg haza nem kerülök, tartózkodom a vételétől. Azt a meleg testvériséget, amit a mi kis templomainkban érzek, s ami az úrvacsorát számomra valóságossá teszi, a sok akadémikuskodás és ceremóniázás nem bírja fölébreszteni bennem.

Boston dombokon épült, mint Róma (a katolikusok Debrecenje). Meglehető város. Az országház előtti lejtőn tágas park, nem messze tőle a Nyilvános Könyvtár. Ó, ezek a könyvtárak! Ha választhatnék, ezeket telepíteném át Erdélybe, és nem az ipartelepeket. Amerikában nincs valamirevaló város, ahol egy ne volna belőlük. A nagyvárosokban már az épület maga kiválik az arányaival és berendezése művé-

sziességével. A falait s a mennyezeteket falfestmények díszítik, jobbára a művelődés különböző ágait jelképezvén. Egyik-másik városban külön képtárta is jut hely, és kiállítási termekre. De mindenütt van egy szoba a napilapok, egy másik a folyóiratok, egy harmadik a gyermekek s egy negyedik az általános irányú munkák részére. Székek, padok s asztalok szolgálnak a közönség kényelmére. Akárki betérhet, s olvashat, csak a könyvkivétel körülményesebb.

Pompás tanulmány egy ilyen könyvtárat végigjárni. A hírlapteremben jobbára szegény munkásemberek hajlanak a lapok fölé, akiknek nem jut arra, hogy előfizessenek. A folyóiratokat inkább a diákság böngészi. A gyermekkönyvtárban egy félórát eltölteni több örömet szerez, mint egy nap az iskolában. Meséskönyvek, lapok, gyönyörű kivitelű képek hevernek mindenfelé, a könyvtáros néni látható örömmel ad tanácsot a gyermekeknek, hogy mit olvassanak. Most, hogy kicsi diákoknak én is könyvtárosa lettem, megértem az ő örömét. Hetenként egyszer mesédélután is rendez, akkor a környék gyermekei bezúfolódnak a szobába, és csillogó szemekkel vándorolnak hetedhét országon túl. A nagyteremben, ahol hosszú polcokon elrendezve állanak a bekötött könyvek (Angliában és Amerikában a fűzött és papírfedelű könyveknek nincs divatjuk), az olvasni vágyók topognak, hajladoznak, guggolnak és ágaskodnak, a könyveket ők s nem a könyvtáros választja ki, csak a ritkaságokat őrzik zárt szekrényekben. Egy ilyen könyvtár néha több száz alkalmazottnak ad munkát, de a legkisebbnek is van egy fizetett könyvtárosa s egy takarítónője. S hogy hány embernek szerzi élvezetét, adja meg a továbbképzésre a lehetőséget s tölti ki hasznosan az idejét, az elképzelhetetlen.

Egy amerikai milliomos adományából állították fel ezeknek a könyvtáraknak egy tekintélyes százalékát. A derék úriember viselt dolgait azért nem is emlegetik, hogy a millióit miként szerezte, nem kérdezik, ellenben a nevét a legnagyobb tisztelettel ejtik ki. Míg élt s a pénzt szerezte, félték tőle és gyűlölték. Most, hogy meglepte őket egy, a könyvtárak ezrei felállítására elégséges ajándékkal, felejtének, megbocsátanak s hálát rebegnek. Ez Amerika. Ott az emberek megpénzesednek, de jövedelmük legnagyobb részét visszajuttatják a társadalomnak. S ott az emberek a trösztök ellen törvényeket hoznak, a kérlelhetetlen és kapzsi iparkirályo-

kat szidják és sárral megdobálják, de a nagylelkűség egyetlen gesztusára ellágyulnak és kiengesztelődnek.

Bostontól nem messze meglátogattam Amerika legrégebbi egyetemét, ahol a Tizenegyek másik novellistája, Szent-Iványi Sándor vendége voltam. A derék fiú, különösen azóta, hogy együtt ittunk úrvacsorát a pálinkáspoharokból, nagyon igyekezett a kedvemre járni. Bemutatott a menyasszonyának, akiből azóta már helyénvaló magyar menyecske vált. Egypár előadásra is elvitt. Ez utóbbi már kevésbé volt az ínyemre. Én még vakációztam, s ezt tisztán megmondtam neki. Jobb szeretem a kedves, gótikus épületeket kívülről megtekinteni.

Aztán nekivágtam az ötnapos útnak: Kaliforniába.

Buffalónál megszakítottam az utazást. Kirándultam a Niagara vízeséshez. Villamos vitt egészen a partjáig. Már megszűröl hallottam a zúgását. Amint a látvány kitarult előttem, én önkéntelenül is korlátba fogóztam. Abból a sziklából, amely nem zúzódik össze a roppant víztömeg aláhullására, szerettem volna hozni egy darabot.

A villamos átvitt a folyó másik partjára is. Egy darabig lefelé haladtunk. Hatalmas sziklatömbök fölött vágatott a folyó, a hullámok vad erővel markolázták egymást. A kísérőnk megmagyarázta, hogy Amerika egyik legjobb úszója életelét fizetett a vakmerőségéért, hogy a folyót itt átússza. Nettebb csapdába került a víz, amelyből csak úgy tudott elmenekülni, hogy lélekszakadtan visszafordult. Ott, ahol a legszélesebb volt, kötélpálya vezetett át felette. Ezt is megpróbáltam. Ez volt az első kísérletem a levegőben. Mire visszaérkeztem a vízeséshez, beesteledett. Akkor meg azt élvezhettem, hogy színes fényoszlopokkal mint világítják ki a nagy ugrás után párázó folyót.

A következő megállás Cleveland volt, az Erie-tó partján. Buffalóból oda hajó vitt. Cleveland arról nevezetes, hogy egyike a legnagyobb magyar letelepülő helyeknek. Magyar nyelvű újságja is van, amelyiknek egyik szerkesztőjével, a végtelen finom és nagyműveltségű íróemberrel, Reményi Józseffel², a *Jó hinni* szerzőjével meg is ismerkedtem. Reményi, aki éppúgy ír és beszél angolul, mint magyarul, rendkívüli népszerűségnek örvend Amerikában. Egyre-másra kéri meg felolvasások tartására, s csak azért nem válik egészen nevezetessé, mert még mindig ragaszkodik ahhoz, hogy ő magyar.

Chicagóban három napig időztem. Azután már a vonatról le sem szállottam, amíg Berkeleybe meg nem érkeztem. Odáig az út még több, mint három napig tartott. Keresztül kellett vernünk magunkat a Sziklás hegység ormán. A fülem zúgott és sajgott, amikor a vonat a tizenegyezer láb magasságú hágó tetején megállott. De azután kárpótolt azzal a veszett gyorsasággal, amellyel a Csendes-tenger vízszintjére lelejtőzött.

A munka demokráciája

A berkeleyi állomáson nem várt rám senki, csak a villamos. Furcsa kicsi jármű volt. Ha megindult, egy emeltyű megrántására az ajtók úgy becsukódtak s a lépcsők úgy összezáródtak, hogy menet közben arra senki fel nem ugorhatott. Jegyet sem adtak azon senkinek. Ahogy az ember belépett, a nikkelt s a két rezet be kellett dobni egy kis üvegfedelű ládikába. Akkor szépen beljebb fáradhatott s leülhetett.

Ahogy a széles Egyetem utcán lefelé haladtunk, vonatsíneken kellett többször átvágnunk. A széles főtérnek a gyors villamosvonat meg egyenesen a közepén robogott el San Francisco felé. Négy sínpár volt oda lefektetve. Egy kicsit meglepett, hogy a vonatok ilyen szabadon közlekednek, utcaszinten, a város belterületén, de később megtudtam, hogy ezt ők az elsőség jogán teszik.

A város ugyanis még nem volt meg akkor, amikor a vasutat ott elvezették, s a társaság, amikor esztendőik múltán a városi tanács neki átízent, kijelentette, hogy a városnak tudnia kellett, milyen kockázatos a sínek mellé építkezni, s most hadd lássa, mit csinál. A város se nem látott, se nem hallott. A legérdekesebb különben a dologban az, hogy aránylag kevés szerencsétlenség történik.

Az én teológiám címe Allston út 2400. szám volt. El voltam készülve, hogy félóráig fogja villamosom a fent nevezett utat mérni, ameddig ahhoz az iszonyú számú épülethez elérkezem, de nem így történt. Valami nagy kert mellé, amelyik, amint később megtudtam, az egyetem campusa¹ volt, nagy hirtelenséggel bekanyarodtunk. Karcsú óratorony ágaskodott a fák fölé, s egypár görögös épület fehér falát pillantottam meg. S már le is kellett szállnom; az én teoló-

giám kis épülete ott húzódott meg az egyetem egyik kapujával szemközt. Akkor derült ki, hogy annak az iszonyú számnak az első fele az utca, a másik fele pedig a ház sorszáma jelentette, hogy tehát az én teológiám a huszonegyedik utca első háza volt. Ez a beosztás ízelítőt adott nekem abból, amit Amerika ésszerűségnek és egyszerűségnek nevez. Már nem is csodálkoztam később, amikor például tudtomra adták, hogy egy bizonyos sokemeletű ház 615-ös szobája a hatodik emelet tizenötödik, nem pedig az épület hatszáztizenötödik szobáját jelentette. Inkább az lepert meg, hogy a teológia bennlakásán a szobák jelzéséül még számokat sem találtam. Ott neveket adtak a szobáknak, mint Angliában a villáknak s nálunk a teheneknek. Minden ajtó fölé egy unitárius nagyember neve volt kivésve, akinek az arcképe is ott függött benn a falon. Ez jó történelmi s hitbuzgósági lecke volt a számunkra. Ezt csak olyasvalaki eszelhette ki, mint a mi igazgatónk, aki legfőképp az egyháztörténelem tudománya iránt érdeklődött.

Öt különben még aznap felkerestem a magánlakásán. Az egyenes utcák engedelmesen meggörbésedtek, amint a domb alján fölfelé kúsztak; sőt egyik-másik adta még alább is, és mint lépcső-ösvény fejezte be pályafutását. Gyönyörű volt ez a hegyoldal. Pálmák és más délszaki növények borították háztól házig, s ha hátrafordultam, akkor láttam a mélyben elfeküvő várost, az egyetem karcsú óratornyával s a széles tengeröböl az Aranykapuval. A távolból San Francisco felhőkarcolóinak égvonala küldött halvány üzenetet.

Az igazgatóm igazi amerikai módon üdvözölt. Szombati nap lévén, éppen a heti nagytakarítást végezte, s így sem a szalonban, sem szalonruhájában nem fogadhatott. A kertben találtam rá, amint rossz cipőben, kopott-foldott ruhában, seprűvel kergette maga előtt az elszáradt faleveleket. Alig ismertem rá. Ő boldogan rázta meg a kezemet (vagy én az övét?), s amikor a csodálkozásomat látta, sietett annak a reményének kifejezést adni, hogy mihamar én is hasznosítani tudom a gereblye kezelése terén szerzett tapasztalataimat. Ezt én azzal viszonztam, hogy egyet mindjárt meg is ragadtam. Ő azonban megmagyarázta, hogy egy hétig várnom kell, s hogy a fáradságomért majd 50, mondd ötven cent órabér jár. Tudomásul vettem.

A rákövetkező szombaton aztán munkába állottam. Elmondjam, mit éreztem? Túláradó boldogságot, hogy a derék-hajlítás terpesz-állásban meg a súlyzó emelés fölöslegessé vált, mert ugyancsak beleizzadtam, amint a kert egyik félreeső sarkában elszaporodott gyomóriások gyökereit feltéptem. Tiszta örömet, hogy végre odakerültem, ahol a testi munka nem szégyen, még akkor sem, ha fizetnek érte — ahol tehát megteremtődött a munka teljes demokráciája. Egész emberré való levésem gyönyörűségét — valóságos újjászületést éreztem.

Amerikában az egyetemi hallgatók tekintélyes százaléka testi munkával szerzi össze a taníttatása költségeit. A diákegyletek munkaközvetítő irodákat tartanak fenn. Jómagam is az alatt a két esztendő alatt, amit ott eltöltöttem, sokat lendítettem a helyzetemen azzal, hogy megfogtam a seprű nyelét, a lift fogantyúját, a mosogatórongyot, a szilvaszáritó rostát, az almahántó kést és a munkának még sok más eszközeit.

Első rendes állásomat egy szállodában kaptam, ahol a liftet jártattam föl s alá naponta három óra hosszat havi harminc dollárért. Ez nemcsak az első, de egyúttal a legkényelmesebb és legjövődélmezőbb foglalkozásom is volt. A kicsi szálló szoba kezelését hamar megtanultam, bár soha nem hittem volna, hogy olyan nehéz a kellő magasságban megállni vele. Másképp viselkedett a gépezet, ha sokan, s másképp, ha kevesen utaztak rajta. Hozzávetőlegesen tudnom kellett a vendég urak s asszonyok súlyát s azt, hogy morgolódnak-e, ha esetleg kicsit fel, avagy le kell lépniök.

Gyakran nem volt dolgom negyedórákig; akkor az ölembe tett könyvet böngésztem. Spanyolul tanultam, mert az volt a tervem, hogy a nyáron lelátogatok Mexikóba. Voltak vendégek, akik észre sem vettek; mások szívesen beszédbe elegyedtek velem, s gyakorolták rajtam a földrajzi tudásukat. Aztán, amikor karácsony közeledett, a nagy probléma szinte megőszített, hogy miképpen viselkedjem, ha valaki megajándékozni talál (mert nekem borralalót úgysem lehetne adni). Visszautasítsam, vagy megköszönjem? Megalázkodjam-e, vagy megalázzam őket? Hát úgy történt, hogy egy öreg néni keze a pénzt egy szép nap odaajtette a könyvemre, s én föl sem néztem, meg sem köszöntem. De azért, amikor kiment, csak zsebre tettem. Még meg is számoltam.

— A vén fukar! — sziszegtem, mint társadalmi regényekben szokás.

Hogy ebből a magas állásomból kicsöppentem, beállottam mosogatófiúnak egy diákotthonba. Reggel, délben, este fölmostan huszonkét kis tányért, huszonkét nagy tányért, villát, kést, kanalat s poharat. Az egész igen egyszerűen ment. Gáztűzhelyen annyi víz forrósodott, amennyi kellett. A vízbe szappan dobódott (növényzsírból való). A tányérok, egyszerre vagy húsz, belerakódtak. Én a pálca végére szegezett mosogatóronggyal mindegyiket óvatosan megkaparásztam, s áttemeltem a tisztáló lébe. A törülgetés gyermekjáték volt; egyszerre hármat fogtam a kezembe, s már raktam is őket föl a polcra. Minden alkalommal negyven percig dolgoztam, s akkor, fizetség fejében, ehettem húsz percig. A néger szakácsnének addig hízelegtem, amíg a kedvemben járt kitűnő vegetárius kosztal.

Később egy leányotthonba kerültem fölszolgáló fiúnak. Fehér asztalkendőből kötényt kellett magam elé kötnöm, s fehér, kihajtás nélküli kabátot húznom. Tudnom kellett, melyik leány iszik meg egy pohár tejet minden étkezéskor, s hogy azt melyik oldalon kell fölszolgálnom. Ide már a saját autómom jártam, s az itt lakó leányok már mind ismertek hírből, mint magyar énekest. Akkor már a rádió is többször szerepeltem.

Aztán az egyetem aligazgatójának lettem udvari sepregetője. Rendben kellett tartanom a járdát, s ha időm maradt, a pincében vágni a fáját. Itt pénzt s reggelit kaptam. Előkelő állásomért mindenki irigyelt.

A nyári vakáció alatt még egyebeket is megpróbáltam. Vidékre mentem, s dolgoztam egy szilvaaszalóban; szedtem borsót, s pakoltam almát. Tíz órát verejtékeztem négy dollárért napszámra; de amikor darabszámra ment a fizetség, nagyobb fáradtságért kevesebbet kaptam. Akkor kezdtem megérezni, hogy Amerikában sem fenéki tejfel minden. Azok a szerencsétlen munkások, akiknek a háta megett nem állott az ösztöndíj, nem úgy fogadták a hét végén kifizetett dollárokat, mint én: az újszerű tapasztalás boldog izgalmaival. Ők keményen néztek maguk elé, és szitkozódtak, és amikor fölmondás nélkül elbocsátották őket, sötét kétségbeesés vett erőt rajtuk. Akkor tudomást vettem arról, hogy a legszebb módszernek is vannak páriái, akiktől gondoskodás nem tör-

ténik, s akiknek szenvedésével olajozzák a tengelyeket, hogy azok másokat zökkenés nélkül továbbigyenek.

A nyári munkát nem is folytattam sokáig. Én az életnek ama szerencséséi közé tartoztam, akik bizonyos tehetségekkel jönnek a világra. Az énekhangomat másfél évi zeneoktatás, amiben már kolozsvári teológus koromban volt részem, annyira rendbe szedte, hogy velem kiállhattam a dobogóra. Egyházakban, iskolákban, sőt egyetemeken is népdalbemutatókat rendeztem, amelyekért tisztességes összegek jártak. Nyugalomba vonulhattam tehát a munka rögös mezejéről. A testi munkáról azonban nem mondtam le véglegesen. Az iskola-kert egyik szögletét felástam azon tervvel, hogy az étkezésemhez szükséges salátát és spenótot magam termelem ki. Ládákba el is vettem különféle magvakat, s bizonyos idő múltán ki is ültettem a palántákat. De egy sem érte meg férfikora delét. Korai halál döntötte őket sírba mind. Az egész vállalkozásban csak az szerzett örömet, hogy a konyhakertnek szánt kis háromszögű földdarabot sikerült olyan ösvénykacskaringókkal behálóznom, amelyek a C-t, az M-et meg a B-t tisztán mutatták, amely betűk tudvalevőleg a berkeleyi teológus triumvirátus (két magyar, egy cseh) menaszsonyai neveinek a kezdőbetűi. Így virágozott ki a káposztáskert költészettel.

Még volt egy szenvedélyem: a nyomdászmesterség. A teológus egyetemet rábeszéltem, hogy fektessen be harmincöt dollárt egy kiselejtezett lábsajtóba. Azon aztán én, mint főnyomdász, névjegyektől kezdve színielőadás-műsorokig mindenféle-fajta nyomdatermékkel megpróbálkoztam. Velem csakugyan megesett az a híres eset, hogy egy Tycho Braheról² írt nemajátékknak nemcsak a címszerpét játszottam és a kíséző zenéjét szereztem, hanem a műsorát is én szedtem ki és nyomtattam.

Máig is erre a teljesítményre vagyok a legbüszkébb.

Lelkem szerinti diákság

Nagyon kellett ügyelnem arra, hogy a sokfelé való járás el ne foglalja az időm javát, amelyet természetesen a tanulmányaimnak kellett szentelnem.

A berkeleyi teológia, a legfiatalabb s legkisebb minden unitárius teológia között, meglepetésszerűen pompás alkalmat

nyújtott arra, hogy tudásomat s világnézetemet megkerekítsem. A vallásos nevelés igazi jelentőségéről például fogalmam sem volt addig, amíg oda nem kerültem. Nálunk s Angliában a biblia s a hitelvek tanítása mindenkit kielégít. Amerikában arra igyekeznek, hogy a gyermekeknek a vallásos életből valóságos ízfélőt adjanak, ahelyett hogy arról csupán képet nyújtának mesékben és parancsokban. Ott tehát a gyermekeket igen gyakran elviszik például azokba a városnegyedekbe, ahol a szegénység a lehangosabb. Az apróságok szíve megesik a látott nyomorúságon, s tanakodni kezdenek, hogy mit tehetnének annak enyhítésére. Az egyik a megtakarított pénzét, a másik az ócska ruháját, a harmadik a tízóraiát ajánlja föl, ami által ők a jötevében valóságosan nőnek és gyarapodnak.

De könnyű a vallásos nevelésbe ilyen újszerű elveket bevezetni ott, ahol az általános iskolázás sem marad hátról a fejlődésben. Amerikában vannak olyan elemi iskolák, ahol a tankönyvek maholnap szükségtelessé válnak. Ott a gyermekek mondhatni az életből tanulnak, s maguk veszik azt a fáradságot, hogy a tananyagot összegyűjtsék. Az egyik osztály például elhatározza, hogy utazik Párizsba. Nosza, a kicsi diákok nekifognak a készülődésnek. Ellátogatnak az utazási irodákba, s magyarázó nyomtatványok és térképek halmazával térnek vissza. Az óra alatt megbeszéljük, hogy ki mit végzett, tovább szövik a terveket, s a tanítónő ügyes irányítása mellett az érdeklődésük felébred sok hasznos dolog iránt, mint például: vonatépítés, a gőzgépek szerkezete, a sínek kovácsolása, a jegyek készítése, a vasutasok életmódja, balesetbiztosítás, százalékszámítás és így tovább. A gyermekekben a tudásvágy most már magasan ég. Megrohanják az iskola vagy a város könyvtárát, ott lexikonokat böngésznek, képes technikai újságokat néznek át, majd ellátogatnak az állomásra is, megfigyelve az ott nyüzsgő életet. Hát még amikor gondolatban megérkeznek Franciaországba. Fölkutatják akkor a francia életnek a városukban található minden nyomát — még franciául tanulni is elkezdnek.

Van egypár egyetem is, amelyik ilyenfajta nevelési elvekkel kísérletezik. Antioch College a legnevezetesebb. Ott a hallgatók öt hetet az iskolában, öt hetet pedig valami munkatelepen töltenek el. Minden állást két diák vállal, s amíg az egyik tanul, a másik dolgozik. Ez állások kizárólag gya-

korlatiak, így például a tanulók űzhetik a nyomdászmesterséget, az acélgyártást, vagy kiszolgálhatnak áruházakban. Ez az egyetem az életre nevel. Egy másik szabad és érdekmentes műveltséget kíván kifejleszteni akkor, amikor egyszerűen a műveltség tanulmányozására hirdet tanfolyamot, anélkül hogy a tananyagot s a vizsgák anyagát előírná.

A nevelés újszerű elvén kívül a berkeleyi teológián tanulmányoztam még azt a legújabb lélektani irányzatot is, amelyik már nemcsak boncol és megállapít, hanem a lélek egyensúlyának a helyreállítására magát eszközül is adja. A freudi lélektan arra fektette a fősúlyt, hogy bizonyos lelki zavarok okait fölfedezze, s tudomásul vette minden további nélkül, hogy azok tudatosítása a bajt megszünteti. A francia Coué¹ ezzel nem elégedett meg. Ő kimutatta, hogy a gyógyulás minden esetben autoszugesztio révén állott be, amelynek lényege az, hogy amit az ember elhatározottan hisz, az meg is valósul, föltéve, hogy nem ellenkezik a szervezet törvényeivel. Így jókedv és remény — amivel az egészséges vallásos hit föltétlenül el kell hogy lássa az embert — fontosabb gyógytényezővé válik, mint orvos és patika.

Az is a berkeleyi teológián történt meg velem legelőször, hogy egy tanár előadása lekötött, sőt oktatott. Nagyszerű volt, amint a vallásbölcsezet kis termetű professzora előbb vázolta valamelyik rendszer főbb pontjait, majd vitába szállt vele. De most mondd meg nekem, Kant, dörögte élénk taglejtések kíséretében, mit értesz te a magánvalón? — Imígyen magyarázott ő, és mi csillogó szemekkel figyeltünk reá, s megértésünkkel átfogtuk az elmagyarázott álláspontot. Az ő rendszerének különben az volt a lelke, hogy bár abszolút biztosan semmit nem tudhatunk e világ valóságáról, mégis a dolgok és folyamatok bizonyos útbaigazítást adnak. Agnosztikusságomnak ez a tétel adta meg a végső döfést.

De a szűkebb értelemben vett vallásosságom kialakítására a legjelentősebb ama kísérletek sorozata volt, amelyiket az istentiszteleti eljárás új formáinak a megtalálása reményében végeztünk a reggeli áhítattal kapcsolatban.

Néhányunk arra a meggyőződésre jutott, hogy azok a reggeli negyedórák üresek és jelentés nélküliekké váltak annak folytán, hogy a hagyomány bizonyos formák szigorú betartását követelte. Mi azt kívántuk, hogy legyenek azok a mi hitünk szabad megnyilatkozásai, amelyek által egymás

közt magasabb kapcsolatokat létesítünk, és így magunkat, az egész napra, mintegy nemesebb világba emeljük.

Azon kezdtünk, hogy tanácskozást tartottunk, amelyen magunk elé bizonyos célokat tűztünk ki. Az első hét minden reggelére más színezetű istentiszteleti rendet terveztünk abból az elvből kiindulva, hogy egy rövid negyedóra alatt egyéni többféle lelki tevékenység elmélyítésére úgysem törekedhetünk. Így az első reggel valami vallásos irat fölolvása, a második reggel éneklés, s így rendre orgonajáték, bibliamagyarázat, végezetül pedig egy rövid, jelképes szertartás foglalta el az áhítat középpontját. A következő héten a Korok Könyvei kerültek sorra, kezdve az egyiptomi sírfeliratokon és végezve a jelen kor vallásos költészetén. Ugyancsak jelképes szertartás fejezte be ezt a hetet is. Ezeknek a szabad és dogmamentes ceremóniáknak egy fiatal prágai teológus volt a legelkesebb rendezője, aki a katolikus hitet csak nemrég hagyta oda, s aki nem akart belenyugodni abba, hogy titokzatosság, sejtetés, szemléletes hit és szegyenkezés nélküli buzgóság az unitárius életnek ne legyen része. Őt a „Józan ész” hangoztatása ki nem elégítette; ő vágyta az élet teljességét. Az ő virágceremóniáját, hiszem, sohasem fogja elfelejteni az, aki abban részt vett. A kis imaterembe mindegyikünk egy szál virággal tért be. Azok jelképeztek bennünket: sokszínű, sokakarátú embereket. Aztán a virágok megindultak, hogy egybeölelkezzenek a kis vázában. Mi pedig, az első keresztények csókja helyett, kezet szorítottunk egymással.

Imígy ápolván emberi szeretetünket, nem volt érthetetlen, hogy a teológus egyet egy alkalommal felbuzdult missziói tevékenységre. Egy szomszéd kis várost, Vallejót szemeltük ki erre a célra, s a feladat elvégzésére három tagunkat küldöttük ki. Az egyik nő volt, lelkes és fáradhatatlan, pedig már a hetvenen túl járt. Annak idején az unitáriusok 1910. évi zsinatjával kapcsolatban² Erdélyben is megfordult. A másik a mi prágai barátunk s a harmadik jó magam személyében találtatott meg. Összeköttetésbe léptünk a városban lakó két unitárius családdal, s kibéreltük a város legnagyobb termét három előadás tartására. A helyi lapokat megdolgoztuk; azok egy hétig cikkeztek a „két európai diák” felolvasásairól. A nagy este megérkezett. Mi szomorúan vártunk egy félórát, s akkor megkértük az összes egybegyűlteket, hogy üljenek az első sorba. Bizony a második előadást már az állami iskola

egy kamrácskájában kellett megtartanunk; a harmadik pedig végleg el is maradt. S mi mégsem ismertük el, hogy a munkánk sikertelen maradt. Tízen azok közül, akik első ízben meghallgattak, másodsor is eljöttek, s mi büszkén vallottuk, hogy ha a hírünk csodát nem is művelt, az üzenetünk mégis megértőkre talált.

Az én Karel barátom³, ama cseh diák Prágából, talán még nálam is lelkesebb volt, amikor az üres teremnek deklamált. Pedig őt Prága nagyon elkapta: ott ő mindig százak előtt tarthatta a beszédeit; s a csalódását ő nem is titkolta el a vallejói érdeklődés mikroszkopikus arányai miatt. Nekem olyan a természetem, hogy soha tömegeknek nem szónoklok; mindig csak személyeknek. Egyik legsikerültebb beszédemet egy háromtagú angol gyülekezet előtt mondtam el, akik közül az egyik a kántor, a másik a gondnok, a harmadik pedig a templomtakarító volt. Vallejo kielégített: ott az egybegyűlteket nem tudtam volna a két kezemen összeszámlálni.

Hogy a misszió terén babér számunkra nem termett, Karel és én más természetű reformok mezejére léptünk. Én már az Angliában eltöltött utolsó nyár folyamán megcsömöröltem a vegetarianizmustól, s a nyers gyümölcsöszt tántoríthatatlan híveül szegődtem. Karel csakhamar követte a példámat tudományos értékű okfejtéseim súlya alatt. A szobámat kineveztük étteremnek (akkor még mind a ketten otthon étkeztünk), s annak falát jellegzetes felírásokkal tűzdeltük teli a vendégeink okulására. „Se főzés, se mosogatás!” — hirdette az egyik. (A sors iróniája később mosogatófiúvá tett.) „Mi a nők teljes felszabadulását munkáljuk!” — jelentette ki a másik. „Béke s boldogság mindenkinek, beleértve a pulykákat” — esengett a harmadik.

Jó ideig ment minden, mint a karikacsapás. De akkor észrevettem, hogy Karel sárgul, halványodik veszedelmesen. Ez a legény tokányra vágyik? — kérdeztem magamban. Végre a fiú bevallott mindent töredelmesen. A dédnagyanyja szakácsnő volt, s ő örökölte a derék asszonyság hajlamait. Mint cserkész, ő volt mindig a szakács, s kétéves korában már azzal vonta magára a figyelmet, hogy egy kosár tojástartó gárra rántott. A hámozást, szeletelést, gyúrást, szózást, keverést, kóstolgotást vágyta az istenadta. No, ha vágyta, engednem kellett, hogy magát kielégítse. Ő tehát vette a banánt, a

narancsot, a salátát, a kenyérlisztet, a paradicsomot, a zöld paprikát s a retket, s leleményesebbnél leleményesebb étkeket kreált. Ő találta ki például a paradicsomot „à la Czechoslovakia”. A szűrt banán is az ő elméjét dicséri. Ellenben az erdélyi puding meg az égi gyönyörűség föltalálásának dicsőségét Isten s ember előtt magamnak követelem.

Főzésről persze nem volt szó: mi csak vegyítettünk. Így azt a könyvet is, amelybe az egyes kigondolt ételek receptjeit vezettük be, nem szakács-, hanem vegyítőkönyvnek neveztük. Ennek a könyvnek ott kellene lennie minden felvilágosodott, alkotó hajlamú és jógyomrú embernek az asztalán.

A szesztilalom nekem kamatozik

Mértéken felül szerencsés sohasem voltam, de amikor nagyon kellett, a sors mindig kedvemben járt. Ha kiterveztem, hogy a könyvemmel jó summa pénzeket keresek, rendszeren még kiadót sem tudtam szerezni — amint ez velem Amerikában többször megtörtént. De az oxfordi ösztöndíjat mégis megkaptam; az utolsó pillanatban az amerikai út is lehetővé vált számomra, s az a föltétlenül szükséges összeg is előteremtődött, amivel aztán a Kelet országait bejártam.

1926 tavaszán abban főtt a fejem, hogy miképpen tegyek látogatást a kétezer kilométer távolban fekvő Taos kisközségben. Az útiköltség valami száz dollárra rúgott volna, s nekem akkor a dollárcsikók sem nem rúgtak, sem nem nyertettek. Pedig azt az utat én el nem kerülhettem. Hogy miért nem kerülhettem el? Azt is megmondom; de ahhoz szükséges, hogy kétezer kilométernél is messzebből kezdjem.

A berkeleyi unitárius egyházközséggel kapcsolatban pompás ifjúsági egyesület működött. Annak tagjai jórészt egyetemhallgatók és hallgatónők voltak. Minden vasárnap este gyűlést tartottunk, de ez korántsem merítette ki a tevékenységünket. Mi foglalkoztunk színelőadások, kirándulások, hajókázások rendezésével (egy tengerparti üdülőhelyen saját menedékházunk volt, amelyiket nemcsak mi terveztünk, de saját kezünkkel is építettünk fel), azonkívül pedig közebedek, teadélutánok és táncestélyek tartásával is. Az egyesület légköre olyan tiszta és közvetlen volt, hogy a tagok között a legőszintébb barátságok szövődtek, amelyek esztendőnként mindig kitermeltek bizonyos számú eljegyzéseket. Az én első közöttük töltött évem különösen gyümölcsöző volt ebben a tekintetben. Nem kevesebb mint három ifjú pár talált egymásra. S itt van: már meg is mondtam mindent! Én itt sem maradtam hátul.

A menyasszonyom¹ a nyarat Taoson töltötte a nagybátyjánál, aki neves festő, az egyik akadémia tagja. Többet el-

árulnom már nem is szükséges. Most még csak az útiköltés van hátra s a szerencse, amelyik ebben a lényeges esetben sem szabad hogy magára várasson.

Az Unitárius Mértékletességi Egylet pályázatot hirdetett egy, a szesztilalomról írandó rövid tanulmányra. Azt a díjat, amelyik a Csendes-tenger partvidékéről pályázóknak szólt, nekem juttatták. A díj abban állott, hogy viselték egy Chicagótól nem messze fekvő városkában tartandó ifjúsági konferenciára s onnan vissza való utazásom összes költségeit. Taos, egy kis kitéréssel, útba esett. A menyasszonyom tehát nem hiába epekedett. A szesztilalom révén így jutottam egy kis magam számára való boldogsághoz.

Mielőtt azonban a szesztilalom nekem imígyen kamatozott volna, sok töprengést és tanácstalanságot is okozott az a kívánságom, hogy vele tisztába jöjjenek. Azon az állásponton lévén, hogy a szeszfogyasztás az emberi gyengeségnek és talajtalanságnak olyan jele, amelyik nemesak kiált, de fojtogat is, mindig azon voltam, amióta emberré lettem, hogy azt a mi életünk ajtaján kitudszkoljuk. Az amerikai kísérlet nagyon érdekelt. Tudtam, hogy arra már régóta készülődnek, s hogy a szövetség egyik-másik állama már évtizedek óta „száraz”. De nem hittem, hogy ilyen fontos feladatot törvényhozás útján el lehessen intézni. Utóvégre is, így gondolkoztam, lényeges dolgokban a bátor embernek nem szabad egyébre, mint a maga jóhiszemű meggyőződésére, a lelkiismerete szavára hallgatnia; a külső törvénnyel, a mások kényszerítő ítéletével legfennebb megalkudnia kell, ha a vértanúságot, félelemből vagy bölcsességből, el akarja kerülni.

Az Amerikában eltöltött két év fájdalmasan győzött meg arról, hogy ott a demokrácia a leggyengébb pontjára dűlve áll; hogy ott bálványként imádják a jól vagy rosszul. néptömegeknek vagy csak pártoknak képviselőjében meghozott törvényeket. Ott törvényhozásilag kívánnak szabályozni mindent; azt is, hogy az egyetem tudósai mit taníthatnak, azt is, hogy a társadalmi bajoktól megcsömörlöttek milyen meggyőződéseket nyilváníthatnak, azt is, hogy milyen háború jogos és milyen jogtalan, és végül, hogy az ember sörében hány százalék lehet az alkohol. Ott a szónoklatok nem azt zúgják, hogy: Ne tegyétek magatokat erkölcsileg, anyagilag és egészségileg tönkre a szeszivással! — hanem egyszerűen

csak kijelentik a hatósági ellenőrzők revolvereire hivatkozva, hogy Tiszteljétek a Törvényt!

De az amerikaiak nem tisztelik a törvényt. Emberi, és egészségük kapálózik a hám ellen, amelyiket akarva-akaratlan magukra vettek. A diákok isznak „csak azért is”. Azok, akiknek vérét s akaratát az ital már megrontotta, isznak a törvényre való tekintet nélkül. A szesztilalmat Amerikában olyanképpen kezelik, mint az adóbevallást. Az elv az: Csalj, csak rajta ne kapjanak!

Pedig a törvény, minden elvi hibássága ellenére is, sok jót tett a tömegeknek. Azok a kis, szürke, mindennapi emberek, akik „csak akkor isznak, ha vendégük van”, s akiket nem annyira a kívánság, mint a kocsma, a „jó” barátok s az alkalom űz a borosasztalhoz, most a takarékbetétet halmozzák: rádiót, automobilt vesznek, és egészségileg megcsaládi boldogságukban is, bár ezt statisztikailag kimutatni nem lehet, gyarapodnak. Arról nem is igen esik szó, az nem is igen volna tanácsos, hogy ezt a már meglévő törvényt hatályon kívül helyezték. A kocsmákat sem akarja föltámasztani senki, akiből nem közönséges üzleti érdek beszél. Csak arról vitáznak, hogy egy kicsivel magasabbra maxímálják a megengedett alkohol százalékát. De még ennek elintézését se tekintik általában sürgősnek vagy éppen életbevágónak. Hiszen mindenki tudja, hogy az, aki nagyon akarja s pénze is van hozzá, mindig tud egy kis fűrészpör-pálínkához jutni.

Abban a tanulmányban, amelynek jutalmául azon a nyáron sok ezer kilométert beutazhattam, azt ajánlottam azoknak, akik népük felvirágoztatásának ügyét a szívéükön viselik, hogy az alkoholelles mozgalom erkölcsi, vagyis szabad emberekre szabadon hatni akaró jellegét állítsák vissza. Ennek a tanácsnak a helyességéről azóta is már számtalanszor meggyőződtem. Jelenleg² például mintegy száz diák felügyeletével vagyok megbízva. Ha a diákok közül egyet iváson vagy dohányzáson kapok, nem azt dörgöm a fülébe (s verem a hátára), hogy „az iskola törvényeit át ne hágd!” — hanem megpróbálom őt felvilágosítani az eljárása káros voltáról. Persze ezt én csak úgy tehetem, hogy magam sem nem iszom, sem nem dohányzom. Azzal tisztában vagyok, hogy az ifjúság óreinek, akik cigarettával a szájukban vagy félrészezen szidják a megtevélyedett diákot, más választásuk nincs,

mint arra a törvényre hivatkozni, amely nekik megengedi, a diákokat pedig eltiltja attól, hogy vétkezzenek.

Még sok egyebet is ajánlottam abban a tanulmányban. Felhívtam a figyelmet arra, hogy társadalmilag is megkiesztettség is az ivás sok jó következménnyel jár, amelyeket egészségesebb okokkal feltétlenül elő kell idéznünk, mielőtt az ivást eltiltanók. Miért van például az, hogy egy pohár bor mellett igazabb barátság szövődik, szavahihető emberek tanúsága szerint, mint anélkül? — bár ez természetesen mindenkire nem vonatkozhatik. Vajon a bor nem ér-e el annyit, hogy a mezeiséget, ridegséget és a fárasztó öntudatosságot elűzi, s kézen fogva közénk hozza a gyermeket, amelyik játékos, vidám és boldog, mert magát az öntudatosság kényszere nélkül adja? Mielőtt az összes borszalagokat kitessékelnők iskolakönyveinkből, talán meg kellene szerveznünk a sportegyleteket, amelyekben az emberek sportolnak, a körhelyiségeket, amelyekben tréfát űznek, a bálákat, amelyeken jócskán bokáznak és ugrálnak, a kirándulásokat, amelyek során az egészséges élet titkát a maga egyetemességében megismerik. Akkor törvényre nem is lenne szükség. A boroskupákban olombetűket öntenének, a szőlőből malozsát aszalnának, s a kocsmák helyén kultúrházakat emelnének.

... Milyen szépen kiterveztem én ezt a tanulmány megírásakor, s milyen egyszerűnek tűnt fel nekem minden, amikor a gyorsvonat valótlánul szép folyóvölgyekbe elragadott. Azok a sejtelmes erdőfoltok s a kimosott oldalú sziklák a vízmederben olyannak mutatták a világot, mint amelyekben minden, ami gyönyörűsége és szép: egyben lehetséges is. Bár arról a vonatról soha le se szálltam volna.

De a sós tavon túl, a pusztaságból csodaként kiemelkedő városba megérkeztem, ki kellett szállanom. Az volt a szerencsém, hogy Salt Lake Citybe, a mormonok letelepülő helyére vitt legelőször utam, különben az ébredésem kellemetlenebb lett volna. De ebben a városban az emberek olyanok, hogy még cigarettát sem vesznek a szájukba. Vallásuk tiltja azt és még sok egyebet — s ők engedelmeskednek a parancsoknak, amelyeknek isteni eredete felől kétségük nincs. [...] A mormonok bizonyos Smith isteni kiküldetésében hisznek rendületlenül, aki őket, sok évtizeddel ezelőtt, a Sziklás-hegység keleti oldaláról ide, az akkor lakatlan pusztaságra, az üldöztetések elől átvezérelte. Az út, télidőben, elképzel-

hetetlenül terhes volt. A több mint háromezer méter magas hegygerincen ők nem teheték magukat túl vonattal, mint én s a jelenkor többi zarándokai. Nem csoda, hogy útközben tömegesen pusztultak el, s rövid ideig a többnejűség vált szükségessé. A lelkiismeretüket bibliai alapon nyugtatták meg a szent öregek. De ez a szokás már rég elfelejtődött, s már csak a kíváncsi turisták emlékeztetik reá a helybelieket némelyek bosszúságára és mások mulatságára.

A városon túl a vonat bekanyorodott a Sziklás-hegység mély völgyeibe, amelyekben aztán valami ezer kilométert kígyózott. Feleúton elértük a Colorado folyót, amely az ősidőkben arra az óriásoknak való feladatra vállalkozott, hogy az iszonyú hegytömeget, amelyiknek legnagyobb csúcsa négyezer méter magasságba emelkedik, átvágja. A Király-hasadéknál (Royal Gorge) a vonatunk tíz percig vesztegelt. A szakadék két sziklafala egymástól alig tíz méter távolságban meredt föl iszonyú magasságba. Vasútnak hely már nem is maradt; a sínek jó pár száz méter hosszan a folyó fölé nyúló vaskérgyelen szaladtak. Aztán a hegyek lelaposodtak. Denverél kiérkeztünk a végtelen kelet-amerikai síkságra.

Ebben a városban több napot töltöttem, hogy a Rotary-klubok³ esztendei nagygyűlésén mint vendég részt vehessek. De nem bírtam sokáig hallgatni, hogy a magukra nyájasságot erőltetett üzletemberek mint fecsegnek önzetlenségről és közérdekről. Sietve elhagytam a helyet, s miután Lincolnban, Kansas Cityben és Saint Louisban egy-egy napot, Hankában az unitárius ifjak nyári konferenciáján pedig egy hetet töltöttem, Amerika második fővárosába, Chicagóba érkeztem.

Színes Amerika

Chicago szomorú nevezetessége az, hogy a világon ott történik a legtöbb gyilkosság. Annak pedig az oka ismét az, hogy sok elszánt és bátor ember lakik ott: bátor a bányában, ha leeresztik, s még bátrabb a külvárosi utcákon, ha nem. Valamiből csak meg kell élni.

Amerika bevándoroltjainak legősibb története hasonlít a népvándorlás idején fölzúdult törzsek történetéhez: munka, új földek törése, honalapítás. De a vallási üldözések elől menekülő jámbor hollandusok és zsoldáros angolok után, amikor a rendes hajójáratok megindultak, s Amerika asztala-

félig-meddig megterítve állott, jöttek egyre-másra a kalandorok, a napok alatt meggazdagodni vágyók, a kaparj kurta részegesei. A költészet, ami az erdei kunyhókban az egymást segítő, dolgos tanyásokban muzsikált, átváltozott a törtétes lármájává. Amerikába jött a világ minden akarnoka. Ez végzetes következményekkel járt, bár jó ideig simán, sőt nagyserény ment minden. Új föld a megművelésre, új kincs a kibányászásra, új vadászterület a kiaknázásra egy darabig bőven akadott; az önzés bolondjai nem támadtak egymás ellen, nem rontották le közösen azt, amit külön-külön föl-építettek. De az idő múlt, az anyák szültek, s a hajók új tömegeket szállítottak partra. Uncle Sam, a csillagos kabátú, ritkás szakállú Mr. Amerika, most kiáll a kapuja elé, és azt kiáltja: „Elegen vagyunk már!” Most a sóvárság nem elégítheti ki magát munkában. Most az, aki gazdagságról, kincsekről álmodik, nem kutathat föl új bányákat, nem vehet birtokába új területeket; legfeljebb új cimboraságokat főzhet embertársai ellen. Így az, ami hajdan dússá tette a földet, ma kirabolja, leszegényíti. A sokaságnak méreg az, amitől egy-kettő fölhízik. Amerika ma ifjúkori rossz szokásának: társadalmi közönyösségének fizeti az árát.

Bizonyos nyersség, kíméletlenség jellemzi az amerikaiakat azon a helyeken, ahol a létért való küzdelem az emberek egymás ellen való küzdelmévé fajult. Amerikában alig van sztrájk, amelyik emberéletet ne követelne áldozatul. A „vad nyugaton”, bár a népszerű filmdrámák általában túloznak, a tolvajoknak elkészülve kell lenniök arra, hogy üldözőik a pisztolyaikat használni fogják; a rendőröknek pedig egyenesen kötelességük, hogy az ellenállás legkisebb jelére tüzeljenek, különben őket terítene le a betörő golyója. A legnépszerűbb amerikai sport az ökölvívás; s még a labdarúgásnak is azt a fajtáját játsszák a legszívesebben, amelyikben kézzel-lábbal dolgozhatnak, az ellenfél elgáncsolása jogos, s a labdára egyszerre tízen vethetik rá magukat, ott henteregvén egymás hegyin-hátán a földön.

Amit pedig ezek a nyers amerikaiak az ő színesbőrű testvéreikkel szemben elkövetnek, egyenesen elszomorító.

Az ő bűnük az, hogy ma tízmilliónyi néger él az Egyesült Államokban — az egykor Afrikából tömegesen átkalózott rabszolgáknak a leszármazottjai. Őket vádolja az amerikai néger költészet fájdalmas hangja; a lefojtott zokogás, a tra-

gédiák élménye, a reménytelenség. Még élnek öregek, akik emlékeznek az ostorcsapásokra, amelyekkel az uraik munkára hajtották őket; s mindegyikük lelkén ott ég azoknak az ostorcsapásoknak a nyoma, amelyekkel a mai nemzedék közösíti ki őket a társadalomból. Pedig a néger értékes faj, bár sok tekintetben elmaradott. Művészet terén Amerika a néger népművészet kincseinek a kiaknázása által alkotott sajtóságot. A zene terén az utánozhatatlan néger ritmus, amelynek valódiságát az igazolja, hogy vele utánozhatatlan tánc jár, az egész világot meghódította. Ami a dzsesszből meg a csárilsztonból értékes, az néger. Azonkívül a költészet terén is kiváló alkotott ez a faj, mert megvan benne a költőiség legfőbb követelménye: komolyság, képesség a színek meglátására, a jakok meghallására, hinni tudás, őszinteség és odaadás. Neves énekművészeik is szép számban akadnak. A néger dalárdák pedig utólréhetetlenek, amint a néger vallásos dalokat, gyermeki lelkek gyermeki esengéseit, előadják. „Senki sem tudja, mit szenvedtem; senki, senki, csak Jézus” — éneklük a fekete dalosok¹. „Mért haragszik rám a vén Sátán? Mert kereket oldok a láttán! — Úgy, úgy, úgy.” Mégis ezekkel az emberekkel, akiknek arca olyan végtelen szomorúságot és jóságot tükröz, a legkegyetlenebbül bánnak el a „fehér” amerikaiak.

Kitiltják őket a szállodáikból, a vendéglőikből, a villamosaikból. De ez még nem elég. Délen, ahol a négernek nagy tömegekben élnek, mindennapi eset az, hogy a törvényes eljárás bevétele nélkül a fekete embert, ha valami vétket elkövetett, meglincselik, vagyis dühükben megfojtják, összetépik. Gyakran mesélik, hogy feltörik a börtönt, és a szerencsétlen bűnöst ló farkához kötve hurcolják halálra, vagy szurokba mártva égetik meg. Erre kicsi méntesség az, hogy néha a négernek is vadállatias kegyetlenséggel gyilkolnak. Ez legfeljebb megmagyarázza, de nem menti az eljárásukat — hogy egy olasz bíboros szavaival éljek.

Amerika második leigázott faja, a rézbőrű indián, már annyira a végét járja, hogy a katona és az ügyvéd helyett a pap és a tanító jár hozzá. Az első azért, hogy eltemesse a halottait. A második azért, hogy a megmaradottakat átnevelje angol beszédű amerikaiakká. Más szavakban, hogy a nyugati emberfajta szeszínűségébe őket is beleátlagosítsa — mint a távol Európából ájtott különös nyelveket beszélő,

tarka ruhákat viselő, ismeretlen szokásokat követő, meglepő észjárásokkal megáldott olaszokat, magyarokat, tótokat és románokat. Taos, a kicsi spanyol falu, a mexikói határtól amerikai számítás szerint nem messze, egy hasonló elnevezésű indián faluhoz pedig a mi számításunk szerint is egyenesen közel fekszik. Ott három hétig be gyakran tanúja voltam egy nagy nemzet haldoklásának!

A fekete embernek jövője van; a rézbőrű indiánnak csak jelene s múltja. A néger szervezkedik, magát tanulmányozza, idomítja, fejleszti. Az indián képtelen a fejlődésre. A négerben a faji öntudat hatalmas lánggal lobog, s a helyét megállja, mert tudja, mit véd. Az indián ismeri a törzse szokásait, de már azoknak sem tulajdonít jelentőséget, amióta a fehér ember az életét megrendszabályozta. Attól pedig, hogy a saját fajtája fájjon neki, hogy a sorstragédia közösséget fölismerje, elérhetetlenül távol áll.

A néger önérzetes, dacos még akkor is, ha engedelmeskedik. Lealázottságában is veretlen. Az indián kicsi íjakat farag, ezüst gombokat kalapál, színes bögréket gyárt, s kibálgal velük a vasúti állomásra, ahol érdekességekre vágyó turistákkal alkuszik. Még táncot is szívesen rop, ha megfizetik. Arra is rávetemedik, hogy kicsi ezüstműves vagy szőnyegfonó műhelyét valami nagyvárosi bolt kirakatában üsse fel, ha az illő díjat megkapja érte. Hogy az üvegen túl a bábmész sokaság úgy vizsgálja őt, mint valami kiállított tárgyat, az őt a legkevésbé sem bántja.

Egyénileg az indián rokonszenvesebb, mint a néger, mert élettelenebb. Nem árt ő a légynek sem; a köreinket nem zavarja; hagyja, hogy tegyünk vele, amit akarunk. Vele szemben lelkiismeret-furdalások nem gyötörhetnek; ő szerény, nem követelőző; kívánságai nincsenek, jogorvoslatot soha nem kér, fel nem hány semmit, terveit nincsenek. Ha megengedjük, hogy a sátora előtt vagy a lapos fedelű háza tetején a reggeli imáját elzengje, a lovára ráüljön, a dobját ütögesse, a dalait elfújja, táncait eljárja, az íjait megfaragja, a szőnyeget megszője, a pipáját elszíja; ő a világ legboldogabb, legmegelégedettebb embere.

Más szóval: ő művész, anélkül, hogy egyéb is lenne.

Az élete szép. Az asszonyok szarvasbőr csizmái, színes, valón átvett pokrócai, a férfiak tolldíszei, a táncuk, a moz-

gásuk, az énekiük, a sátraik s a polyvás agyagból épített pueblóik eléggé megmagyarazzák azt a népszerűséget, amelynek a művészi élvezetet hajhászó közönség előtt örvendenek. A festők, akik kizárólag pusztai tájakat, havasokat, lovakat s indiánokat festeni csődültek Taosra, élükön a híres Walter Ufferrel, a menyasszonyom nagybátyjával, tudták, hogy mit csinálnak. Hát azzal a háromemeletes, tömpe piramisként fölnyúló, teraszozott közös lakóházzal, amelyiknek spanyolos neve pueblo, s amelyikből kettő lakást nyújt a törzs összes tagjainak, nem is igen veszi föl a versenyt akármi fedeles épület érdekesség dolgában.

S a kedvük, amellyel énekelnek, sodrósabb és megállíthatatlanabb, mint a leánygyermek sírása. Jól emlékszem arra az estére, amikor egy kis erdőszéli tanya barátságos szobájában, a titokzatos Mah-jongra, a divatos kínai dominójátékra akart megtanítani a szívem választottja. „Tom-tom-bumm-tóm” — hangzott a dob kívülről. A fiatal indián szolga bánatos, halk énekhangja beszűrődött. A dominók ott tarkáltak az asztalon, de mi lélek nélkül raktuk a tört vonalakat. Egyszerre felállt a leányka: — Menjünk és kérjük meg Trinidadot, hogy énekeljen nekünk. — Mindnyájan átvonultunk az indián család lakására. De az ifjú mintha észre sem vett volna bennünket. Szóltunk hozzá; nem felelt. Mi nem léteztünk, csak a mező, a folyó, a lova s a távoli havasok, amelyek ott szélesedtek el az énekében. Kértük, hogy táncoljon. Csak dalolt tovább. De akkor a felesége, a hozánk pártolt kisboszorka, elkapta tőle a dobot. Ujjai előbb lassan, azután mind gyorsabban végigszaladtak rajta. S íme, az ifjú karja rángatózni kezdett. A perdülő ritmus fölka-varta a vérét, szétszaladt az izmaiban, s a következő pillanatban, mikor az indián asszony torka megnyílt szilaj, táncos kurjongatásra: fölugrott, s rakni kezdte a gyors iramú táncot.

Egy távoli pueblóhoz autón rándultam el, hogy a híres nyárközépi szertartásos táncot megszemléljem. Vagy száz kilométerig a Rio Grande folyó mély kanyonjában vezetett az utunk. Másutt a folyók széles völgyet tudtak omlasztani maguknak; itt a víznek kemény sziklával gyúlt meg a baja. Mégis győzedelmeskedett, de egyebet kiverekedni nem tu-

dott, mint a keskeny, tovakígyózó csíkot, amelynek mélyére lesüllyedve, meredek sziklafalak között most szilajul vágat.

A szertartás már folyt, amikor megérkeztünk a pueblóhoz. Fiatal suhancok, akiknek összes ruházatuk mész meg egyéb színes festőanyag volt, csapatonként bejárták a falut. Ők képviselték a halottak szellemeit. Majd a kawából, a szertartás különálló, kerek falú házából egyenként kiemelkedtek a táncosok és sorakoztak a falu piacán. Ekkor az örök szétjártak a kíváncsi közönség sorai közt (több százan csődülünk oda közelből, távolból), s egy fényképezőgépet botokkal darabokra törtek. A tánc most már kezdetét vehette. A vének szolgáltatták a zenekart. Három tömött sorban vagy harmincan ott szorongtak a táncolók nyomában. Egy dobusuk volt, aki a meglepő ritmust verte; az öregek csak emelgették a lábaikat és hümmögtek. A kísérteties, mély hangú dalra a táncosok, legalább százan, furcsábbnál furcsább mozdulatokkal libegtették a tollaikat. Késő estig ott lépegettek iszonyú kitartással; hiába, nem kicsiség a kukoricatáblákra esőt biztosítani.

Mi még meglátogattuk a kicsi sártemplomot, amelyet századokkal ezelőtt a spanyol barátok emeltek a lelkük üdvösségére. Fényképeznünk ott sem volt szabad. Imádkozni meg nem tudtunk. Így hát hamarosan visszafelé fordítottuk az autónkat. Ha akkor tudtuk volna, hogy útközben mi ér! A meredek kanyonba vágott úton tartottunk, tizenöt méter magasságban a sebesen zúgó folyó felett, amikor egy kanyarodónál egy szembejövő gépkocsi hozzánk dörzsölődött. Mi a szakadék felé vágódtunk, s egy hiba nélküli, tíz méteres zuhanással, lenn termettünk a víz partjánál. Ha ott valami malomárok túlsó partja meg nem állít, egyenesen a folyóba kocsikázunk. Így is összevissza karmoltak az üvegszilánkok, a festőnek a bordája tört el, jómagam egy hétig járnai is alig tudtam az erős zökkenéstől.

Egyéb baj nem történt.

A Béke-karavánnal

Mielőtt Amerikát elhagytam volna, automobilt vettem. Négyülékes, hatéves, ócska Ford-kocsira esett a választásom, amelyiknek a csikófogai már kihullottak. A járműnek fedele

is volt. Ezt azért említem meg, mert félévvel később, amikor féláron eladtam, már nem volt. Akkor már csak a kerekem meg a váz voltak kifogástalan állapotban.

A Fordot azért szerettem, mert egészséges testmozgásra adott alkalmat. Más kocsik elpuhítják az embert. A méltóságos úr a méltóságos kocsiba beleül, a lábával unalmasan rálep az önindítóra, s már suhan is kifelé, mint az álom. A Fordnál ez sokkal cifrábban megy. Az ember nekigyürkőzik, lehajol a motorházhoz, s kezébe kapja a rugó nyelét, vagyis a kilógó hajtókar végét, amelyik esetleg rüg. Fordít rajta egyet, fordít rajta tizet. A motor még csak nem is prüszköl. Akkor az ember reájön, hogy elfelejtette a mágnessel reákapcsolni. Azt sietve megteszi. Imigyen föl villanyozódva a motor most már csakugyan mozgásba kap, mire az ember letöröli az izzadságát s fölkapaszkodik. Most esetleg meg is indul. De esetleg nem indul meg. Észreveszi, hogy a gép sántít, az egyik hengerben nincs gyújtás. Nosza, elállítja a gépet, előkotorássza a szerszámait — akkor a türelmetlenséget már haton fogják benne, hogy el ne ordítsa magát —, és hozzáfog a javításhoz. A munka eltarthat egy negyedóráig, eltarthat egy óráig. Az ember, még ha baptista is, káromkodik. (Mentségére felhozom, hogy az amerikai káromkodásnak sem teológiai, sem anatómiai vonatkozásai nincsenek.) Ha aztán az összes sebeket bekötözte, az összes daganatokat lelohasztotta, az ember végre megérheti azt, hogy alatta a kocsit mozdulni érez.

Ezzel az automobillal indultunk el, Karel és én, hogy a kvékerek rendezésében lebonyolítsunk egy tízhetes beszédkörutat, amelyet népiesen Béke-karavánnak neveztek. A figyelmet különösen arra hívom fel, hogy mi Forddal és nem egyébbel vállalkoztunk arra, hogy békét, hangsúlyozom, békét hirdessünk. Ez azt jelentette, hogy a sorsunk el volt dölve. Nekünk a tíz hét végére vagy képmutatókká kellett lennünk, akik békét prédikálnak és haragot tartanak még a saját Fordjukkal is, vagy pedig szentekké, akiket a baj, a forgolódás, a csavarhúzás, a kampószerűsödés, a gép alá fekvés megtanított nagylelkűségre és önuralomra.

Sem szentekké, sem képmutatókká nem váltunk. A Lizi, mert így hívták a mi elő- és hátramoszdítónkat, meggondolta magát, és megjavult. A béke szelleme győzött minden vona-

lon. Ama hetven gyűlést tehát, amelyet mintegy harminc városkában tartottunk Kalifornia szélében-hosszában, teljesen annak szentelhettük, hogy az élénkbe került hallgatóságokat a világbéke gondolata érdekében megdolgozzuk.

Ez a munka, ha fontos, egyben kiválólag mulatságos is volt.

Valamelyik reggel berobogtunk egy kis városka főterére. Valakit, akiről bizonyos ismeretséget feltételeztünk, kikérdeztünk a városban található egyházak száma és neve, a lelkészek neve és vérmérséklete s az Üzletemberek Ebédelő Egyesületeinek a találkozási ideje, helye és elnökei felől. Erre a sorrendet megállapítottuk, és látogatásainkat megkezdettük. A lelkészeket fölbiztattuk, hogy egy bizonyos későbbi időpontra, amikor a városkába visszatérni szándékunk volt, a híveiket csödfésék össze, hogy a mondanivalónkat meghallgassák. Az üzletemberek gyűléseire meghívtuk magunkat, hogy mint előadók szerepeljünk. A cserkészekkel is megegyeztünk, hogy őket a táborukban meglátogatjuk. Azt a két napot tehát, amelyet egy hét múlva voltunk ott eltöltendők, alaposan elláttuk szónoklási alkalmakkal. Megegett, hogy az egyikre öt gyűlést is előkészítettünk. Reggelre egyet a gyermekek számára, esetleg valami közeli kirándulótelepen; délre egy másikat az üzletemberek klubjában, a délután folyamán pedig még három különböző egyház gyülekezeteihez szólottunk.

Néha százakra rúgó tömegek előtt fejtegettük a világbéke kívánatosságát és lehetőségét. Máskor alig gyűlt össze egypár ember, hogy meghallgasson. Néha a gyűlést rendező lelkész a mi oldalunkon állt, máskor hevesen ellenezte a szándékunkat. De azért mégis megadta az alkalmat arra, hogy beszélhessünk, — ha résen állt is, hogy a hatásunkat ellensúlyozza. Legnagyobb diadalunkat az Amerikai Légión egy gyűlésén arattuk, ahol a tagok, akiket természetrajzilag a fasisztához kellett számítanunk, szükségességnek tartották kijelenteni, hogy ők a háborút nem kívánják, csak vállalják, ha jön. „Alljatok elébe, akkor nem jön!” — mi tanácsoltuk, s ők erre is bólintottak. A cserkészekkel azonban a legtöbb helyen baj volt. Őket a sovinszta szellemű hadügyminisztérium túlságosan a kezében tartotta. Bizony a legtöbb helyen megtagadták a kérésünket, hogy a fiúknak a béke gondolata-

ról beszélhessünk. Ennél még csak egy skót presbiteriánus lelkész járt el velünk kurtábban, aki, miután megtudakolta, hogy a költségeinket nem az oroszok viselik-e, azt válaszolta, hogy ő, ha pap nem lehetett volna, az ökölvívói pályát választotta volna, s hogy keresztényi türelme véget ér, ha neki a békét emlegetjük. Az üzletemberek nem hajlottak sem erre, sem arra. Ők a pulykát ették, amíg mi az asztalfőről a beszédeinket elmondottuk, s imígyen gondolkoztak: „Beszéljeteek csak! Hiszen ezt az egész kis dolgot úgymint mi intézzük: a Tőke!”

Ami időnk aztán a békegyűlések között megmaradt, azt arra használtuk, hogy Amerika számos Nemzeti Parkjai egyikét-másikat meglátogassuk.

Az első utunk a Lassen tűzhányóhoz vezetett. Ez a tűzhányó újabban újra munkába állott a környékbeli népek nagy gyönyörűségére, akik attól az idegenforgalmuk megnövekedését remélték. 1915 óta azonban kitérés nem fordult elő. Mi átvágtunk a láva által tönkretett területeken; megtapogattuk a forró sziklát, s a Manzanita-tó tükrében meggyönyörködtünk a csúcs finom vonalait. A tető megmászásáról azonban, az idő előrehaladottságára való tekintettel, lemondottunk. Azt is föl kellett adnunk, hogy autóval a hegyet körüljárjuk. A keskeny erdei utat lépten-nyomon viharok által keresztbedöntött szálfa állották el. Egypárat megkerültünk, de az erdő mind sűrűbbé vált, s itt-ott nagyobbacska hófoltok csomózták az utat. Egy ilyenből a Lizi alig tudott kikecmeregni. Sietve visszafordultunk tehát.

A Tahoe-tavat romantikus körülmények között látogattuk meg. A hegység lábánál bekopogtattunk egy ismerős családhoz, amelyiknek egyik leánytagja a menyasszonyom jó barátja volt. A művészi hajlamú Helén másnap reggel, amikor indulófélben voltunk, azzal állott elő, hogy ő is velünk akar tartani. Elvinnék-e őt magunkkal? Hát hogyan vinnék el! — mi olyan mohón egyeztünk abba bele, mint a hajóskapitány, aki a siránkozó kis hűgának följajánlja, hogy zsebében készséggel elviszi a tengerentúlra. Nagy hamarsággal akkor az anya elé járultunk, tudván, természetesen, hogy ő el fogja kacagni magát. De nem úgy történt. Az anya rövid habozás után ránk sütötte a bélyeget: — Magukat jól is-

merem, ilyen két fiúval bátran elengedem a leányomat. — S el is engedte.

Az autó hátulso részébe még egy alvózsákokat fölhánytunk: az elemozsiakészletünket kiegészítettük, s aztán hajrá, neki a hegyeknek! Be szép volt az út! Széleshátú hegyoldalon kígyóztunk fölfelé egy darabig; akkor átvágtunk a másik völgybe, amelyiknek két oldalán a hegyek már izgatottan görbültek fölfelé. Valahol előkerült a vasút sínjárja is; a téli hógörgöttegek ellen kilométerek hosszúságában vastag és magas deszkakerítések védték. Az út föl a tetőre kínos és lassú volt. De a tó finom kéksége, a legmelegebb, legköltőibb kékség, amit a természet vízre festett, megérdemelt minden fáradságot. Hegyek ölelték körül minden oldalon: a hajdani krátertorok azóta megszépült, megerdősödött oldala.

A Yosemite-völgy nemzeti parkba négyen rándultunk ki: két cseh (Karel a menyasszonyával) s két magyar (én meg egy másik góbé). Ez az autóvásárlásom után egy héttel történt, s az első nagyobb utam volt. Igazi amerikaias gyorsasággal készülődtem rá. Az első nap az autót vettem meg; a másodikon egy jó barátom az első leckét adta a vezetésben. A harmadik nap már Oakland legforgalmasabb utcáin is túrható biztonsággal jártam; az ötödik nap pedig letettem a vizsgát, s képesített autóvezető lettem. A hetedik nap neki-vágtam a nyolcszáz kilométeres útnak, amelyet minden nagyobb baj nélkül tettem meg.

A Yosemite-völgyben vannak a világ legszebb vízesései. Az egyiknek a neve menyasszonyi fátyol, s a neve egyáltalán nem túloz. A finom, habos csipkeszalaghoz hasonló vízesés elől csak annak a meggondolása tudott elvonni, hogy még hat más patak zuhanása várta, hogy megcsodáljuk. A kicsi vizek, ott a tetőn, elérkeztek a világ végéhez, s nagy elszánt-sággal zuhantak alá. Az egyik, akármennyire is erőlködött, nem bírta magát a meredek sziklafaltól távol tartani, s egy sziklakiszögellésen kettőbe törött. A folyónak, a mélyben, nagy lelkendezéssel mesélte szerencsés megszabadulását. Egészen el volt fehéredve, s hogy újra lelket öntsön magába, idegesen feküdt végig a súlyosan hömpölygő folyó felszínén, mint annak fehér hajjai.

A legnagyobb szerű élményem azonban nem ez, hanem az arizonai Grand Canyon megzemlélése volt. Ez a rettenetes hasadék a Colorado folyó műve, amelyik iszonyú erőfeszítéssel ásott magának a sziklás hegységben medret. Mintegy ötven kilométer hosszúságban a szakadék mélysége ezeröt-száz méter, és ott, ahol most a büszke szálló, az El Tovar áll, hatezer láb. Egyik peremtől a másikig huszonöt kilométer.

A folyóhoz, amelyik a tenger színe felett mindössze százötven méter magasságban harsogott, kígyózó ösvény vezetett. Jó ideig azon tanakodtam, hogy leszálljak-e a mélységbe. A többi turisták már az ösvérek nyergében feszengtek; én még mindig ott rágicsáltam a reggelimet a yavapai kiszögellésen. A dologból az lett, hogy a tetőn maradtam. Attól féltem, hogy alulról fölfelé nézvést a sziklafalak bezárnak, s amit én arról a helyről magammal kívántam vinni, az nem börtönös emlék, hanem a mélységen vett diadal tudata akart lenni, s én a napot ott töltöttem a peremen, abban az érzésben, hogy emberi voltom méltóságát megőriztem.

Szemben velem s alattam ott terült el az iszonyú szakadék megcsönkített oldala. A ködös távolban, a másik perem tetején az erdő úgy feküdt el, mint valami zöld bársonyterítő. Alatta véres piros homokkő, lejjebb moszatos, zöld mészkő, és haragos barna gránit rétegei. A mélységben pedig a folyó piszkos sárga csíkja. Ha a hasadék szélére léptem, a nyakamat kinyújtottam, s a szememet kimeresztettem, még a függőhidat is megpillantottam, amelyiken éppen akkor az ösvérek csapatja haladott át óvatos lábakkal. De az én érdeklődésemet nem a folyó kötötte le. Amerre csak elláttam, mindenféle fantasztikus sziklaalakzatok látszottak, s levágott tetejű gúlák, rettenetesre nőtt téglák, tornyok, amelyekből csak a harangok hiányoztak, s hatalmas kalapácsok; mintha a természet velük kalapácsolta volna ki a szeszélyes meredeket. A látvány lenyűgözött. Összehasonlíthatatlan, elbűvölő, fölemelő, imádkoztatóan fenséges volt! [...]

Az ördög városában

Az angolszász település szempontjából Kalifornia az Ujvilág legfiatalabb állama. Csak háromnegyedszáz éve annak, hogy a Csendes-tenger mellékén fölfedezett aranyerek kincs-

szomjas kalandorok ezreit átcsalogatták Amerika keleti partjairól. A sok százezer lelket számláló nagyvárosok csak azóta keletkeztek. Ötven évvel ezelőtt az egyetemi városnak, Berkeleynek még az amerikai módon előzetesen lefektetett utcahelyei sem voltak meg. A fehér ember települése azonban a világnak ezen a részén sem ilyen késői. Montereyben láttam a régi spanyol színházat, a bíróság és a tartományi tanács épületeit, amelyek mind a 16. század elejéről maradtak fenn. S amint az országot szeltemben-hosszában befordoztam, számos régi spanyol misszió-templomra és kolostorra bukkantam, amelyek tömpe tornyaikban szelíd csengésű harangokat őriztek. Olyan kedvesek voltak ezek az egyszerű épületek, amelyeket az egykori barátok indián híveik segítségével húztak föl és díszítettek! Az egyiknek a mennyezetéről hatalmas szem nézett le: a mindent látó Úr mindent látó szeme. A szentek legendáinak az indián változatait sok falfestmény és faragás mutatta.

Újabbkori Kalifornia ezektől a régi spanyol épületektől kölcsönözte az élete sok pompás színét. A napi robotja, a törtétese, a kényelme és a művelődése amerikai, de a villanegyedei, a templomai s a város nevei spanyolok. Szébb kicsi házakat sehol nem láttam, mint Berkeleyben, Santa Barbarában és Los Angeles külvárosaiban. Felhőkarcólót amerikaiasan, bérlakást újnómetesen, székesegyházat gót stílusban, mauzóleumot mogul módra, múzeumot görögösen; kis családi otthonokat pedig csakis a kaliforniai újspanyol irányzat szerint érdemes építeni. Különleges gyönyörűségem volt Berkeley villanegyedeiben kóborolni. Minden ház remekbe készült; minden ház más volt, különbözött, saját magának mása volt. Két egyforma házat keresve sem leltem. Pedig én ugyancsak megügyeltem azokat az épületeket. A szebbeket le is fényképeztem. Hogy miért fényképeztem le a szebbeket? Okom volt rá. Egy könyv került a kezembe, amelyiknek a címe azt ígérte, hogy megmagyarázza: miként lehet napi tíz dollárt keresni. Annak a könyvnek a tanácsát követtem.

A városnegyed legotthoniasabb, leggyönyörűsegebb házaról suttyomban levelezőlap nagyságú fényképeket készítettem. Akkor a mintákat kis irattáskámba tettem, s könnyedén, mosolygósan bekopogtattam az első házba. „Jó reggelt kívánok,

nagyságos asszonyom: milyen helyre kis házban lakik! Igazi gyönyörűség lehet itt az élet! Íme, ezen az elsőrangú, művészi kivitelben készült fényképen milyen nagyszerűen érvényesül a lakás minden szépsége! Hogy mi az ára? Tucátja másfél dollár! Igen, egy darabot is készíték.“

A fent említett könyv azzal biztatott, hogy a ház lakója el lesz ragadtatva, s bár soha eszébe sem jutott volna a házat lefényképeztetni, a készen odahozott képekből szívesen rendel. Hát aki rendelt, az rendelt is. De a végén még örvendtem, hogy napi tíz dollár károm nem volt a sok ingyen való fényképezésért. Bizony, nemigen keltek a képek, pedig határozottan jók voltak. Mint vigéc csúfosan megbuktam.

Pedig három napig még eladástant és rábeszéléstant is hallgattam az egyetemen!

Ez akkor volt, amikor elvállaltam a nyárra egy nagy selyemárugyár képviselőjét. Befizettem öt dollár tagsági díjat, és kaptam egy csinos jelvényt ezzel a fölírással „Valódi Selyem“, azonkívül egy mintakönyvet, amelyben igézőbbnél igézőbb selyemharisnyák és egyebek voltak kiabrázolva, használat közben, s végül egy valódi női selyemharisnyát, amelyet a háziasszonyoknak úgy voltam bemutatandó, hogy felgyűrtem az öklömre, ide rángattam, oda rángattam: „Íme, nagyságos asszonyom, még csak egy szem sem pattant föl; még csak a gyűrődés sem látszik meg. Tucátja nyolc dollár, bérmertve!“

Az eladástan tanára nem volt más, mint a gyár fővigéce, akinek arcán a mosolygás-ráncok, mint a fa gyűrűi, az eladásban eltöltött esztendőek számát jelezték. „Önök határozott léptekkel fölvonulnak a lakás főbejáratához, és leolvasák a névjegyről a lakó nevét. Erőteljesen, szinte durván becsengetnek. Odaállnak a kilincs mellé, hogy amikor az ajtó megnyílik, azonnal beugorhassanak. Kezeit csókolom, Kovácsné asszony — harsogják, amint a háziasszony kidugja a fejét. Mosolyogjanak, mosolyogjanak! Az asszony lekötelezve fogja érezni magát, hiszen a nevéen szólították, s beljebb hívja önöket. Akkor kerítsenek egy széket, s üljenek le. A mintakönyvet vegyék elő, s beszéljenek. Szóhoz ne hagyják jutni az asszonyt, aki először úgysis azt mondaná, hogy: nem. De az árát meg ne mondják semminek előre; azt az asszony

kell hogy megkérdezze csupa kíváncsiságból — s akkor majd önöknek fog fennebb állani; hiszen az asszony érdeklődik. Az árát mindig egy tucatnak mondják meg; alább ne kezdjék semmiképpen. A megrendelőkönyvet tartsák mindig kézügyben.“ — Imígyen tanított ez a drága ember, s bár odáig sohasem jutottam, hogy selyemharisnyákat áruljak, mert közben a szerencse reám ragyogott a szeszitalomról írott pályamunkám sikere képében, én a rábeszéléstan elveinek mégis sok hasznát vettem, amikor a levelezőlapjaimat kezdettem árusítani.

Sokkal nagyobb sikerem volt mint zúgkoncert-énekesnek. A Béke-karaván gyűléseivel kapcsolatban, de függetlenül is, egyházakban, iskolákban sok népdalbemutatót rendeztem. Csinos hirdetőanyagokat nyomtattam vastag papírra a fényképpel, s nagy betűkkel oda biggyesztettem: FRANCIS BALÁZS, HUNGARIAN SINGER AND COMPOSER, vagyis magyar énekművész és zeneköltő. A hirdetőanyag aljára az újságokból kiszedett elismerő bírálatokból nyomtattam szemlényeket. „Berkeleyben Balázs ismertté tette a nevét zenei körökben magyar dalok előadásával“ — így hangzott az egyik. „Balázs a San Francisco-öböl környékén a koncertjeivel magára vonta a figyelmet. A bariton hangját szelében dicsérték.“ — Ezekhez az elismerésekhez a nyári körút alatt még újakat is gyűjtöttem. A Claremont egyetlen lapja azt jegyezte meg: „Olyan ember, aki beszélni is meg énekelni is tud, s mind a kettőt jól érti, nagyon ritkán akad. De a legritkább az, aki egy egyetemi hallgatókból álló közönséget csendben tud tartani. Mi ennek a háromnak a kombinációját fedeztük föl a mi külföldi látóगतónkban.“ Ez volt a legnagyobb elismerés, amit kaptam. Egy másik újság azzal gyanúsított, hogy „gazdag és kellemes bariton hangom van“.

A Fordom nélkül ezt a hangversenykörutat nem tudtam volna megtenni. Minden jövedelmemet (ami a legtöbbször önkéntesen megajánlott belépődíjakból gyűlt össze) fölemész-tette volna a vonat. Meg aztán néha nagy utakra kellett nagy hamarsággal vállalkoznom. Egy nap a redwoodi unitárius templomban beszéltem és énekeltem. A másnap esti hangversenyem egy ötszáz kilométer távolságban fekvő városkában volt elrendezve. Én tehát háromórás alvás után éjjel után egy órákor nekivágtam a tizenhat órás autózásnak. Szeren-

csére a Ford kitűnően működött; idejében megérkeztem. Akkor még az várt reám, hogy másfél óra hosszát kellett beszélnem és énekelnem. De bírtam! Hihetetlen, hogy az ember mennyi erőt magába tud enni diókból és gyümölcsökből!

A gyönyörűen aszfaltozott országutakon csakúgy gurult a Ford. De bizony szükség is volt derekas haladásra akkor, amikor az egyes városok néha ötven, sőt száz kilométer távolságra estek egymástól! Annál pedig nagyobb csapás nem is érhetett, ha a benzin valami pusztaság kellős közepén kifogyott. Akkor várni kellett, amíg valami autó utolért, s vagy tőle vásárolni meg a becses nedűt, vagy vele elvontatni magunkat a legközelebbi benzinkútig.

Néha azért kellett megállanom, hogy valami szegény vándorembert fölvegyek, akinek a „hátán háza, keblén takarója“, az útszélien volt az otthona. Be sok nyomorúsággal találkoztam én azokon a pompás országutakon! Egy lengyel asztalos összes pénzt az orvosoknak adta, mégsem tudott egészen helyrejönni. Most egyik helyről a másikra vándorol, nap-számoskodik, alkalmi munkát végez, talán még lopni is reá-kényszerül. Talán — de nem hiszem. Én csak azt tudom, hogy számtalanszor háltam az utak szélén, csavargókkal és szerencsétlen munkásokkal — én az alvózsákomban az autó mellett, ők pedig vékony pokrócaikba beburkolózva —, de egyetlenegyszer sem voltam kitéve támadásnak. Csak egy kiszolgált angol őrmester csapott be, ha ugyan az az ember csakugyan kiszolgált angol őrmester volt és csakugyan becsapott; — de ez akkor volt, amikor, hogy az autózás költségeit kicsire szorítsam, pénzt kértem a fuvarozásért. Az én emberem szívesen megígérte az öt dollárt a négyszáz kilométeres útért — akkor éppen Los Angelesbe hajtottam —, de fölvilágosított, hogy pénzhez csak megérkezése után fog jutni s hogy addig is — három dollár kölcsönre van szüksége. Megkapta. De Los Angelesben nyoma veszett. Lehet, hogy ő restellte a legjobban, hogy így történt; de lehet, hogy jót nevetett a markába.

Los Angeles a furfangos, nagystílu kalandorok városa éppen úgy, amint Chicago az erőszakosoké. Akinek jó modora, rábeszélőképessége, megnyerő arca, biztos föllépése, nagy tudása és ötletessége van, az mind ide jön, hogy megkopassza Los Angeles társadalmának másik fontos rétegét: a nyuga-

lomba vonult milliomosokat, akik életük végét kényelemben, kedvező éghajlat alatt, szép környezetben, minden pénzen megvehető gyönyörűség forrásához közel akarják eltölteni. Ebben a nagy városban a becsületet csak a repülőgépes rendőrség képviseli — s néha az sem. Hollywood, a filmesek híres városa, Los Angeleszel egybe van nőve. Tia Juana, a mexikói határon, pár órai út csupán, s oda a gyönyör rab-szolgái „szabadságért“ autóznak át, vagyis szabadságért, hogy ihassanak. Ugyanakkor magas színvonalú művészet is terem ebben a környezetben. Az amerikai filmek egyike-másika határozottan jó, s játéktudás dolgában a hollywoodi filmeseknek nincsen párjuk. A zeneműveltség is elég általános. Hollywood határában van a világ legnagyobb szabadtéri, görög színháza — s egy-egy operaelőadásra vagy hangversenyre az a rettentő hely meg szokott telni. Egy hetet ebben az ördögi városban eltölteni: kijárni a tengerpartra, kirándulni a hegyek közé, mozizni, bálozni és belevegyülni a delejes emberáradatba, nem éppen megvetendő.

De Los Angelesben születni és ott meghalni? Órizzen meg ettől mindenkit a jószerecse!

AMERIKA MEGVÁLTASA

Amerika sikerének a titka

Mindennek, ami fiatal, lázasan kell élnie, hogy lehessen. Az, aki öreg, már veheti nyugodalmasabban is. Kényelmesen topoghat, szunyókálhat: a világ nem fut ki a lába alól. De az ifjúnak mindennapi földadata, hogy megmutassa, mit tud. Másképp megeshetik, hogy az élete elszikkad.

Amerikában még minden fiatal. A kétszáz esztendőös bútorokat és írásokat már a régiségárba teszik. A bizonyosság ott még nem vált bizonyossággá, hogy máról holnapra az élet meg nem szűnhetik: ezért a nóta ott kétségbeesetten magát erőltető, zajos.

Ha Európában áthajtok valami kisvárosra, anélkül hogy az utcán egy árva lélekkel találkoznom, magamban megállapítom: a kisváros most ebéd utáni álmát alussza. Ha Amerikában történik meg velem ugyanez, riadtan kérdelem: ez a város kihalt, lakói elköltöztek?

Ha egy magyar városban vasárnap délután a házak ablakai megtelnek nyugodtan kikönyöklő asszonyokkal, akik napestig a kevés sétálót bámulják, magamnak megjegyzem: ezek a munkában elcsigázott emberek most szórakoznak. Ha Amerikában látnék ilyesmit, orvosért szaladnék: ezek az emberek bizonyára betegek, hogy sem nem sportolnak, sem nem rándulnak ki a hegyekbe.

Boldog Amerika el is vette az ő tevékeny, munkás múltjának jutalmát. Ma az élet sehol sem folyik olyan simán, sehol sem olyan kecsesítő, mint éppen az ő határai között. Ezért kívánczik oda a tót földműves, az örmény kereskedő: a világnak minden nációnak sok-sok elégedetlen, elhibázott életű, elhibázott fejű ember. Be örömet járulnának a készhez! A zarándokatyák szorgalmas utódai dolgoztak, fáradtak, izzadtak, lóttak-futottak: ők most hajlandók volnának aratni.

Kezdj itthon a munkához, te szerencsétlen, felelősségnélküli, nagy önzésű, kicsi meggondolású tarisznyás-botos! Azok-

nak ott kint sikerült? Próbáld meg, hátha neked is sikerülni fog itthon, ha a babonáságodat, a lustaságodat, az ötlettelenségedet, az előítéleteidet éppen úgy kipusztítod magadból, mint ahogy odaát vagy kész ugyanezt megtenni. Amerikát a munka teremtette meg, s nem más. Ott őserdők voltak, és pusztaságok voltak, s ma ezer kilométerekre húzódnak el a búzatáblák, a gyümölcsösök, a kertek és a rétek. Óriási gátak duzzasztják meg a folyók vizeit, és vezetik el, gyakran alagutakon, sziklás hegyek gyomrában, a vízszűkében levő területekre. A sok ezer kilométer szélességű szárazföldet az egyik tengertől a másikig öt vasútvonal szeli át. A Csendes-tenger vidékének minden országútja aszfaltos. Több mint húszmillió gépkocsi van forgalomban. A városi és állami középiskolák ezrei fogadják be az ifjakat. Az onnan kikerültek tekintélyes százaléka egyetemet is végez. Az ipari és kereskedelmi vállalatok száma sok tízezerre rúg. S mindezt a munka, a verejtékezés, az éjt nappá tevő fáradozás teremtette meg.

Amerika sikerének a titka azonban nemcsak ebben, hanem egyébben is keresendő. Merő véletlenségből mondhatnók, Amerika egészséges gazdasági politikát fejlesztett ki, amelynek lényege az, hogy Amerika elsősorban és főképpen a saját hazai piacai számára termel, nem pedig kivitelre. Ennek a következményei nagy jelentőségűek. Angliában is meg Amerikában is az ipar a magánvállalkozók keze alatt nőtt nagygyá, akiknek egyaránt csak egy számít: a saját maguk haszna. De az angolok a termelt árucikkeiket külföldön adják el, tehát nekik nem fontos, hogy a munkásaiknak főlegesen pénz juttassanak az angol ipari termékek megvásárlására, csak az, hogy azok éppen éljenek. Minél kevesebbet fizetnek ki bérekben, annál nagyobb a hasznuk; könnyen megérthető tehát, hogy a munkások százezreit nagy nyomorba döntik. Nem így Amerikában. Ott az iparcikkeket az amerikai nép tömegei számára gyártják, akik a fizetésüket ugyanazoktól a vállalatoktól kapják mint munkások, amelyeknek termékeit vásárolják. A társaságoknak tehát, ha eladni akarnak, saját érdekükben áll, hogy a munkásaikat jól fizessék, hogy azoknak legyen elég pénzfölöslegük a vásárlásra. [...]

A tőkésék, például, hogy a munkásaik buzgóságát és ragaszkodását növeljék, szívesen veszik, sőt elősegítik, hogy azok a részvények bizonyos százalékát, amely azonban még mindig nagyon alacsony, megszerezzék. Sok helyt odáig el-

mennek, hogy a vállalat jövedelméből is a munkásoknak bizonyos részt juttatnak; sőt annak igazgatásában is, különösen ami a munkások fölfogadását és elbocsátását illeti, a megbízottaiknak helyet engednek. [...]

Mindent megmondva: az a gazdasági politika, amely elsősorban a hazai piacokat tartja szem előtt, olyan állapotokat teremtett Amerikában, amelyek túrhetően jók, ámbár kétségtelenül kapitalisztikusak.

Az Angliából átlátogató szocialista vezérek egy idő óta azzal a hírrel térnek vissza Amerikából, hogy ott a kapitalizmusnak nincsen egészen ördöggarca, bár természetesen a lólába mégis kilátszik. [...]

S nagyra kell becsülnünk Amerikát nemcsak a gazdasági rendszerének a sikerességéért, hanem azért is, mert az emberfajta, amelyiket kitermelt, okos, értékes és nagy jövőjű.

Az amerikai nehéz munkában tölti az életét, de a küzdelmét nem ellentétes érdekű emberekkel vívja meg, akikkel a kedvező társadalmi rendszer őt háborúságba nem dobja, hanem az anyaggal: a földdel, az acéllal és a villamossággal. S mert egyszerű, könnyen felismerhető törvények szerint működő dolgokkal, nem pedig furfangos, ezer útú, kiismerhetetlen ember-velétyársakkal áll szemben: a munkáját, ha erővel bírja, semmi meg nem hiúsítja. Így az ő lelki alkata, szokásai, kézmozdulatai, öntudatlan rángásai úgy fejlődnek ki, hogy azok lendületét habozás, kételkedés, bizonytalanság és rettegés el nem veszi. Bizonyos fölényes biztonság vehető észre minden cselekedetében. Neki soha sincs kétsége afelől, hogy a föladatát el tudja-e végezni, s mert nincsen, minden föladatának eleget is tesz. Állandóan tevékenykedik.

Mivel számára a dolgokkal való bánás nehézséget nem jelent, ő felette áll az anyagnak. Az ő érdeklődését nem kötik le a gépek, az emeltyűk és a hivatalbeli árkus papírok. Nálunk, Európában, ha valaki frógépet vagy rádiót szerez, még álmában is a billentyűkkel, kapcsolókkal pepecsel. Neki annyira vérévé vált az egész, hogy ő olyan közvetlenséggel, természetességgel és öntudatlansággal működteti a gépeket, mint amilyennel jár vagy eszik. Olyan ő, mint a képzett zongorázó, akinek már nem kell az ujjrakásra figyelnie. Ezért, bár egész életében gépeket igazgat, őt a gépek le nem nyűgözik. Ami más szavakban azt jelenti, hogy ő csak a legritkább esetben válik anyagiassá. Mert a terveit könnyen meg-

valósíthatja, a munkáját fönnakadás nélkül elvégezheti: neki az anyagi megélhetés, a dolgokkal való foglalkozás mestersege gondot egyáltalán nem okoz; annak nehézségeire nem kell csökönös aggódással visszatérnie. Ugyanakkor azonban őt a dolgok meg is határozzák. Mivel nála töprenkedés, kételkedés nem áll annak útjában, hogy a lelki működések igazi természete szerint a gondolatai nyomban cselekedetekre válódjanak át, azok már úgy alakulnak ki, hogy simán meg is valósulhatnak. Az ő gondolkozása tehát anyagszerű; ő nem épít légvárakat, nem szó utópiákat. Ő a cselekvő élet iránt való felelősségének a teljes tudatában van: ő nem a tervelés kábító gyönyörűségéért bontogat terveket, hanem azért, mert az okos ember, mielőtt cselekednék, számot vet egygel s mással.

Az anyagiasságon való fölülemelkedéséhez még hozzájárul bizonyos megható, szinte gyermekies romlatlanság. Ennek az erkölcsi érintetlenségnek is ott van a forrása, ahol a fölényességének: a dolgokkal folytatott küzdelemben, amelyben ő egyenességet, férfiasságot tanul, míg az emberek ellen tusázó furfangossá, számítóvá, alattomosá, alakoskodóvá és erőszakossá válik. Az erőtől duzzadó, magabizó amerikai olyan szelíd, olyan jóakarátú, olyan boldog örömmű, olyan nyílt, olyan odaadó s kacagni is olyan tiszta csengéssel és magafeledéssel tud, mint a gyermek. Neki tehát igazibb lehetősége van arra, hogy értékes személyiséggé váljék, mint a nyugat-európainak. Az ő lelke tiszta. Ő csak általános műveltségben marad alattunk. Annak ellenére, hogy ő, a nagy átlagot számítva, tovább jár iskolába, mint mi, mégis kevesebbet tud, mert későbbi nagy elfoglaltsága fizikailag nem enged időt a továbbképzésre.

S ebből még egy fontos megállapítás következik, ami az amerikai jellem legsajátságosabb tulajdonságára derít fényt. Az amerikai ember lelke él van hanyagolva. Őt a foglalkozása, a mindennapi kenyér gondja nem köti le, de annyira mégis elfoglalja, hogy megakadályozza őt abban, hogy magát rendszeresen valami szellemi tevékenységnek átadja. A lelkében üresség tátong, amely a kényszerűség erejével kétségbeesetten keres betöltetést. Ezért az amerikai mohón kap mindenen, ami neki, pillanatok alatt, szellemi táplálékot nyújthat. Rádió, mozi, regények, autózás, keresztretjvények és divatos vallások versenyeznek abban, hogy a lelke ugarát

fölpiszkálják. Amerikában minden ember valami izgató célú együletnek, titkos társaságnak vagy különös szektának a tagja, mert lelki csemegéről mégis gondoskodni kell.

De teljes kielégülést sehogys nem nyer. Ezért az amerikai lélek különösképpen kereső. Megszabadulván az anyagi élet lenyűgöző gondjaitól, most a lelkének tartalmát gyűjti. Ki tudja, talán e mohó, lázas keresésnek a vége az lesz, hogy a gépiességnek lelkileg is behódolt és holtpontra jutott nyugati társadalom számára a megváltó gondolatot kitermeli.

Ahol a vallás még mindig számít

Ahol a kereslet nagy, a kínálat is mohó. Az amerikai polgár kezében ég a munka, de az érdeklődése türelmetlenül kutat, hogy valamire rátapadjon. Azt a valamit jó üzlet szállítani. Szállítják is folyóiratok, színházak meg templomok. Van bőséges választék.

Az egyik színes táblájú nyomdatermék „igaz“, a másik „szerelmi“, a harmadik „kalandos“ s így tovább: tréfás, detektív, borzasztó, pikáns és sok másféle „történeteket“ ígér. Ezeket az elbeszéléseket csupa élvezet olvasni, mert nem írók, hanem mesteremberek ütötték nyélbe, akik nem a maguk mondanivalóival zuhannak a világba, hanem mértékbe veszik, hogy a közönség mit kíván, s azt adják. Az elbeszélésírást az egyetemeken külön előadásokon tanítják.

Aztán ott vannak az emberbaráti mozgalmak, amelyek a szánalom levélvel akarják az elszikkadt lelkeket megítatni. „Milliók dolgoznak, szenvednek, nyomorognak, míg ti hamis boldogsággal áltatjátok magatokat“ — ad az egyik egy kis rágódní és megsajogni valót. „Harmincmillióan pusztultak el a világháborúban, s ti nyomorultul túritek, hogy az országok új vérontásokra fegyverkezzenek!“ — jajgatja a másik. A politikusok is fölacskorognak az emelvényekre, de reájuk Amerikában csak választások idején hallgatnak. Ahonnan meglepetést senki nem várhat, mert a két hagyományos párt, a Republikánus és a Demokrata, már intézményekké hatalmasodtak, amelyeket fönn tart a pártkassza, s amelyek játshi könnyűséggel hajtják föl a szavazatokat — az miért izgassa a tömegeket? A színházak új meztelenségei ezerszerre ínyesebbek.

De a legállandóbb lelki felhajtás mégis a templomok irányában történik. [...]

Van Amerikában egy mozgalom, amelynek a neve: fundamentalizmus. A legkülönösebb katoliko-protestantizmus ez. A lángolása, fanatizmusa, mitológiája, zsongó öröme és kézfelfoghatósága: az katolicizmus. A rozsdássága, merevsége, az értelem primitív tudatlansága, biblia-imádása: ez protestantizmus. Ez a mozgalom onnan nyerte a nevét, hogy egy lelkesítő konferencia egy alkalommal kicirkalmazta őt pontban a keresztény hit fundamentomát. Az ott egybegyűltek szerint senki nem lehet keresztény, aki nem hisz például a Jézus szűztől való születésében, második visszajövetelében s a biblia szó szerint való ihletésében. Ez utóbbi különösen körülédeltetett hitvallásuk. Kétségbeesetten kapaszkodnak a bibliába, mert zsenge értelmükkel e világ jelentését szabadon fölfedezni nem képesek, s tudják, hogy semmibe zuhannak, ha a könnyű bizonyosság, a titkok olcsó föltárulása, a Könyv, amelyet Isten írt, olyannak bizonyul, mint a többi emberi írás: próbálkozásnak, útkeresésnek, a „hátha?” rapszódijának.

De így rettentő bizonyosság teszi az életüket egyenessé. Mert a biblia nyilván megmutatja az idvesség útját. Higgy a Krisztus megváltó halálában — add át magad egészen az ő megtisztító erejének! — íme az út, az igazság. Fanatikusan prófétácskák járnak be az országot; sátrakat ütnek a városok szélein, és az újjászületés forró buzgóságú gyűléseit tartják. Az egybegyűlteket megfürdetik énekek izzó hullámaiban. „Krisztusnak vére / Ingyen kegyelem. / Csak hinni tudjak; / Isten báránya / A világ bűnét / Lemosta rólam” — és így tovább hosszú negyedórákig. Akkor föllép az evangélista az emelvényre, s hihetetlen lángolással, komolysággal, de a népszerű szónoklás minden titkának biztos ismeretében a hallgatók homlokára süti a bélyeget, a hátára szögezi a keresztet. Aztán egyszerre valaki megmozdul a padokban, és imbolgva útját a világosság felé veszi. Térdre omlik és zokog. „A bűneim... milyen piszkos volt az életem... megtisztulok... Jézus...” — és most már innen is, onnan is emberek jönnek az evangélista elé, aki velük imádkozik, hogy a megmozduló jószágot megmentse.

Nem tenne kifogást senki ezeknek az utazó evangélistáknak a munkássága ellen, ha olyan gyakran nem válnék nyil-

vánvalóvá, hogy az emelvényen nem szent férfi, hanem a leghitványabb szemforgató ágál, aki nem a lelke megmentéséért, hanem a kalapozásért ölti magára legájtatosabb arcki-fejezését, gyantázza legkegyesebben remegőssé a hangját. Pedig még ezenkívül is sok kifogást lehetne tenni a törekvések ellen. A felvilágosult Amerika szégyelli, hogy lelki szatócsai bizonyosságot csak a tudatlanság papírzacskójában tudnak mérni. De csak akkor kezdte magát kényelmetlenül érezni, amikor ezek a lelkük üdvösségéért aggódó törpék hatalommal fölléptek, s egy elmaradott államban, Tennessee-ben, törvényhatóságilag kimondották, hogy az evolúció tanát, mint amely a biblia fölfogásával ellenkezik, még az egyetemen sem szabad tanítani. Most már fősorakozva áll velük szemben a modernisták tábora, az amerikai protestánság színe-java, akik körülbelül azt az álláspontot képviselik, csak éppen nagyobb fölkészültséggel és kevesebb öntudatossággal, mint a múlt század végi unitáriusok.

A legjelentősebb mozgalom azonban mégsem ez, hanem a humanistáké. Ezeknek öntudatos szintvallása csak pár esztendővel ezelőtt történt. Nagy vihart vertek föl a megmozdulásukkal, mert azt annyira radikálisnak tartotta mindenki, hogy még a különben szabadszellemtű unitáriusok is azon tanakodtak, hogy őket a kebelükből kizárják. E mozgalom lényege nem más, mint visszavonulás attól, hogy a vallás elsősorban a múltak hagyományainak a megőrzője és terjesztője legyen. A humanisták nem az örökül hagyott kereszténység adottságából indultak ki azzal a szándékkal, hogy az emberiséget annak képére és hasonlatosságára neveljék. Ők inkább azt derítették föl, hogy a ma élő emberek milyen célszakkal, érzésekkel és eltökéltségekkel élnek életüket, s vallást nem másból, mint a mai kor valóságosan követett elveiből rendszeresítettek.

Ezek az elvek pedig nagyban különböznek azoktól, amelyek elképzelésében a hagyományos kereszténység az emberiség útját előírta.

A nyugati műveltség polgárának az Isten gondolata, léte, mineműsége, célja egyáltalán nem okoz töprengést. Azok, akik lelkiismeretességéből tisztázni akarják a saját álláspontjukat, hamar reájönnek arra, hogy ezekről a fogalmakról semmi bizonyosat nem tudhatnak. A nagy többség azonban még eddig sem fárad el. Az ő tudatukból az Isten egészen

kihullott. Hasonlóképpen nem fő a fejük az ilyen föltevésen sem: vajon Jézus ember volt-e, vagy Isten? vajon ő feltámadott-e? vajon van-e túlvilág s ott elégtétel? vajon mit kell tenni, hogy elnyerjük lelkünk üdvösségét? vajon a sorunk előre el van-e rendelve? — és így tovább. Sok unitárius homályos kijelentéseket tesz arra vonatkozólag, hogy a modern emberek óriás többsége unitárius, mert nem hisz a Jézus istenségében; nem hisz ebben, nem hisz abban. A modern ember nem skatulyázható a keresztény vallás egyik felekezetébe sem. Ő nem hiszi, hogy Jézus Isten volt, de ember voltát sem hiszi; az ő számára efféle problémák nem léteznek; ő más dolgokkal foglalja el magát.

Ami neki a leglényegesebb, az a megélhetés gondja. Ezenkívül őt még csak egy óhajlás tölti be mérsékeltén; az, hogy az ő élete, valamint amennyire csak lehet, a másoké is, szép, jó, igazságos és szeretettel, békességgel teli legyen. Az ő valóságos eltökéltségei közül tehát az a legnemesebb, amelyik őt az egyetemes emberiség érdekeinek a szolgálatába állítja.

A humanista vallás nem kívánja az embert egy hitben élő Isten elképzelt akarata szerint ide-oda rángatni. Az egyebet nem akar, mint az embert hozzásegíteni ahhoz, hogy éljen az ő legértékesebb tulajdonságai, legmagasztosabb eszményei szerint. Nem metafizikai vég-okokról és teológiai követelményekről tart eléje tükröt, hanem megtanítja arra, hogy miképpen lehet minden törekvést, vágyat, megkívánást úgy összhangba hozni, hogy azok eredményeképpen az emberiség ne elégedetlen, tusakodó, kétségeskedő egyének zűrzavara, hanem boldog emberek boldog társasága legyen. A humanista vallás nem vesz tudomást az úgynevezett „természet-fölöttiről” — az pozitívista az utolsó leheletig; de megmutatja, hogy az ismert világon belül is hozzákötheti az egyén magát valami hatalmas, szilárd valósághoz, az emberiséghez, amely egyúttal az ő életének a célját is meghatározza. S ez éppen elég a humanisták szerint — hiszen a vallás leglényegesebb szerepe minden időben nem is volt más, mint hogy az öntudatra ébredt embert valami egyetemes sodrásba beállítsa, vagyis: célt adjon neki.

A humanisták nem tartanak istentiszteleteket, de azért minden vasárnap összegyűlnek „imádásra”. A magyar szó egyáltalán nem fejezi ki az angol fogalom jelentését. A „worship” szó jelentése ez: fontosnak tartani azt, ami érté-

kes. Hát a humanisták ezt meg is cselekszik az összejöveteleiken. Istenhez ugyan nem imádkoznak, de a lelkészüknél gondja van arra, hogy néhány költői mondattal minden nemesebb érzés forrását megbuzogtassa. A művészetek pedig ott állanak mellette, hogy segítsék. A fenséges építőművészet, szobrászat, költészet s néha a dráma is. Az esti összejövetel pedig a gyülekezetet szólaltatja meg. Az mindenki szabad megnyilatkozásának a „fóruma”. Akkor legelsőbbben valaki valamiről előad; aztán következnek a hozzászólások. Az előadók a közösség sokféle tipikus fölfogásainak adnak hangot; a fölszólalásokban a közösség igazítja ki saját magát. Ezeket a gyűléseket ezerek látogatják. Legalább két városban a régi templom szűknek bizonyult, és a híveket most valami tágas színház fogadja be. „Lám, az emberek komoly dolgok iránt is érdeklődnek, állapítják meg a humanisták, ha tanulás örve alatt nem kell az avultas könyvekről letörölt portól tikácsolniok és megszenteltetés címén nem tornáztatnák őket ülő állásból először talpra, azután térdre, mellgömbítéssel és kézösszekulcsolással egybekötve.”

Bizonyos, hogy a humanistáknál az előző korok teológiai-ságát hasonlóan végletes pozitívizmus váltja föl; s ez nem engedi meg azt, hogy az állásfoglalásuk állandó értékű legyen. De a tiltakozásukra ennek a kornak nagy szüksége van. A mi célkitűzéseinket ezután őszintébben, kevesebb szégyenkezéssel és nagyobb határozottsággal kell hogy az emberiség legtisztább érdeke irányítsa. Inkább jöjjenek a humanisták, mint ama fanatikusok, akik formálnak előbb egy istenképet a maguk hasonlatosságára, és azután megégetnek mindenkit, aki ama isten előtt nem hajlandó térdet hajtani.

Az én megváltásom

Az Amerikában eltöltött két esztendő mindenképpen előnyömről szolgált. Azalatt fejeződött be az a folyamat, amelyik a születésemkor megkezdődött. Mert e világba egykor az anyai öl melegségéből nagy hirtelenséggel csöppentem bele. Az én végzetes önállóságom, amire mint minden ember el voltam hivatva, a végletekig fáradtságos volt. E világ mozgásait értelemmé szűrni, a dolgok természetével tisztába jönni s magamnak e roppant mindenségben helyet biztosítani csak nagyon lassan sikerült. E világ jó ideig nem is volt otthonom,

csak annak egy kis zuga, amelyet gondos szülők védtek az ismeretlenség megrohanásai ellen. A saját magam lelki világától is, amely akkor még föltáratlan ősréngeteg volt, gondoskodások és parancsok óvtak, hogy titokzatosan és ártalommal ki ne lendüljek a rám szoktatott jószág vonalából. De az időnek el kellett jönnie, amelyben e világ tagjául avat, s én magamat kiismerem ott is, ahol ezelőtt a tudatlanság és bizonytalanság félelmével remegtem.

Az életem már Erdélyben és Angliában nagy nekiindulásokkal kezdett e világ valóságához idomulni. Legelőször az egyéniségem kis ördögei bújtak elő. Első versemet hatéves koromban írtam, s második elemista koromban már lapot szerkesztettem. Énekeltem. Amikor nagydiákká eseperedtem, az önképzőkör alakított tovább.

A szálak, melyek engem embertestvéreimhez voltak fűzendők, csak későbbben kezdtek a lelkem sarkaira bogozódni. De teológus éveim alatt elméletben szocialista voltam, [...] s álmodoztam arról a közösségről, melyik nem ismer sem lealázottat, sem kizsákmányoltat, csak egyforma testvért. Amerikában életemnek így nem páfordulása, hanem magára ismerése és végső elrendezkedése következett be.

Sok esztendő gondolkozás láncának jutottam a végére Amerikában, és ez a sok esztendő gondolkozás vezetett el engem az én életem nyitjához. Most, hogy visszagondolok arra az öt évre, kellemesen lép meg az eljárásom tudományossága. A felszínnek egy fodra megejtett: valami kis kérdés izgalomba hozott. A megfejtését kerestem, s eközben mind mélyebben fekvő rétegekbe hatoltam. A végén már e világ valóságának problémájával viaskodtam. Már tudtam, hogy ha minden történet alapját és végső lényegét a megértéssel átfogom, akkor minden kis kérdésre és minden nagy kérdésre a feleletet megtalálom.

A probléma, amely a gondolkozásnak nekiindított, az erkölcs keletkezése volt; — de lehetett volna akármi más. Volt egy megfigyelésem, amely a kutatás fonalát a kezembe adta. Úgy tetszett nekem, hogy valamely cselekedet csak akkor kerül erkölcsi megítélés alá, ha azt valaki a saját társadalma egyik tagja ellen követi el. A háborút viselt katonára a közvélemény a bélyeget soha rá nem sűti, hogy: rabló meg gyilkos; s a háborút erkölcsi szempontból általában csak azok ítélik el, akik valóságos szeretettel az egész emberiséget

egy társadalomnak, egy családnak tudják. De még ezeknek a roppant lelkeknek is viszonylagos az erkölcsiségük köre: mert ha az emberöléstől irtóznak is, állatokat minden lelki ismeret-furdalás nélkül letaglózhatnak.

Ezt az elméletet továbbfejlesztette egy másik megfigyelés, hogy a társas összeműködés köre nem egyforma befogadása; s egy harmadik, hogy bizonyos törvényszerűség mutatható ki a különbözőségeiben. Röviden: egy nagyszabású világszemlélet körvonalai bontakoztak ki előttem, amelynek lényege szerint e világfolyamat, amelynek részei vagyunk, cél irányában halad.

Arra is feleletet találtam, hogy mi az a cél, amely a létezés minden mozzanatának értelmet ad. Az adatok, amelyeket felsorakoztattam, arról győztek meg, hogy e világ minden darabja a fejlődése kezdeti fokán olyan tevékenységet fejt ki a saját természetének megfelelőleg, amelyik az egész világ roppant egybefüggésébe beleillik. Amint azonban a dolgok szerves testekké finomulnak, a természetük megváltozik, és mind kisebbedik a kör, amelyen belül az élőlények egymásra tekintettel vannak a reflexeik és ösztöneik természete szerint. A legtöbb állat nem riad vissza attól, hogy életét fönntartsa a másfajú állatok élete árán is, sőt vannak olyan élőlények is az állatvilágban, amelyek a boly, a család, a csorda vagy a raj határán kívül még a saját fajtájukbeli állatokkal is háborúságba keverednek. A társaságnak köre, amelyen belül a létért való küzdelem egyáltalán nem, vagy csak lefokozva található föl, végre is oda szűkül az ősemberben, hogy az a maga érdekén kívül nem hajlandó, hacsak megalkuvásból és kényszerűségből nem, senki másnak az érdekét szolgálni. Ezzel bevetődik a világba az egyéniség, az öntudat — annak legkezdetlegesebb, legalacsonyabb foka: az önzés.

De a fejlődés itt nem áll meg. Az öntudatosság alapján álló ember természete tovább alakul. A fejlődés iránya azonban megváltozik. A társaság köre először leszűkül, úgy, hogy az öntudatosság megszületett. Most az öntudatosság megőrzése mellett nőni kezd, vagyis az ember olyanná alakul, hogy öntudatosan mind több és több egyénnel kezd az érdekét azonosítani. A jelenkor embere már ott tart, hogy a törzsen túl a nemzet, sőt még annál is nagyobb közösség sorsával vallja a magaét egynek. S ha a fejlődés az eddigi irányban tovább halad, eljön az idő, amikor az öntudatos

személyiség ismét az egész világ egybefüggésébe tudja magát beleilleszteni, amikor tehát a tökéletes egyén tökéletes szeretet lesz.

Ez a világszemlélet ennek az életnek értelmét és célját fedezte föl. A kulcsot adta a sokféle bonyodalmak megoldásához, a látszólagos ellentétek összeegyeztetéséhez, mindennek, ami élénk tárul, a megértéséhez. S nyújtotta az én életem célját is: rész lenni egy cél felé törekvő egészben; megtenni mindent, ami lehetséges, hogy az én kicsi hozzájárulásom a nagy cél, a világcél megvalósítását elősegítse.

S ez a világszemlélet a vallásom alapja.

Hiszem, hogy e világ nem a véletlenségek láncolata. Hiszem, hogy minden valamiért van. Hiszem, hogy a világnak az a természete, elrendeltetése, végzete, eltökéltsége, megmáshíthatatlan akarata, hogy olyan személyiségeket alakítson ki, akik nagy valóságossággal egynek tudják, érzik magukat az egész világgal, s aszerint cselekszenek. Hiszem, hogy a világcél megvalósítása sok apró szándék, embernyi akarat kiteljesedésén keresztül munkálódik, hogy minden nemzetségnek, minden egyénnek a végtelen lánc egy szemének kikovácsolása jutott osztályrészéül. Hiszek ebben a feladatban, az én külön kis célomban. Legelőször is az egyéniséget, a világot tükröző harmatcseppet akarom tisztává és teljessé tenni. Nem fojtom el az én sokrétegű személyiségem egyik megnyilatkozását sem; a „testemnek” éppen annyira élek, mint a „lelkemnek”, — de igyekezem minden kívánságomat, vágyamat, ösztönömet, rángásomat összhangba hozni az én eddigelé kifejlődött legmagasabb, legértékesebb tulajdonságommal. Ezenkívül arra törekszem, hogy másokkal, testvéreimmel a közös társaságban, kiépítsem a szeretet kapcsolatait. A békeséget mindvégig megőrizni kívánom, s azokkal, akikkel ölelős, forró szeretet köt, közös érdekeink közös szolgálatára szövetkezem. Hiszem, hogy ha az én kicsi célomat az én rövid életemben megvalósítom, valamit tettem, aminek magában is értéke van, s aminek értelmét a halál nem tudja elvenni.

Hiszek az ember méltóságában; s ha magát a világcéllal azonosítja: az akarata szabadságában. Hiszem, hogy az én igazi énem akarata az akarat, melyik a világcélban jut kifejezésre, s hogyha a világcélt követem, a saját akaratomat követem.

— — — — —

Két világ között

A hógörgeteg útja volt az enyém. Megindul a kavics; az első lankás szinte föltartóztatja. De hogy azon túlkerül, csak nő, s már semmi meg nem állíthatja. Ilyen volt az én utam is. Angliából szinte visszafordultam. De hogy az első nagy vízen áthajóztam, a másodikat könnyűszerrel és elkerülhetetlenül hagytam a hátam mögött. Kicsi népű Japán, komor Korea, óriás Kína és barna India, utamnak állomása: lassan, mint az óra kis mutatója, áthaladtam felettük. Erdélynél az ébresztő szerkezet zörgött; én pazar, dús álmomból fölriadtam, s a földem valóságába zuhantam.

Amerikát 1927 októberében úgy hagytam el, hogy majdnem ott maradtam. San Francisco kikötőjéből akkor még csak olyan hajók oldottak horgonyt a mesés Kelet felé, amelyek fehér embereket a harmadik osztályon nem szállítottak. A zsúfolt, szűk, levegőtlen fedélzetköz utasai csak japánok és kínaiak lehettek. Hát ami azt illeti, közöttük az európai finnyasság (a kultúra másik neve) nem is időzhetett volna kedvére. [...] De Seattle kikötőjéből egy másik járat indult, amelyiknek volt európai harmadosztálya is. Csak éppen az okozott nehézséget, hogy Berkeleytől ama kikötő nem kevesebb, mint ezeröttszáz kilométer távolságra feküdt észak irányában.

Azt az utat én gyors autóbuszokon másfél nap alatt tettem meg. Az utolsó napok rohantató elfoglaltságai miatt azonban a hajómat majdnem elszalasztottam. Egy leányegyetemen adtam énekbemutatót a Kaliforniában eltöltött utolsó estémen, s még aznap éjjel autóbuszra kellett szállnom, hogy idejében megérkezsem. Azt a járművet szerencsésen lekéstem. Csak másnap reggel tudtam az utamat megkezdeni, de akkor is balszerencse üldözött; az utolsó kétszáz kilométerre a gép megköhögösödött. Kihagyott, hátrafelé robbantott, sántított, nyöszörgött. Egy közbeeső városban végleg ki is dőlt. Szerencsére ugyanabban a városban a társaságnak

volt egy másik szekere is, arra átszállottunk, s veszett gyorsasággal sikerült is a hajó indulása előtt alig egy órával a kikötőbe behajtani. Ó, boldog pillanat, amikor a hajó lomha testét magam alatt éreztem.

Az „Iyo Maru” japáni lobogót hordott: fehér mezőben piros napot. Büszkén tagadta, hogy Japán a fölkelő nap országa lenne; nem, a nap Japánnak már egészen fölkelt. A hajó hátulsó részében voltak a kabinjaink; úgy bizony, kabinjaink voltak; nemhiába nevezték az osztályunkat európainak. Egy emelettel lejjebb nagy terem négy oldalán húzódtak meg a kispénzű japániak fekvő rekeszei. Heten vagy nyolcan gyömöszölődtek be egybe; jutott is minden személynek egy teljes négyzetméternyi terület. A rekeszeket gyékények padlózták, de ágyneműt a hajótársaság nem adott. Arra nem is igen volt szükség. Ki fázik ott, ahol egy nem túlságosan nagy szobát nyolcvan-száz ember testének a meleg kilélegzése fűt? Csak arra kell ügyelni, az ég szerelmére, hogy a hajóablakokat egy pillanatra is ki ne nyissák; még be talál jönni a külső, hideg levegő, s akkor fuccs a melegnek!

A pénzesebb japániak az első osztályon utaztak; de az „európai” harmadosztályra is szorult egypár. Az én kabinomban hárman lakoztunk: egy fiatal dán tanító, egy kínai diák s jómagam. Igazi nemzetközi társaság! A dánus férfi meglepő nacionalista érzelmeket árult el. Nyakkendőjére Dánia kicsi címerét tűzte, s ha olyan hajóval találkoztunk, amelyiknek a zászlóját nem ismertem, arra reámondta, hogy: dánus, s a zsebkendőjét nagyban lobogtatni kezdte. A hazájában három évig egy népfőiskolában tanított. Ezekről a pompás intézményekről akkor már sokat olvastam. Úgy éltek a képzeletemben, mint a jövő iskolatípusai, amelyek megoldják a jelenlegi iskolázás kínos paradoxonját. Ma az történik, hogy a magasabb műveltség megszerzése egybe van kötve olyan pályák választásával, amelyeken a társadalmilag szükséges munkát bizonyos meghatározott számú ember könnyen el tudja végezni, amelyeken tehát ma a legtöbb ember fölöslegesen, haszon nélkül foglalja el magát. Más szavakban: a magasabb műveltség megszerzése ma az embereket olyan pályákra utalja, ahol nem termelnek, csak beleártják magukat jó pénzért a mások munkájába. Bármily eszményi volna tehát, ma nem kívánhatjuk, hogy a középiskolát

mindenki elvégezze; hiszen akkor ki maradna a földeken és a gyárakban dolgozni?

Az a hatvan népegyetem, amelyik Dánia legfőbb büszkesége, ezen a bajon könnyen segített. A művelődés azokban az iskolákban nem vonja el az embert a termelőmunkától; ellenkezőleg arra szolgál, hogy a termelés okosabban, gazdaságosabban történjék. Ezekbe az iskolákba a téli hónapok idejére 18 és 25 év közötti legények és leányok jönnek, akik ténylegesen földműveléssel foglalkoznak, s akik a két-három éves tanfolyam elvégzése után is ugyanazt fogják cselekedni. Egyéb nem történik, mint hogy a falusi ifjak téli szabad idejüket arra használják föl, hogy hazájuk történetéből, irodalmából s a művelődés többi ágából bizonyos ismereteket elsajátítsanak s ezen kívül bizonyos készségeket kifejleszteszenek. Vizsgákat nem tesznek, bizonyítványokat nem kapnak. Ezekbe az iskolákba az ifjak tudásért, szellemi fölfrissülésért s nem diplomák megszerzéséért jönnek. A tanító nem is igen használ könyveket; egyszerűen az ifjakkal van, s átsugározta reájuk azt az érdeklődést, tudásvágyat, komolyságot és magasabb célok felé való törekvést, ami őt magát eltölti. Ezek az iskolák tehát igazi műveltséget adnak a jelenlegi iskoláinkkal ellentétben, amelyek, sajnos, a politika eszközeivé és diplomagyárakká süllyedtek, s még azoknak sem valának be teljesen.

Tizenhét napig vitt a hajó a Csendes-tengeren keresztül, s én tizenhét napot töltöttem Dániában. Azazhogy mégsem egészen. Az én mosolyos kínai barátom társaságában néha abban a rengeteg országban barangoltam, hol akkor éppen polgárháború dúlt. Nagyon vágytam Kínába. Japánba nem annyira. A japániak sohasem voltak rokonszenvesek előttem. Túlságosan ridegeknek, szárazoknak és életteleneknek tunk föl. Utálatos udvariasságú mosolyuk mindig bántott. Soha egyhez is közel férközni nem tudtam, pedig megismerkedtem eléggel az angol és amerikai egyetemeken. Mennyire mások voltak a kínaiak. Ha van barátság, bizalom, szeretet, vonzódás, ragaszkodás első pillanatra, azt én minduntalan éreztem velük szemben. Drága gyermeki mosolygásuk, élénkségük, amelyik se nem félénk, se nem lármás, szép vonalú arcuk s koromfekete hajuk elbájolt, megejtett. [...]

De azért már a hajón japániul s nem kínaiul kezdtem tanulni.

Japánban több hónapot szándékoztam tölteni. Több ajánlólevelet vittem magammal. Az egyik az én drága emlékű öreg püspökömtől¹ volt, aki azzal bízott meg, hogy a Keleten található összes szabadelvű, unitárius színezetű hittestvéreknek az ő szívből jövő üdvözlét adjam át, s velük létesítsék kapcsolatot. A másik az Ifjak Világbéke Kongresszusának előkészítő bizottságától volt, Londonból, amelyik az 1928 augusztusában megtartandó nagygyűlés s általában az ifjak békemozgalma érdekében kifejtendő munkássággal bízott meg. Ha a megbízatásoknak csak a felét akartam elvégezni, több hónapot kellett Japánban töltenem.

A hajó könyvtárában régi, elnyűtt japáni nyelvtanra bukantam. Arra reávettem magamat. A tudományom növekedését a japáni matrózokon próbáltam ki. — Konni csi-wá — köszöntöttem őket a japáni jónappal. A pincérnek oda-szóltam: — wataksi-wá, sió-ga, arimaszen — ami szórul szóra lefordítva azt jelentette: „én (akit illet), só (amiről van szó), nincsen“. Mert a japáni afféle gyermeknyelv: a szavakat úgy rakja egymás után, hogy a mondattani illeszkedés kulimászával csak itt-ott próbálja őket egyberagasztani. Az igéknek csak módjuk és idejük van; számuk és személyük nincsen; a mondat értelméből úgysis kitűnik, hogy kiről vagy mikről esik szó. Ellenben van valami egyébük: udvariassági állapotjuk. Ha valaki például méltóságos úrral beszél, akkor azt mondja: jonde-imaszu; ha nagyságos úrral, akkor: jomi-maszu, ha tekintetes úrral, akkor: jonde-iru; ha pedig a nép valamelyik címtelen, egyszerű fiával, akkor jomu. Mindezek az olvasni szó változatai. De ez még semmi. A japáni igen gyakran más szót használ a saját maga, és mást a mások cselekedeteinek a kifejezésére. Magáról azt mondja: mimásta (láttam); de másról ezt állítja: goránnaszaimásta (pillantást vetni kegyeskedett). S van egy kézügyben fekvő szócskája, az ó, amelyik a méltóság, a megbecsülés jele. Így például: ó-csá-gá, doko-dé árimász-ká? azt jelenti, hogy Te öméltósága hol méltóztatik lenni? Ez meg: ó-hon-gá, doko desz'ká? (hol van a könyv?) — csakis a velem beszélő könyvére vonatkozhatik, mert nekem csak piszkos, igénytelen és rongyos könyveim lehetnek.

Hányszor megnevettettem a társaságot az udvariasság terén kiütköző járatlanságommal! Hányszor kérdeztem: -- Hát ön, uram, mire bandzsalít? — S feleltem a kérdésre: —

köszönöm, jól méltóztatom lenni. — De a végén mégis tanultam valamit. Azt például, hogy nőtől ne tanuljak japániul, mert ő velem szemben, mivelhogy én férfi vagyok, mindig az udvariasság legfelsőbb fokán beszél, ami az én számba, különösen amikor én hozzá visszabeszélek, cseppet sem illik. Én tehát azontúl leányoktól japániul nem tanultam. Tőlük egyebet tanultam; de ez most nem tartozik ide.

Valamelyik szélcsendes este a legénység a hajófenékben színelőadást rendezett.

A terem zsúfolásig megtelt, de ez nem jelent semmit, mert a terem azelőtt is zsúfolásig tele volt. A matrózok tudták, hogy a színpadot a tengeri betegségtől irtózó utasok orra előtt kell fölállítaniok, ha közönségre számítanak; s akkor is külön megkérni őket, hogy felkönyökölni méltóztassanak. De az első osztályból is lejöttek az ifnyencek, s a hajón levő európaiak (a dánus meg én) teljes számban megjelentünk.

Az első japáni színelőadás a legzavarosabb érzéseket váltotta ki belőlem. Érdekes volt, újszerű volt, különös volt, más volt. A szavakat nem értettem; a mozdulatok groteszkül hatottak. A táncban nem volt sem ruganyosság, sem kecsesség. A zene bántotta a fületem; a háromhúrú gitárt csontlappal pattogtatták; csak a dobok verésében fedeztem föl kellemes ütemességet. Ha nem tudom, hogy az újnáp kapujában mindig szörnyek állanak, elhatározom akkor, hogy japáni színházba soha többé nem megyek — s idehaza előllok az első benyomásaim bosszankodásával.

Be végzetesen és ostobán igazságtalan lettem volna, ha így cselekszem!

A köteles csalódás

Két teljes napig paskolt a kölyök-tájfún. Huszonnégy órával a jövelele előtt már tudtuk, hogy szembe fog találni. A hajótisztek minden órában megvizsgálták a kabinok ablakait, azokat a rézzel vasalt kerek üvegszemeket, amelyek olyan csodálatosan állanak ellent a legerőszakosabb hullámcsapásoknak is. Én az ágyból lestem az előkészületeket, ahova óvatosságból húzódtam. Tapasztalásból tudtam, hogy a hátamon biztosabb a fekvés, mint a lábamon az állás, amikor a hajó inog. A hajó pedig ingott. Az összes tartalék élelmiszereimet, úgymint az ezüstpapírba csomagolt sajtokat és

a bádogokba fejtett sűrített tejet, a lehető legmesszebb tol-
tam magamtól, hogy még a szagjukat se érezzem. Ilyen be-
rendezéssel még élvezni is tudtam azt a száraz reszketést,
ami a hajón végigfutott, amikor annyira az orrára bukott,
hogy hátul a csavarja kiemelkedett a vízből.

A japáni szigetek közelében csendesebb vizekre jutottunk.
A partok keskeny, zöld sávja szelíden tükröződött a hullám-
talan tengeren, s a sirályok eljöttek, hogy látogatásukat le-
róják.

— Az ott Macusima — valaki magyarázta —, költők ál-
tal megénekelte hely, a szépség japáni háromságának egyike.

Ezer gyönyörű kis sziget, nagy zöld kenyerék, vitorlás
bárkák húznak vonalakat körülöttük. Ide minden japáni el-
jön egyszer életében, hogy kedvelt tankáit elszavalja. Akkor
valami derengeni kezdett bennem erről a csodálatos népről,
amelyik a szépért annyira lelkesedik. Vajon mi, Erdélyben,
akik olyan büszkék vagyunk a hegyeinkre és a vizeinkre,
beszélünk-e annyit róluk, tárgyaljuk-e őket annyira úton-út-
félen, hogy világosan lássuk, zengzetes versekben hirdessük,
melyik a legvadregényesebb hegyvidék, a legmerészebb víz-
esés, a legakaratossabb borvízkút, a legszelídebb síkság és a
legkéklőbb tengerszem? Japán már régi időkben megtette a
választását, s a kíváncsi turisták könyvek és nyomtatványok
százaiból ismerkedhetnek meg Macusimával, az apró szige-
tek rajával, amelyet ölelős tengeröböl foglal keretbe, Ama-
no-hasidatével, a mennyország hídjával, ahol a fjordszerű
tengeröblöt hosszú beszögellő keskeny földszáv metszi ketté,
s Mija-dzsimával, ahol párás, meredek hegyek alatt hatal-
mas törői vagy istenkapu épült az apálykor elhúzódó tenger
vizébe. Ez a három minden szépség koronája Japánban.

A nyugati világ az emberi test kultuszának hódol, s ren-
dezi egyre a szépségversenyeit. A japániak is rendeznek
ilyenfajta versenyeket, de ők a választásukat a természet
szépségei között teszik. Nemrégiben két elterjedt napilap
akarta megtudni, hogy melyik a legszebb hegység, tengerpart,
folyó, tó, szakadék, melegforrás, vízesés és síkság Japánban.
Az érdeklődés arányait jellemzi, hogy a kitűzött határidőn
belül több mint 92 millió szavazatot adtak le másfél ezer
helyre. A végső döntést egy szakemberekből álló bizottság
tette meg, amelyik kiutazott a leginkább ajánlott vidékekre,

s az első csoportba nyolcat, a másodikba huszonötöt s a har-
madikba százat osztott.

Szerettem volna ennek a bizottságnak a tagja lenni. Ak-
kor a Macusima sziget-púpocskáit nem kellett volna csupán
a leírás nyomán elképzelnem. Akkor nem kellett volna meg-
várnom, hogy a hajó, reggeltől késő délutánig, a parttól ak-
kora távolságban ússzék el, hogy még a halászfalvak házeit
is csak a látcső fedezhette föl — s nem kellett volna annak
a szégyennek megésnie, hogy a füstös, utálatos Yokohamá-
ban szálljak partra a japáni hajóhad ágyúzása közben. (Tá-
jékozásul megemlítem, hogy az ünnepélyes fogadtatás, a zász-
lódísz, a banda, a díszszázadok nem nekem, hanem a miká-
dónak szólottak, akinek tetszett a hadgyakorlatokról éppen
az én megérkezésem napján visszatérnie.)

Egyszerre körülvelt a nyugati mintára átépített Japán, a
kikötő gőzdarui, a gyárkémények, a vasutak, villamosok, au-
tomobilok és a csúnya, szürke, sokemeletes ládaházak. Be
mást vártam, be nagyot csalódtam! De időm a tűnődésre
nem volt. Két fiatalember karon fogott, az egyik azt ma-
gyarázta, hogy ő unitárius, a másik azt, hogy ő ifjú és bé-
kés természetű. Nagy hamarsággal beszállottunk egy gépko-
csiba, átültünk a villamos vonatra, s amíg időm lett volna
fölcsejüdni, már Tokióban, az ország fővárosában termet-
tünk.

Amíg az út tartott, volt időm körülnézni. A kocsí a köz-
beeső állomásokon hol megtelt, hol megürült. Szoknyás fér-
fiak olvastak újságokat, fejükön európai kalappal. A leá-
nyok tarka kimonókban állingáltak; senki a helyét át nem
adta nekik. S a vasúti töltés alatt ott feküdt el az óriás
város. A terjengő sötétség fölgyújtotta macskaszemeit: az ut-
cai lámpákat. A boltok kínai betűi erős fénnel ragyogtak.
Én néha loppal a dánusi barátomra pillantottam (aki jónak
látta mellém szegődni, mivel reá a kikötőben nem várt sen-
ki), hadd lám, lengeti-e a kendőjét az ismeretlen emberek
felé.

A kísérőink azon tanakodtak ékes japáni nyelven, hogy
hova szállásoljanak el. Föltételezték rólunk, hogy gondol-
kozásunk amerikaias, s ezért eszükbe sem jutott, hogy a há-
zaikhoz meghívjanak. Az amerikai nem szeret vendéget fo-
gadni s vendégül menni. Ő félti a kényelmét, akkor is, ami-
kor valaki idegenről kell gondoskodnia, s akkor is, amikor

valami idegennek a házirendjéhez kell alkalmazkodnia. Így hát az történt, hogy a mi két japáni barátunk elvitt bennünket a Keresztény Ifjak Egyesületének egyik nyugatiasan berendezett szálló-házába, ahol napi három yenért (1 yen 80 lej) behelyeztek bennünket a vendégszobákba. Kérdezték, meg vagyunk-e elégedve. Mi japániasan azt feleltük, hogy meg. De ez nem akadályozott meg bennünket abban, hogy át ne költözzünk, mielőtt az ifjak magunkra hagytak, olcsóbb szobákba. A szálló-ház csupa egyetemi hallgatóval volt tele — mi nem akartunk külön ellátásban részesülni (és többet fizetni), mint ők.

Még aznap este belevetettük magunkat a japáni életbe. Megtájtoltuk magunkat, mint a méhek, amikor a kast legelőször elhagyják, és mentünk, amerre az utcák vittek. Temérdek járókelő tolongott mindenfelé. Mind szoknyában. A szoroson egymás mellett nyíló boltok öblösen tátogtak reánk. Azokba nem lehetett belépni, azok a felszolgáló asztalaikat fordították az utcára, mint a vásári bódék. S a kereskedő egyúttal az iparosmester is volt. Ott dolgozott az asztal mögött: fonta a kosarat, faragta a facipőt, vagy nyújtotta a laskát. Keleten nemigen ismerik a közvetítőket. Ott annyi a bolt, mint mocsárban a béka, de boltos alig van: az iparos a saját készítményeit árusítja. Olcsóbban ad mindent, mert egy ember hasznával kevesebbet számít, és sohasem lopja a napot, mert csak akkor szakítja félbe a munkáját, ha vevő érkezik.

Engem azon az első estén a gyümölcsös kofa érdekelt a leginkább. Be kínos volt 17 napot átszenvednem a tengeren pityókával, rizzsel, sajttal és tejjel! Tenger étvágyam támadt a gyümölcsre. Nem is alkudtam, csak vettem, fényesre dörögölt piros almát, bő héjú apró narancsot, sárga banánt és japáni diót. Egy harapásnyit sem hagytam másnapra. Temérdek jókedvre derültem tőle. Megittasodtam. Minden üzlet előtt megálltam, vigyáztam a dolgozó kezek mozdulását, s keveske japáni tudományommal szóba elegyedtem mindenkivel. Egy levelezőlapkereskedőt majdnem halálra kacagtattam. A könyvesboltok előtt komoly arcú diákok bámultak reám. Én mindenáron térképet akartam vásárolni, angol nyelvű fölírással, s amikor a japáni szavakból kifogytam, süketnéma nyelven magyaráztam tovább. Az egyik legény arca megvilágosodott nagy végtére. — Csizu — habarta s

erre csakugyan térképet s nem követ meg meszet hoztak elém (mint a megzavarodott nyelvű kőművesek a Babel tornya építésekor).

Másnapra elmúlt a részegségem; de a jókedvem is. Csúnya, sáros utcákon baktattam a belváros felé. A sok kerékpár, autó telefröskölt. A villamosok alig tudtak haladni a nagy forgalomban. A főutcák házai, amelyek alatt megelőző este a boltok olyan különlegesen japánul mutatkoztak be, megkoptak, elvesztették a ragyogásukat. A gyárak füstje boszszantotta az orromat. S amikor az utak összetorlódásából s a betonházak vastag fölmagasodásából reájöttem, hogy a főváros közepére érkeztem, már újra az a keserű tudat szorította a mellemet, hogy törékeny, szépséges, virágillatos Japánt megölte a Nyugat.

Azt mondtam, hogy a Nyugat? Nem; a lárma, a lázaság, a csúnya házak, a gyárak, a gépek, az egyforma ruhák, a szemüvegek és a sarki rendőrök nem a Nyugatot hozták ide. Az angol falvak gerendás házai, a francia székes-egyházak, a német tamburások, a balkáni pásztor tilinkója, a román fatemplomok és a székelykapu nem találhatóak sem itt, sem Japán többi városaiban. Az, ami itten tért hódít, nem más, mint az, ami a Nyugat országait is fölemészttel fenyegeti; a közös ellenség: a gyári civilizáció. A gép. A nagyban való termelés, az egyformásítás. A munka elszemélytelenítése. A pénz hatalma.

A gyári civilizáció egyformásít, elveszi az élet költészetét. Megteremti a modern várost, csúnya, szögletes bérházaival és gyáraival, s a lakosságot ellátja a maga egyformásított termékeivel. S mert egyformák: e portékkak sehová sem illenek. Harisnyás székelyen, szoknyás skóton és bugyogós hollanduson a nadrág s a mellény éppen olyan rosszul áll, mint kimonós japánin, köntösös kínain, turbános indiain és fehér leplek arabon.

Japánt nem a Nyugat, hanem a gyárfüstös civilizáció árasztotta el. Államférfiai még a szobrokon is ferencjózsefet s köcsögkalapot viselnek. Az állami épületek, főiskolák, újságpaloták mind gyárvárosi jellegűek. A katonák és a tanulók egyenruhái, az állami színház Molnár-darabjai, a múzeumok falfestményei mind a gyári civilizáció tucatgyártmányai. Ami eddig japáni volt ruhában, porcelánban, selyemben, az most Made in Japan, s csak annyiban japáni, amenny-

nyiben a Manchesterben szőtt vászon angol, a Párizsban gyártott gépkocsi francia, s a Budapesten őrölt búza magyar. Ha a japáni gyárak termékei hasonlítanak a japáni nép lelkéből kinőtt formákhoz, színekhez és gondolatokhoz, az csak azért van, mert azt még a japáni gyáros is tudja, hogy skótnak dudát, magyarnak tulipános ládát, japáninak pedig tarka színű és rajzú kimonóvásznat könnyebb eladni, mint valami szeszínű szövetet és seformájú asztalt.

O, ha valaki kitalálná, hogy a gépet miképpen lehetne az emberi művelődés, lelki fejlődés kizárólagos szolgálatába állítani!

Ma Japánban villannyal világítanak az eldugott falvakban is; a vonat és az automobil akárhova elvisz, s a betegeket modern berendezésű kórházak fogadják be. A gép jó, a gép hasznos, ha az emberek erkölcsi elvei meg nem inognak. Mennyiség, olcsóság — ezzel áld meg bennünket a gép. A soknépű emberiség sok értékeinek sokszínű, -alakú és -hasznú kifejezése: hogyha az ember erkölcsi elve mindvégig ez maradna, akkor a gép által osztott áldás átokká sohasem változnék.

Az örök Japán

Japán alaposan leszoktatott arról, hogy valamiről hamarossággal ítéletet mondjak. Az első benyomásom, amit nyugati országokba kiküldött diákjairól alkottam, kedvezőtlen volt. Úgy találtam, hogy nincs bennük frissesség, lendület, életerő, csak valami beteg kitartás, mint az égve felejtett lámpában. Ezt a közönyösséget érdeklődés váltotta föl, mihelyt a partjai közelébe érkeztem, amit kínos csalódás követett a megérkezésem pillanatában. A mérleg még jó néhányszor ingott ide-oda, amíg fölfedeztem Japán két arcát; akkor aztán a szeretetemet is állandóbbá lett az iránt, ami Japánban szeretni való; s a sajnálkozásom is afölött, ami sajnálatra méltó.

Japánnak két arca van; s az egyik tükör. A nagyvárosok főutcai, a középületek és az állami közigazgatás: a gyári civilizáció mintái szerint forognak. De mindjárt mást talál az ember, ha a mellékutcákba tér. Szűk sikátorok vezetik őt nehéz kalapú faházikók közé, amelyeknek nagy papírablakain átsüt a nap. Be különösek a japáni háztetők! Az alakjukat valószínűleg a nomád ősök sátorfedeleitől vették, ame-

lyek, különösen ha a kötélet nem nagyon feszes, az eresz felé behorpadnak. Az így nyert vonal végtelenül kecses: a csúcstól homorúan lesiklik, s az eresz fölött gyengéden fölkanyarodik.

Tarka ruhás japáni asszonyok járnak a kapukon ki és be, s ha valaki elébük lép, meghajolnak, és azt mondják: — Joku irassaimásta — szívesen látunk. Egyik-másik ház előtt magas póznáról irtalmatlanul hosszú zászló csüng alá, teleírva kínai szójegyekkel. Azok az üzletek cégtáblái.

A japáni nem kőből és téglából, hanem fából építi a házeit. Sőt a templomaihoz sem keres más anyagot, pedig azok gyakran roppant méretűek. De miért is bányássza a követ, vagy vesse a téglát, amikor az országában annyi az erdő, hogy sok is? Szép szál fenyők és karesú, hajlékony bambuszok nőnek a meredek hegyoldalokon, amelyeken egyéb úgysem teremne meg.

Gyönyörűségesen szépek a japáni házak, mert fából épülnek, s a fafaragásnak nagy mestere a japáni. Hogy a föld nedvessége lakását egészségtelenné ne tegye, a japáni házat mintegy fél méter magasságban cölöpökre építi. Az ember tehát a japáni házba föl- és nem belép. De ezt sem cselekedheti minden teketória nélkül. Először le kell húznia a cipőit. Ez a japáninak nagy gondot nem okoz, mert az ő getái nem mások, mint közönséges fatalpok, amelyeket még kötözgetnie és oldania sem kell, hiszen csak beleférteti a nagylábujját a fatalp első részén található hurokszerű zsinórzatba. Hogy járnai lehessen benne, a facipőnek, amelyik tudvalevőleg nem hajlik, a hollandus gömbölyűre faragja az alját, a yorkshirei angol két darabból készíti a talpát (és sarkot rak rá), a japáni pedig két keresztlécet szegez alája — amelyeket sáros időkben megnöveszt, hogy falábak gyanánt szolgáljanak. Az ilyen facipőkből a japáni pillanatok alatt búvik ki, — bezzeg nekem meggyúlt a bajom, valahányszor látogatásra szántam rá magamat. Naponta néha tízszer kellett ki- és befűzni a cipőmet, ami csakis a cipőfűzőgyárosoknak szolgálhatott hasznára. Mindössze annyi előnye volt ennek a szokásnak, hogy a küszöb előtt lerakott géták számából mindig meg tudtam ítélni, hogy abban a pillanatban hányan tartózkodnak a lakásban.

Ezután minden reggel gondosan meg kellett foldoznom a harisnyámat! Be kellemetlen volt, ha elfelejtettem, s dugdos-

nom kellett az egyik lábamat a másik mögé! Azonban még mindig nem tudjuk az okát ennek a nagy cipőtelenedésnek. Az is megvilágosodik hamar. A japáni nem deszkával padolja a szobáit, hanem sokrétegű, süppedősen puha szalmagyékénnyel. Azon csak nem tapodhat az ember a sáros cipőjével! Olyan volna az, mintha valaki a díványra ugranék föl úgy, ahogy az utcáról belépett.

Imígy megokosodván, most már csakugyan fölléphetünk a házba, hogy azt belülről is megszemléljük. Előbb azonban át kell esnünk a kölesönös üdvözléseken. Ezt szó szerint kell érteni. A háziasszony a házban található összes leányokkal élénk siet, hogy tiszteletét tegye. Térdre esik, — s a példáját nekem is követnem kell. A következő mozdulat nagyon határozott: két kezünket, a tenyeret lefelé fordítva, magunk elé helyezzük a gyékénypadlóra; vagyis négykézláb állunk. A fejünket behúzzuk. Most már, ha a háziasszony nagy urat lát bennem, akkor kitart. Ha ügynöknek néz, akkor már végzett is. De az utolsó aktus a legnehezebb. Egyszerre kell a fejünket fölemelnünk, anélkül hogy valaki vezényelne. Ha tehát én fölpislantok, s látom, hogy a háziasszony még mindig szégyenkezik, a fejemet újra lekapom. Ha a háziasszony véletlenül történik rossz időben, ő is kiigazítja a hibáját. Addig kell ezt újra meg újra próbálnunk, amíg sikerül az időt mindkettőnknek eltalálni. De azt az udvariasság szabályai tiltják, hogy valamelyikünk egyoldalúlag befejezze az üdvözlésnek eme komoly szertartását.

Erre aztán beléphetünk a szobába. Székkel nem kínálnak meg, mert a japáni házban nincsenek székek. Az emberek a földön ülnek. De nem úgy, mint az indiaiak: keresztbefont lábakkal. A japáni előbb letérdel, azután a sarkára ül (ebben különbözik a magyar menyecskétől, aki néha a sarkára áll). De ha már meg is kell elégednünk a szék helyett a párnáskával, abban a kitüntető szívességekben mégis részesítenek, hogy a kályhát, ha a látogatásunk tél idejére esik, a kezünk ügyébe húzzák. A japáni kályha igénytelen alkotás. Nem más, mint gömbölyű, művészies, mázzal égetett cserépfazék, amelyikben a csomó hamu tetején egy kis parázs pirul. Az ember egyszerűen föléje tartja a kezét, és csakis a kezét, mivel a testének többi részei kötelességszerűen alaposan bebugyolálva kell hogy legyenek; fázniok tehát nem szabad. Ha egy réteg kimono nem elégséges arra, hogy a testet melegen

tartsa, a japáni még egyet, sőt még kettőt vesz föléje. Ezt a szokást kínai testvérétől és tanítómesterétől vette át, aki a fűtésnek eme olcsó módszerét még nagyobb tökéletességre vitte, annyira, hogy ő a hidegség fokát egyenesen a fölvett kabátok számával hőmérőzi. Be igazi telünk van, magyarázza, négykabátos hideg.

Nemsokára teát szolgálnak fel; valami zöld színű ízletlenséget, ami valószínűleg étvágykeltésre szolgál. Azután a házigazda pipára gyújt. A pipája azonban furcsa pipa. Csak két szippantásra valót tud beletömködni. Azt a cserépkályha senén meggyújtja, a két hosszú szippantást kiélvezi (mert ha pipál, föltételezem, hogy élvezi), s a hamut mindjárt ki is veri, a pipát a kályhához ütögetvén. Közben barátságosan kérdezősködik.

Minket azonban a szoba berendezése jobban érdekel. Leginkább meglep az, hogy bútort sehol sem találunk. Asztal nincs, ágy sincs (az ágyneműt kis falszekrények rejtik, amit éjszakára egyszerűen a földre terítenek le). A bútorzat hiányát a különben kicsi szobában azonban egyáltalán nem érzem, mert a falak s az ablakok szépsége mindent besugároz.

Pedig a falak voltaképpen nem is falak, csak afféle tologatható oldalfélelések. Egyáltalán nem arra szolgálnak, hogy a nehéz, szürke cseréppel megrakott tetőt tartsák. (Azt a feladatot faragott faoszlopok látják el.) Legtöbbször papírdeszkból valók, s a házat tetszés szerinti számú és nagyságú szobákra osztják. Az ablakok pedig nem üvegből, hanem papírból készülnek. A magas és széles ablakramát, amelyik a szoba egyik falát egész terjedelmében elfoglalja, függőlegesen és vízszintesen futó, vékony lécecskék számtalan kockára osztják. Az így nyert keretre lantornapapír ragasztódik, amelyen a fény sejtelmesen áttetszik. Ha ezt a papírablakot vagy sódzsit félretaszítjuk, a kertre vethetünk egy pillantást. Ez a kert lehet terjedelmes park vagy pár négyszögmeternyi bezárt terület, abban mégis ott van minden, amit a japáni a természetben szépnek talál. Oriás vízcsepp: kis tócska, föl nem nőtt szikladarabok között: haragos macskahátú hidacs-kák, törpefák s kőlámpaházak. A japáni, ha ott ül a szobájában a félretolt sódzsi előtt, mindennek a mását láthatja, ami a világon gyönyörűség.

De a szobáját sem hagyja díszítés nélkül. Alkóvszerű bemélyedés falára karcsú, finoman elnyújtott selyemfestményt

akaszt, amelyik öt esetben négyszer a szent hegyet, a Fudzsi-jamát ábrázolja. Esetleg valami óriás betűs írás is hirdet valami böles mondást, gondosan bekeretezve. Az bizonyosan valami nagy férfiútól származik — esetleg a saját keze írásában. Ha a házat az a megtiszteltetés éri, hogy Japán valamely élő nagy fia abba belép, a ház gazdája sohasem mulasztja el, hogy autogramját kérje. A gyékénypadlóra újságpapírt terít le, s arra a finom fehér papírt, gyakran méternyi hosszúságút, óvatosan kibontja. A neves férfiú letérdel, az átnyújtott ecsetet, amit a japániak toll gyanánt használnak, a fekete tusba mártja, amit a házigazda frissen készít, s a papiros fölé hajol. Mindenki lélegzet-visszafojtva figyel. A papír egyszerre teletelik óriás kínai szójegyekkel (egy fej, két láb, három arasz). A házigazda kipirult arccal köszöni meg a kitüntető kegyet. A nagy férfiú mosolyog, kivéve ha még egy s még egy papírt terítenek eléje, amit neki mind tele kell írnia, hogy a hívei ragaszkodását növelje.

Vendéglátó gazdámval elmagyaráztatom az aranytanács értelmét. Azonban hozzák az ebédet, s éhesen nem akar szót vesztegetni. Kis baba-asztalkákat tesznek elénk, mindegyiken sok tányérkán sokféle ízesség, úgymint pácolt lórettek, szálkára tűzött kölyökhalak és cukrosbab. Bejönnek a fölszolgáló leányok is, egyikük rézpántos faceberben hoz rizset, amit kinek-kinek fakanállal adagol. Nagy falás rizs, kis harapás ízesség: ez a japáni étkezés szabálya, ami kétoldalra vág: egyrészt az ínyt is kielégíti, mert valami mindig csiklandja, másrészt a zsebet is kíméli, mert a rizs olcsó táplálék.

Nekem narancsot, banánt, almát és búrmogyorót hoznak, s csodálkoznak, hogy a rizzsel a gyümölcs milyen jól csúszik. De arra is szemet meresztenek, hogy a két fapálcikát, ami Japánban s Kínában kés-villa-kanál, milyen jól kezelem. Azokat ügyesen három ujjam közé szedem; úgy dolgozom velük. Meg is vallom nekik, hogy rizst ésszerűen csakis fapálcikával lehet enni.

Az ebéd befejezése után a ház leánya előhossa a kotót, a nagy, földre fektethető citerát, és különleges japáni balladákat penget tündérlányokról, halászlegényekről és más boldogtalanságokról. Átrezeg a lelkünkön az ének; megtölt jóssággal, az élet szeretetével, s a betűző napfényt, a megpendülő

húrokat, a rézpántos rizscsebert és a halk szavú embereket, akik odaérnek dagadó szívemhez, örökké tartó szeretettel ölelem át.

Asszonyok és istenek

Hiába határoztam el, hogy Japánt, az amerikai turisták szokása szerint, két hét alatt eligazítom. A hegyei fölmelegodtak körülöttem, a folyói előntötték az utakat, a népe belém kapaszkodott: nem tettem. Hosszú évek óta Japán volt az első boldog meglepetésem, s én nem tudtam kiszakítani magamat a szokatlanság mámorából. Az újszerűt, amit kerestem, amire még az elképzelés szerteágazó ösvényei sem vezettek soha, íme megeltem. Tündérorszámban jártam, ahol a mesék megelevenedtek.

Négy hétig ismerkedtem a fővárossal. Előbb gyalog és villamoson; később kerékpáron. Szerettem elindulni valamilyen irányban és menni az utcák természete szerint. Néha egy mellékutca magához vonzott, s akkor belekerültem a szok átjárók útvesztőjébe. Ügyeltem az utcákon és az udvarokon nyüzsgő életre. Valamelyik kapu előtt utcai árus verte össze keményfa pálcáit; a különös zene üteme a háziasszonyoknak azt jelentette, hogy: Halat vegyenek! A cselédleány hozta a vizet: két egyforma vizeskártya csüngött alá a rúd két végéről, amelyeket a vállán egyensúlyozott. A ház tornácán pillangós övű leánya öntözte a virágait.

Szerettem az Aszakusza negyed színház-utcáit róni esténként, amikor tolongott a nép. Különös festmények hirdették a darabokat, amelyek előadásra kerültek. A férfi szereplők szemöldökei úgy kunkorodtak fölfelé, mint harcias bajszok; az asszonyok mesés ruhákat viseltek. Vidáman mustrálgatta őket a sokaság, s amíg választott, fele gyönyörűségét már ki is élvezte. A másik feléről, ha netán nem fért be egyik színházba sem, a mutatványosbódék sora s a sok pörkölt és pácolt ízesség gondoskodott, amit minden oldalról kínálgattak.

A Yosiwara ablaktalan házai között is megfordultam egynehányszor. Azokon a falakon túl tanyázik a pénzért kapkodó gyönyör. Ez Japán egyik leghírhedtebb s legfontosabb iparága. Itt minden szigorú üzleti szellemben történik. Pénzt kap az apa, aki a leányát eladta, az ügynök, aki fölfedezte, s a közvetítő, aki tovább juttatta. Ezeknek a rabszolgá-

tanyáknak a tulajdonosai hatalmas urak, akik a lelkiismeretüket valamelyik buddhista kolostortól megvásárolták. Ellenük hiába dolgozik a fölvilágosultak kis csoportja. Az egyetemi hallgatók vitagyűlései is rendszerint azzal végződnek, hogy a diákok megalkusznek a körülményekkel bizonyos „emberi szükséglet”-re való hivatkozással. Csak a kisebbség háborog, hogy az a bizonyos szükséglet, amelyik szerelem és lélek nélkül a testet a gyönyör forrásának tartja, nem emberi, hanem állati. [...]

Egy bizonyos alacsony fejlődésre mutató arctípus — rövid, tömpe orr, kiálló száj és széles felső ajak — igen gyakran előfordul közöttük. Sok benne a maláji és a polinéziai vér. Ez magyarázza meg talán azt is, hogy az egyneűség náluk korántsem az uralkodó irányzat. A hivatalos feleség mellett, akit különben akkor küld haza az anyjához, válópör és ügyvéd nélkül, amikor akar, a férfit még számtalan oldalági gyönyörűség szolgálja. Tiszta rabszolgasors a japáni asszonyé. Saját külön céljai nem lehetnek, a maga érdekére nem gondolhat; az ő kötelessége az, hogy a ház férfiainak minden kívánságát ellesse, és azokat teljesítse, még mielőtt őt arra fölszólítanák. Alázatosan hajlong a férje, az apja és a fiútestvérei előtt; s ha a férfivendég őt megszólítással tünteti ki, majd a földre bukik, úgy köszöni. Még gyermekkorában a férje házához kerül, aki ebben az időben maga is éretlen suhanc. De az ilyenfajta gyermekházasság még nem valóságos házasság, s voltaképpen egyéb célt nem szolgál, mint hogy az anyósnak, aki maga is a legmegalázóbb sorsot szenved, alkalmat nyújtson arra, hogy valakin a bosszúját kitöltse. Olyan szerepet játszik a gyermekfeleség a családban, mint a cselédleány, aki el nem szökhetik, köteles mindent békecséggel eltűrni s mindenhez a legjobb képet mutatni.

Ehhez az utóbbihoz a japáni asszonyok kiválóan értenek. Náluk jobb kedvű, szeretetreméltóbb, megelégedettebb rabszolgákat sehol a világon nem lehet találni. Cseppet sem érzik a helyzetük lealázó voltát. Nem esnek kétségbe, nem lázonganak: egészen természetesnek találják, hogy az ő életcéljuk a férfi. Olyanok ők, mint a dolgozó méhek: természetüknél fogva, ösztönösen önzetlenek. Megragadóbb és csodálatra méltóbb teremtést nem tudok elképzelni a japáni asszonynál, aki szeretete kisugárzó erejével szolgálja a család férfi tagjait. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a férfi ön-

zését, az asszony rabszolgasorsát s a házastársi viszony egyoldalúságát követésre méltó példának tartom. Tiszta szívemből kívánom, hogy az idő elkövetkezzék, amelyben a japáni asszony saját emberi mivoltára ébred. De azt a lelket, amelyben az önzésnek még árnyéka sincsen, amelyik abban leli boldogságát, ha másokat táplálhat és segíthet: csak hódoló tisztelettel tudom illetni.

Ugyanakkor azt is meg kell állapítanom, hogy a nyugati műveltségnek és különösen a kereszténységnek a térhódítása határozottan siettetni azt a folyamatot, amelynek természetes eredménye a nők fölszabadítása lesz.

Sokat tesznek az iskolák, amelyek teljesen nyugati mintára vannak megszervezve. Azokban a leánygyermek a fiúkéhoz hasonló elbánásban részesül. Leküzdí a családból hozott féltékenységet; fölfedezi saját magát, és emberré nevelődik. A keresztény egyházak ugyancsak az önállóság érzését erősítik a nőkben. Ma már a fölvilágosult és a megélhetésüket saját erejükön biztosító asszonyok tízezrei élnek Japánban.

Az ősi vallások, úgymint a sintó és a buddhizmus, csak keveset tesznek ebben az irányban.

A sintó a régibb a kettő közül, amelyik egyúttal az államnak is a vallása. A neve lefordítva annyit jelent, hogy az istenek útja. Ebben a meghatározásban benne foglaltatik a japáni ember életcélja is: úgy élni, ahogyan azt az istenek kívánják. Ennek a magasztos eszmének az értékéből csak az von le, hogy Japánnak nem egy, hanem negyvenmillió istene van, sőt még ennél is több, ha meggondoljuk, hogy ez a szám hagyományos és valószínűleg az őskorban rendezett istenszámlálásnak az eredménye. A japániak a halottaik szellemeit imádják istenek gyanánt. Minden házban oltárt emelnek az ősök tiszteletére. Marék rizst és friss gyümölcsöt halmoznak egyszerű fatálcára, s azt fölhelyezik a mennyezethez közel alkalmazott istenpolcra. A család tagjai naponként buzgón végzik előtte az ájtatosságukat, ami letérdelésből, többszöri meghajlásból, imáknak csendes elmormolásából és kezeiknek összecsapásából áll. A híresebb isteneknek azonban külön sírszentélyeket emelnek gyönyörű kertek közepében. Ezeknek jelenlétére az istenkapu vagy torii figyelmeztet, amelyik sok tekintetben hasonlít a székelykapuhoz. A sírszentély pedig a legremekebb házikó, amit fából faragni lehet. Előtte kőlámpaházak sora, amit kegyeletből állítanak vallá-

szos emberek. Egyik-másik templomudvaron alig lehet mozogni a sok kegyeletről.

A sintó a halottak tiszteletét ápolja: de kiterjeszti a kultuszt az élő ősökre is. A japáni és a kínai faj ősidők óta abból él, hogy az öregeit nagyra becsüli. Onfegyelmetsége, erkölcsi érzéke és tisztelettudása jórészt abból magyarázható, hogy az idősebbeknek a szavát szerette megfogadni. Tiszta mulatság volt tehát az a törekvésem, hogy az ifjakat az öregek ellen lázítsam az európai ifjúsági mozgalom mintájára. — Ha a mai nemzedék nem érti meg az új idők szavát, ha még mindig a régi előítéletek rabja, tegyétek túl magatokat rajta! — imígyen biztattam őket a gyűléseken, amelyeket egyetemeken és újságpalotákban tartottam. Az ifjak értetlenül bámultak reám. Teljesen egyetértettek velem abban, amit az új idők szelleméről, a nagyobb megértésről, az osztályok és nemzetek között levő válaszfalak ledöntésének a szükségességéről mondtam. De mire jó az idősebbek iránt való köteles tiszteletről olyan félvállról beszélni? Hiába magyaráztam, hogy az embert kell becsülni, aki egyedülálló értékeivel a társadalomnak szolgálatot tett, attól függetlenül, hogy öreg-e vagy ifjú — ők nem voltak hajlandók eltérni attól a szokásuktól, hogy az öregeket tiszteljék azért, mert öregek. Hát hadd legyen az akaratuk szerint! Nem féltettem őket minden látszat ellenére sem. Tudtam, hogy mint fiatal hajtások vén fa tövében, azért egyszer ők is új életre fognak ébredni. Ezt százmillió isten sem tudja megakadályozni!

Japán másik fontos vallása, a buddhizmus, amit több mint ezer évvel ezelőtt koreai barátok származtattak át. A buddhizmus Japánban talán még a sinto vallásnál is kevesebbet tett az emberi fölszabadulás érdekében. A tömegeknek talán nem is jelent egyebet, mint a pompás templomokat, amelyek fölé méltóságteljesen nyúlik az óriás Buddha-szobor; a harangokat és a megnyírt fejű papokat, akik terjedelmes litániákat zengenek mozdulatlan ábrázattal. A titkok ismerője előtt pedig a buddhizmusnak mind a tizenhárom felekezete tiszta filozófia, amelyik az emberek lelki üdvével, nem pedig e világ ügyeivel foglalkozik.

— Az erkölcsiség az emberek egymással való érintkezésére vonatkozik; a vallás azonban az embernek a világegyetemhez való viszonya, — magyarázta Izuma, a kyotói budd-

hista egyetem tanára. — Az ember fő célja az, hogy maga is Buddhává váljék, vagyis tegye magát túl az újjászületések körforgásán azért, hogy megvilágosodjék. E cél elérése végett a Zen felekezet helyes elmélyedést, a Sin szekta azonban Amida isten segítségül hívását ajánlja. — Hogy a többi tizenegy felekezet s az összesen ötvenkilencet kitevő alfelekezetek mit javasolnak, azt elfelejtettem megkérdezni. Azt azonban szomorúan vettem tudomásul, hogy a mában élő ember felemelésére egyiküknek sincs valóságos értékű orvossága.

Azért a buddhista templomokat azután is szorgalmasan látogattam. Ha az igazság jelenlétét nem is éreztem, amint a hatalmas, emeletes főkapun beléptem (amelynek két oldalán a két szörny szobra engem sohasem tudott megijeszteni), azért a szépség eleven ereje mindig lenyűgözött. S áldottam a szerencsét, amely nem engedte, hogy az 1923-i nagy földrengés és tűzvész a főváros gyönyörű buddhista templomait elpusztítsa. Mégiscsak jó dolog, hogy a japániak kertbe építik a templomaikat!

Egy kis fia-tüzet én is megtapasztaltam Tokióban létem alatt. Valami öt-hat faház égett recsegős sietséggel, füst nélküli lánggal, tökéletes égéssel. Hatalmas máglya, a nyomor áldozása. A tűzoltók, apró kis emberek, a béke katonái, egykettőre kinn termettek, s a főúton levő vezetékből táplált vízsugarakkal elárasztották az egész környéket. A lakók azonban tudták, hogy az emberi erő keveset ér akkor, amikor a magas faházak szinte egymást érintik. Már a tizedik szomszédság is az ingóságait mentette. Mindenki el volt készülve arra, hogy a tűz ördöge ismét egy városrészt harap ki a főváros testéből.

De nem így történt, mert Szélvész, a gonosz cimborá aludt, s nélküle a tűz kicsi legény.

Japáni emberség

Villamoson, biciklin s gyalog imígyen ismerkedtem meg Japán fővárosával. Reggel kijelöltem egy útirányt, s nyakamba vettem a várost; este hazatarodtam kincsekkel megterhelődöttan. Amikor beteltem egy napra való csodával, elővettem a térképet, hogy a visszafelé vezető utat megtaláljam. Előbb helyrajzi szemlét tartottam. Ha az nem vezetett ered-

ményre, addig jártam erre és arra, amíg rendőrbódéra nem akadtam. Az udvarias rendőrlegény krétát ragadott, s fekete táblán térképvázlattal igazított útba. De akkor sem kellett sokáig töprenkednem, ha véletlenül messze járóföldön sem találtam rendőrré (ami ugyan igen ritka eset volt, mert Tokióban annyi a rendőr, mint Kalkuttában a varjú). Éppen csak meg kellett állanom egy útkereszteződésnél, és jobbra-balra tekintgetnem. Valamelyik járókelő holtbizonyosra odajött hozzám, hogy udvariasan megkérdezze: merre és hova? (Ha ugyanez Amerikában történt volna meg velem, bizonyosan kiderült volna, hogy az illető cserkész; Kínában az, hogy idegenkalauz, Indiában pedig, hogy titkosrendőr, Japánban nem kellett ilyenfajta magyarázatokat keresnem; ott elhihettem, hogy a nép egyszerű fia a saját jószántából akar segíteni rajtam.)

A japáni segítségre való készsége nem mondható közönséges megszokásnak. Annak rugója ott feszül az ő meleg, őszinte érdeklődésében, amellyel embertársai iránt viselkedik. Tokióban létem alatt mintegy ötven egyetemi hallgatónak voltam szállótársa. A második nap már mindenki mindent tudott felőlem. Ha a folyosón csíptek el, ott szegeztek felém száz kérdést: ha a mosdóteremben, ott kíváncsiskodtak százegyig. Honnan jött? Mit csinált Amerikában? Mi a véleménye a japániakról? Igaz, hogy húst nem eszik s kalapot nem visel?

A türelmem csak akkor fogyott el, amikor egypár japáni becsapott csupa jóakarattal. Valami utcát kerestem, s egy diák ajánlkozott, hogy majd elvezet.

— Tudja, hogy merre kell elindulni? — kérdeztem tőle. — Majd megmutatom — válaszolta. Aztán félóra hosszat vezetett lehetetlenebbnél lehetlenebb irányokban. Alig tudtam megszabadulni tőle. — Miért nem mondta meg az elején, hogy a környéket nem ismeri? — kérdeztem tőle haragosan. De elszégyelltem magam, amint a szemébe néztem: a szerencsétlen mindenképpen segíteni akart rajtam, azért csatlakozott hozzám. De ért engem ennél cifrább baleset is. Néha hazudtak nekem, hogy a kedvemet keressék. — Lehet ezen az úton biciklizni? — kérdeztem egyszer egy suhanctól. Ő látta, hogy engem boldoggá tenne, ha azt a választ nyerném, hogy lehet, s azt válaszolta, hogy lehet. Pedig nem

lehetett. Bosszúsan kellett visszatérnem a rizsföldekről, amelyekbe az ösvény bevezetett.

Az effajta tapasztalatoknál csak az volt kellemetlenebb, amikor reájöttem, hogy a japániak kitüntető szeretetreméltósága szertefoszlik abban a pillanatban, amelyikben az érdekük úgy kívánja. Egy fiatal földműves, akivel Japán első és egyetlen népfőiskoláján ismerkedtem meg, meghatóan adott szót a terveiről. — Szeretem Japánt, s mégis itt hagyom — mondta —, mert túlságosan sokan vagyunk. Rajtunk más nem segít, csak a kivándorlás. — És merre veszi az útját? — kérdeztem. A legény a világ legtermészetesebb hangján válaszolta: Koreába; s egészen meg volt lepődve, amikor odavetőleg azt tudakoltam, hogy mit szólnak ahhoz a koreaiak. Láthatólag az neki soha eszébe nem jutott, hogy az országukba való bevándorlás ellen a koreabeliek esetleg tiltakozást jelenthetnek be. Az ő nemes önfeláldozása más nemzetekre egyáltalán nem terjedt ki.

Amit a japániak egykori tanítómesterükkel, Koreával művelnek, azt más, mint a legkérlelhetlenebb, legszámítóbbról önérték nem magyarázza meg. Az orosz—japáni háború alkalmával a koreai császár engedélyt adott, hogy a japáni haderő az országa területén vonuljon föl az oroszok ellen. A japániak a háborút nemcsak az oroszok, de a koreaiak ellen is megnyerték: az országból soha ki nem vonultak. Ellenben kényszerítették a császárt, hogy a hatalmat ruházza át a mikádóra. Attól a naptól kezdve a japániak Koreát gyarmatként kormányozzák, s a nép minden szabadság után való törekvését, még a legbékésebbet is, vérbe fojtják. De Japánt ezért csak az a nemzet ítélje el, amelyiknek fiait az egész emberiség iránt valóságos, fönn tartás nélküli szeretet hatja át. Japán nem rosszabb ebben a tekintetben akár melyik nyugati nemzetnél. Ellenkezőleg, el kell ismernünk, hogy a japáni, ha a lábára nem lépünk, igen barátságosan tudja a kezünket szorongatni s ez a mai világban határozottan erényképp számít. Az angoloktól még ennyi sem telik ki. De ha már ott tartunk, hogy Japán erényeit vesszük számba, hadd törekedjünk teljességre.

A tudásvágyat kell elsőnek említenem. Valaki szellemesen azt jegyezte meg, hogy Japán és India között mindössze egy nem szócska a különbség. Japánban a lakosság 97 százaléka tud, Indiában pedig ugyanannyi nem tud írni és olvasni.

S ez még nem is ad kellő fogalmat a japániak elképesztően magas műveltségéről. Tudnunk kell azt is, hogy Japánban az írni-olvasni tudás nem harminc-nyolcvan betűnek, hanem legalább egy-két ezer kínai szójegynek az ismeretét tételezi fel. A japáni nyomdász vagy gépirókisasszony pár ezer tucat betűnek kell hogy a helyét ismerje.

S mégsem ezt a körülményt emelem ki, amikor a japániak tudásával jellemezni akarom. Inkább azt hangsúlyozom, hogy a japáni addig sohasem nyugszik meg, ameddig saját helyzetével, életének problémáival tisztába nem jön. Egyáltalán nem túlozok, ha azt állítom, hogy a japáni egyetemi hallgatók nagy többségének kialakult véleménye van például a túlnépesedés, a földesurasság s a munkásság problémáiról. Ez pedig több, mint amit a nyugati nemzetek diákosságáról elmondhatunk, amelynek nagyobb részét a vizsgáin, a karrierjén s a napi politika felszínes kérdésein kívül semmi sem érdekli. Csupa öröm volt ilyen diákokkal társalognom. Közöttük soha nem éreztem magamat kényelmetlenül, mert velük nem a báltermektől a bordélyházakig terjedő árnyék-élet semmiségeiről, hanem az erdők, szántók és gyárak valóságában élő élet mélységeiről kellett gondolkoznom.

Ezt a hihetetlen komolyságot, bármily különösen hangozék is, mással nem tudom megmagyarázni, mint a japániak viszonylagos elmaradottságával az egyetemes fejlődésben. A fogalmak szerint történő, okokat nyomozó, ésszerű (logikus) gondolkodás éppen olyan újdonság a japáninak, mint amilyen az a középkor nyugati polgárának volt. S mert újság: a japáni szeret vele foglalkozni, mint a gyermek a tegnapi kapott játékkal. Számunkra már elveszítette az ingerét, mi már egyébre nem használjuk, mint az apró-cseprő napi bonyodalmak földérintésére; ő még nincs egészen tisztában a jelentésével, ő még lázasan veti próba alá: hadd lám, mire képes? Ő szívesen foglalkoztatja a gondolkodását, mintha tudatosan nevelni akarná a használat által. Mint a középkori templom gyülekezetei: ő is kész arra, hogy háromórás beszédet türelemmel végighallgasson. (Csak röviden! — figyelmeztettek Amerikában. — Hát csak ilyen röviden? — szörnyülködtek magukban a japáni diákok, amikor látták, hogy másfél órás beszédemet befejezni készülök.)

A mai Japán csak abban különbözik a középkor Európájától, hogy a Japánban uralkodó teológia sohasem volt ké-

pes az emberek gondolkodását magára irányítani, mint a kereszténység Európában, s így a japániak — végtelen nagy előmenetelükre — a problémáikat nem a fellegeken túlról, hanem a földi világból szerzik. Ők nem az Isten lételet próbálják bizonyítani, hanem azt, hogy a kapitalizmus tönkreteszi a népet; ők nem a lélek síron túli életét, hanem a földművelők és a munkások evilági sorsát siratják, és nem a lelkek üdvösségét féltik, hanem az országukat attól, hogy túlnépesedik. Különbözik e problémák fölfedezése és a megoldások megtalálása éppen olyan életbevágóan fontos a számukra, mint amilyen az a középkor nyugati polgára számára volt.

A japáni viszonylagos elmaradottsága az értelmi fejlődésben a népnek még egy másik szembetűnő sajátosságát is megmagyarázza: kiváló művészi érzékét, a szépek szeretetét.

Ami az okokat nyomozó, ésszerű gondolkodásnak a tudomány és a bölcsélet, az a képzeteket kapcsoló, egymással-leltiségeket és egymásutánvalóságokat érzékelő elmének a művészet. Bár a japáni már törekszik arra, hogy a világot bölcselkedés és tudományos kutatás által is megértse, ő mégis inkább benne van a lelki folyamatok ama síkjában, amely e világot a művészet által rendezi egységbe. Ami a japáninak a szokás erejével föltűnik, amikor a mozgás és anyag változatos életét szemléli, az még nem a probléma, amit az magában rejt, hanem a csillogás, a szín, a szépség, amit az magán hordoz. A japáni a természete közvetlenségével e világnak még nem belső, hanem csak a külső összhangját keresi.

Ezért van az, hogy Japánban az élet szépsége a legszembevetőbb. Ezért éreztem, hogy Tündérországból járok, amikor a féltetolt sodzsi mellett kitekintettem a virágoskertre, megszólítottam a tarka rajzú, színes kimonóba bújt leányocskákat, végignéztem a fametszeteket, amiket ő kecses kézmozdulattal elemelt, megilletődtem a gazdag faragású sírszentély előtt, elcsodálkoztam, hogy a faluban düledező, omló vakolatú ház egy sincs, megmásztam a fölgörcsült hidacsokát, és ettem csontpalcikákkal porceláncsészéből.

A japáni nép most a fejlődése egyik legszerencsésebb állomásához érkezett el. Lelke, amely a szépet keresi, annyira tökéletes, hogy a fejlődése már egy fokkal továbblendülni kész. Ugyanakkor azonban az okokat kutató, a belső összhangot kereső értelem, ami benne most kialakulóban van, még

távolról sem vált olyan erőssé, hogy a művészi hajlamosságot megzavarja. A nyugati ember ott áll, hogy az értelme, bár fölötte áll a japániénak, még nem érte el fejlődésének ezt a fokát, amelyben az élet belső összhangját olyan tökéletes könnyűséggel találja meg, hogy a külső összhang kialakítására is időt tud hagyni. Csak a legkiválóbbjai képesek értelmes tudományra és értékes művészetre egyaránt; a nagy tömeget a gondolkozás mestersége még annyira leköti, hogy a külső összhang megteremtésére sem ideje, sem ereje nem marad. Ezért szép a bokros kérdésekkel nem törődő falu és csúnya a nehéz problémákkal viaskodó város; ezért szép az erdei kunyhó és idomtalanok azok az első időkben épült amerikai felhőkarcolók, amelyeket egy nap huszonnégy óráig terveztek; ezért talál a gondtalan, üresfejű zsúrlovag nyakkendője a harisnyájának színéhez és jár a keserves igazságokat hirdető apostol térdes nadrágban és tarkára foltozott kabátban.

Ma még szép Japán, mert fiai szokás szerint a szépet és nem az igazságot keresik. De siratom a holnap Japánt, amelynek füstje már csípi a szemet piszkos, tengerparti gyárvárosokban. Siratom a holnap Japánban a mai Nyugatot. Be későre jő el a holnapután, amelyben az igazság diadal-maskodván, a szépség is elfoglalhatja az őt megillető helyet.

FÖLDRENGÉSEK FÖLDJÉN

Élők és halottak

Egy szép vasárnap reggel utamat Tokióból kifelé vettem. Az utcák, amelyeken a biciklimmel végigzörögtem, sárosak voltak; a járóélők magas facipókben billegtek tova. Egy utcakereszteződésnél kalapos szobor köszöntött reám; valami néhai államférfiúé, aki hibátlanul tudta, hogy utcai ruhához fejrevaló is illik. A ferencjózsefje azt szabódezsözözte: Látjátok, milyen nagyon Nyugat vagyok!

Tovább ritkulni kezdettek a házak, de a széles öntözőárok mellett az utca messzire kinyúlt, mint valami polip megmerevedett karja. Annak a végére úgy értem, hogy már régen rizsföldek kísérték kétoldalt a vékony házsorokon túl, s a legelső falu kunyhóit már csak egy tengerbe siető folyó iszapos medre választotta el tőlem.

Ameddig a síkság tartott, csatornák hálózta be a vidéket. Széles fenekű bárkákat vontattak izmos lábú legények, akik ott baktattak nyakukban vastag kötélnek hámjával a hosszan elhúzódozó gyalogösvényeken. A hidak előtt a bárkákra szöktek, és hosszú rudakkal tolták ki maguk alól a medret. Salátát, retket és sok más ismeretlen nemű zöldséget szállítottak a Város konyhájára. Töméltelen sokat a kicsi kertekből a nagy városnak. Szorgalmas és találékony népség a japáni: kitelik tőle minden, amire a kertgazdaságnál vagy a földművelésnél szüksége van. Háziállatokra semmi tekintetben sem szorul rá. Az egész családja dolgozik.

Aztán dombok közé érkeztem, s erdei utak vittek tova. Istenkapuk maradtak el kétoldalt; vallásos nép lakott arrafelé. Biciklis suhancok értek utol s hagytak el a hegyen, amelynek hátán izzadsággal fáradsággal kanyarogtam fölfelé. Csendes falvakon haladtam át. Valahol új háznak alapját verték. Másfél öles háromlábú erősített csigán hatalmas darab keményfát rángatott föl s ejtett alá egy csoport leány. Az ütemet énekszóra tartották. Egyikük cifrán kanyargatott négynegyed hang értékéig; az ötödikre mindnyájan nekifó-

gózkodtak a kötélnek, s a döngölőt a magasba rántották, hogy a hatodikra megkönnyebbülten engedjék alázuhanni. „Tó-dai” — énekelte a leánysereg. „Ropp” — mondotta a cölöp, s mélyebbre kapta a fejét a földben.

Odább csodára csődült össze a gyermekesereg. Erőművészek érkeztek a faluba, s éppen nagyban mutatványoztak. Olyan egyszerű dolgokkal szedték ki a szeneket a gyermekek zsebeiből, hogy szinte nekem is kedvem kerekedett közójük állani. Három narancsral én is tudtam hajigálózni, s az ujjam hegyén egyensúlyozott pálcát én is föl tudtam úgy vetni, hogy az a levegőben ügyesen megfordult s az ujjam hegyére visszaesett.

Folyt az élet a műhelyekben. Itt facipőket faragott a mester, amott tarka ernyőkön dolgozott. Olajos papírt feszített ki a hasított bambuszlécekből készült vázra; az jó volt eső ellen is, nap ellen is, sőt hó ellen is. Fényezett fatálatkat és csészéket készített a harmadik. Sokféle nedvvel itatta és agyaggal mázolta végig a keményfa edényeket, amíg azok olyan fényesekké váltak, mint a holdfény a tavon. A kovács a furcsa kapákat élezte, a keresek kicsi szekereket gyártott, a rizskereskedő szalmából fonta a zsákokat, olyan boszorkányos ügyességgel, hogy azokból soha egy szem kihullani nem tudott, s mégis, ha mintát akart mutatni, a szálak közé az ujját könnyen befértethette.

Iskolás leányokat lestem meg, amint lány hangú dalokat énekeltek lány hangon. A fiúcskák sárkányokat eregettek. Asszonyok és férfiak léptek ki a községi fürdő ajtaján, pirosan, mintha le lettek volna forrázva. Vajon milyen lehet a japáni fürdő belseje? A biciklimet odatámasztottam a ház oldalához, s beléptem. Mintha egyenesen a görög mitológiába érkeztem volna meg.

Meztelen alakok guggoltak, feküdtek, locsolódtak, törülköztek a terem minden részében. Középen forró vízzel telt medence; azon keresztül deszkafal, amelyik a férfiakat a nőktől elválasztotta. De nem komolyan; arra nem is volt szükség. A japániból hiányzik az álszemérem, s a meztelen test látása éppoly kevésbé ingerli őt föl, mint az erdő ártatlan vadjait. „Szégyen arra, aki rosszra gondol”¹ — a térdszalagrend jelmondatát közöttük nem is szükséges hangoztatni. A világ legtermészetesebb ügye a meztelenség, amit csak fejletlen gondolkodás forgathat ki a valójából.

A tisztaságnak csodálatos érzékével vannak a japániak megáldva. Erre őket talán elsősorban a házaik különleges elrendezése szoktatta rá. A föld többi részén az emberek úgy is jönnek be az utcáról, ahogy ott künn jártak; a japáni a gyékénypadlóra nem léphet föl sárosan, porosan, a cipőjét künn kell hogy hagyja. A magyar oda pökik, ahova neki tetszik, éppen csak arra kell vigyáznia, hogy a széket, amire leül, az asztalt, amin eszik, és az ágyat, amire lefekszik, megkímélje. A japáni a padlóra ül; a japáni házban magyarkodni nem lehet. (Annál többet a vonatokon és az utcán. A japáni érdeme inkább az, hogy ő nem felejt el, hogy hol van.)

A legtöbb japáni ház berendezéséhez, falun éppen úgy, mint városban, a fürdőcseber odatartozik. Abban a vizet megforrosítják, s miután a fürdeni vágyó előbb magát szappannal lemosta, abba beleül, s mozdulatlanul élvezi, hogy a víz a testét égeti. Különös élvezet. Csuklómnál mélyebben én japáni fürdőbe sohasem tudtam ülni; én a másik végtel embere voltam; nekem a hideg víz nyújtotta az élvezetet, ha benne bőven mozogni tudtam. S ha a japáni úgy okolta meg a forró fürdőjét, hogy az a vérkeringése fölfrisztésére szolgál, én is úgy az én hideg zuhanyomat.

Késő este érkeztem vissza Tokióba. Milyen kellemetlen volt a nagyváros lármája a falu tiszta csendessége után!

A következő héten Nikkóba vitt az utam. De oda már vonattal mentem. Az állomásról a világhíres sírtemplomokig hosszú út vezetett, amelynek két oldalán nyitott oldalú szállodák és levelezőlapokat s már emléktárgyakat áruló boltok sorakoztak. Egy teljes órát töltöttem el ezen az úton, mert ahány levelezőlap-csomót megpillantottam, azt mind végigvizsgáltam, hogy a legszebbeket kiválasszam. Mikor a vásárlást befejeztem, már azt is tudtam, hogy mit érdemes a városban megnézni.

A szent hídra lépni nem volt szabad, azon csak a papi körmenet haladhatott át egyszer egy esztendőben. De a közönséges vashíd is, amit a szükségnek okáért pótoltak oda, ugyanoda vitt: a hegyi patak túlsó partjára, az erdőbe rejtett királysírok közé, a Japánban, ami volt s ami oda volt eltemerve.

Megilletődve emelkedtem fölfelé a kőlépcsőkön. Még az sem zavarta meg az ünnepélyességemet, hogy az első kapu

előtt megadóztattak. Az ősi kriptomériák, a százados fák között szétszórtan templomok, sírok csoportjai tűntek elő. Halottak palotái. Fényesek, tiszták (örökmécs lángja füstöt nem ereszt). Királyok pihenőhelyei. Minden demokratikusságom mellett is bizonyos tisztelettel tekintetem reájuk.

Pedig a Nikkóban temetkező Tokugawa család voltaképpen sohasem uralkodott törvényesen. A mikádó jogait bitortolta három évszázadig. A tagjai nem császárok voltak, hanem afféle kiskirályok, akiknek sikerült erős hadseregre szert tenni és tönkreverni Japán összes többi kiskirály-jelöltjeit.

A császárt egyik sem bántotta. Ő a Nap fia volt, a leg-hatalmasabb isten földi leszármazottja, akinek családja Japán fölött az elmúlt évezredekben megszakítás nélkül uralkodott. Ők csak egymás közt viaskodtak. Ők egyebet nem kívántak eldönteni, mint hogy ki adja a császárnak a tanácsokat, ki vezesse a hadsereget, ki gyűjtse be az adókat és ki parancsoljon mindenki másnak.

A múlt század hatvanas éveiben aztán a császár azt az udvariatságot követte el, hogy forradalmat csinált a saját országában, és a kormányzást kezeibe vette. Méidzsinek hívták ezt az uralkodót, aki II. Józsefhez hasonló módon fogott a hivatása betöltéséhez. Az országot egységesítette; a közigazgatást, a hadsereget és az iskolázást nyugati mintára átszervezte. Nyugat ellen nyugatot hozott. A megelőző kormányzók struccpolitikát folytattak: Japánt tökéletesen elszigetelték a világtól. Oda idegenek bevándorolni, vagy onnan valakinek kivándorolni csak a legmagasabb helyről jött engedély alapján lehetett. A Nyugat hatalmai azonban megelégték ezt, és döngetni kezdtek a kapukon. Kína már meghódolt; s az amerikai hajóhad a legfontosabb kikötőváros bombázásával bizonyította be már az ámuló japániaknak is, hogy ha nem akarnak is, engedniök kell. Japán ekkor zseniális sakkhúzásra határozta el magát. A kapuja mindkét szárnyát kitarta a jövevények előtt. — Gyertek, s állítsátok föl a gyáraitokat, kereskedőházaitokat és pénzintézeteket! — hívogatta őket barátságosan. Az idegenek jöttek is szívesen. Japánban a világ egyet fordult. A kikötők egét gyárkémények kezdték szurkálni, vonatok és villanytelepek épültek, az iskolákban a gyerekeket padokba ültették, az államférfiak és az államhivatalnokok nadrágokba bújtak, s a katonaság a lőfegyverek használatát tanulta. A japáni az ide-

geneknél kiszolgálta az inaséveit. Akkor bókot mondott nekik, s hazakergette őket. Nem erőszakkal — ő, a japáni ezt a világeért sem merete volna megcselekedni, bár az ő hadserege sem volt játékszer, amint ezt az orosz—japáni háború is bebizonyította. De volt neki okosabb haditerve is. Gyárakat és bankokat kezdett alapítani, s az idegenek vállalatait sorra buktatta. Ezzel elérte azt, hogy bár egészen átvedlett nyugatíva, legalább megszabadult attól, hogy a Nyugat hatalma alá kerüljön. S ez nem kicsi dolog!

A közigazgatás és ipar nyugati módszerei a leghátrányosabb föltételű versenyben is könnyen győznek, mert észterűek, az erővel takarékoskodnak, a munkateljesítményt fokozzák, s a termelés költségeit leszorítják. Ennyi kiválósággal szemben a háziipar, amennyiben nem a munkások saját háztartásai, hanem a piac számára termel, nem állhatja ki a versenyt. Ennek következtében elkerülhetetlen az, hogy a Nyugat az egész világot meghódítsa. Kínában és Indiában azonban ezeknek a módszereknek a meghonosítása egy idegen, nyugati néposztály hatalomra jutását jelentette. Ősi Magyarországon is a nyugati közigazgatás és a kereszténység behozatala német lakajok és szláv papok csillagát hozta föl. A kínai, az indiai és a magyar nem volt képes arra, hogy az újszerű működések titkába behatoljon; ők, ha próbálták is, alulmaradtak a versenyben az azokat meghonosító idegenekkel szemben. A japáni mindent át tudott venni, min-dennek a mesterévé tudott válni. Koreától kapott buddhizmust, Kínától művészetet és ipart, a Nyugattól gépeket és kereszténységet, de neki nincsen koreai papi osztálya, kínai származású iparossága; az ő országában japániak a leghatalmasabb gyárosok és pénzemberek, és az amerikai keresztény hittérítők is csak mulatságból időznek közöttük: akár-melyik pillanatban hazautazhatnának anélkül, hogy a japáni kereszténységet az összeomlás veszedelmének tennék ki.

Hadd nézzék le Japánt a külföld arisztokratái, amiért „mindent más népektől kölcsönzött”. A japáni sohasem fogja tagadni, hogy ami jól valahol megismert, azt habozás és előítéletek nélkül azonnal a magáéva is tette. De a mellére fog ütni és büszkén fogja vallani, hogy előtte az emberiségnek egy érdemes szokása sem maradt idegen; ő tud kínaiul festeni, koreaiul hinni és európaiul harcolni éppen úgy, mint a kínaiak, a koreaiak vagy az európaiak.

S ennek a jelentősége végtelenül nagy. A japáni szabadon átveheti az emberiség összes kincseit; magát mindenki tudásával fölvértezheti, mert neki nem kell félnie attól, hogy egy tál lencséért eladja az örökségét. Az ő országában az újítás nem jelenti más népek uralomra jutását, hanem az ő saját világának a bővülését.

A szabály népe

Akkor már tudtam annyira japániul, hogy a falu között bátran megindulhassak. A kis állomástól az út nyílegyenesen szaladt ki a mezők közé. Egy kis kapun balra kellett térnem, hogy Japán első és egyetlen Népfőiskolájába megérkezsem.

Kertek, rizsföldek; távolabb erdő. Az előtérben faépületek. Az egyikben reátaláltam az iskola igazgatójára. A diákok, akik az egyéves tanfolyam elvégzésére idejöttek, a földeken dolgoztak. — Itt nő és így nő az új Japán — magyarázta az eleven kis emberke. Én akkor legelőször édes krumplit és tejet ettem az új Japánnal. Az ifjak maguk szolgáltak föl, s évés után mindenki elmosogatta az edényeit.

Ez a Népfőiskola olyan iskola, amelyben a tanárok nem tartanak órákat, hanem együtt kapálnak a diákokkal. A természetrajzi előadásra akkor kerül a sor, amikor a burjánra pillangó száll. Mértani magyarázatok akkor tartódnak, amikor a konyhakertet beágyásolják. A történelmet a déli pihenő hozza meg; a hittant a napfölkelte. Csak egyet tartanak be szigorú törvényszerűséggel: a kétórai csendet a vacsora után. Azalatt a diákok olvashatnak, írhatnak, töprenkedhetnek vagy alhatnak.

Még napfölkelte előtt kigyúlnek a játéktérre, hogy teljes óra hosszáig a testüket erősítsék. Nehányan futnak, mások vívnak. Én a vívókat ügyeltem kis ideig. Két sorban állottak föl a legények, egymással merően farkasszemet nézve. A botjaikat, amelyek a kardok szerepét töltötték be, lassan fölfelé emelték, miközben vésztojósloán hörögtek. Akkor egyszerre borzalmas üvöltéssel lecsaptak. A botok nem érintettek senkit, de veszedelmesen közel jártak a „vívók” fejéhez. Egy szempilla sem rezdült meg. Ez az egész művelet arra szolgált, hogy az ifjak lélekjelenlétét nevelje. Mert a japáni lovagnak meglepetést elárulnia nem szabad. A refle-

xein uralkodnia kell, s a legnagyobb veszedelem közepett is meg kell őriznie hidegvérét. Csakis így válhatik belőle az ősök tetszése szerinti ember.

Haj, vitézi idők, boldog idők, amikoról a viselkedésnek ez az eszménye átszármazott! Akkor még a daimjóknak, a hűbéres uraknak állott a világ, s a szamurájoknak, a nemes embereknek cseppent az élet. Akkor ezek a mesés ruhákba öltözött urak nemcsak a mozik vásznain vívtak egymással! Busidónak nevezték az erkölcsiségük kódexét. Ennek alapja természet szerinti uraik iránt való ragaszkodás s az érzelmességnek teljes hiánya volt. Gyengeségnek tartották, ha valaki kimutatta az örömét vagy a fájaldalmát. Az anyának nevetnie kellett, ha a gyermeke meghalt, a lovagnak szemrebbenés nélkül kellett fogadnia a kegyvesztése hírért, s ha a becsület úgy kívánta, a harakirit úgy kellett végrehajtania saját magán, hogy a halál kínjai még csak el se torzítsák az arcát.

Csodálatos, hogy a lelki nagyságnak ez a különös fölfogása hogy reányomta a bélyegét az egész nemzetre! Így tudván, megértettem, hogy honnan került a japáninak arcára az a merev, semmit ki nem fejező mosolygás, amellyel annyiszor ejtettek kétségbe külföldi egyetemeken. Megértettem, hogy miért tartják a japánit olyan titokzatosnak, kiismerhetetlennek és minden gonosz tervek forralójának. S hálás voltam a nyugati mintára berendezett iskolázásnak és a kereszténységnek, amelyek a hagyományokat háttérbe szorították s fölszabadították a gyermek arcát a mosolynak és a sírásnak.

Nem is ügyeltem tovább a vívókat — bár azok a busidóból csak azt igyekeztek elsajátítani, amit ma is és mindig érdemes —, inkább átpártoltam a futókhöz, akikkel egy darabig ott köröztem és kígyóvonalaztam a szabad térségen. Már rég nem volt alkalmam arra, hogy a lábaimat megdolgoztassam. Amerikában lefekvés előtt gyakran nekiszaladtam a kihalt mellékutcáknak, hogy órával a kezemben az egyik városrésztől a másikig tapossam a járdát. De csendes megelégedésem egyszerre aggodalommal változott, amikor észrevettem, hogy a vezető megszalad s veszi útját a nyílt mezőnek. Én is velük tartsak? Csak nem maradhattam hátra szégyenszemre! Odaakaszkodtam a sor végére. Bambuszligetek és fe-

nyőerdőcskék mellett haladtunk el: keresztül egy kis tanyán, a vasúti síneken átal, neki egy másik falunak. Mire az iskolához visszaértünk, háromnegyed óra oda lett, s mi legalább hét kilométernek jártunk a végére. Az utolsó negyed-órában bizony már alig vonszoltam magamat. Csak faji önérzetemnek és a gyümölcskosztnak köszönhettem (amely egész keleti utazásom alatt egészségesnek és munkabírónak megtartott), hogy nem kellett a versenyt szégyenszemre föladnom.

A nap már ott lebegett a hegyek fölött, amikor az ifjak sorokba állottak, hogy üdvözöljék. Hatalmas hangon kiáltották feléje az imájukat, s tempósan összeütötték a tenyereiket. Aztán a reggeli munka vette kezdetét. Mentek a mezőkre, hogy segítsenek a növényeknek nőni, — mert a földművelésnek ez a jelentése az új Japán fiai számára.

A napot üdvözölték az ifjak, a hatalmas istent; s pár hétre rá úgy esett, hogy én Fudzsjamát, a szent hegyet köszönhettem. A tengerparttól alig harminc kilométer távolságban emelkedik tizenkétezer láb¹ magasságba ez a hajdani tűzhányó, amelyiknek hóval borított csúcsa ma nem ijeszti, hanem vonz. Nyáron turisták ezrei másszák meg; két hónapig szelíden túri, hogy halott kráterébe belepillantsanak. De én örvendtem, hogy legalább az alacsonyan elvonuló fellegekből kiütőkőző ormát láthattam.

Korán reggel akartam szembenézni vele. A kis falucskát hamar a hátam mögött hagytam. A hegyi út nagy elhatározással erőlködte magát egyenessé, de a domb-púpocskák oldalán szelíden és szégyenlősen kígyózni kezdett. Rizsföldek csíkjai mutattak fölfelé. Piros levelű fák között csendes falvakban emberek ébredtek. A hegyek királyasszonya fehér, hókoronás fejét a felhők közé rejtette. Közelebb, egyre közelebb, reggeli hús mezőkön vándoroltam. Most, most! A felhők vonatja eltávozott; a szent hegy vakító fehérséggel előtűnt, fejét távoli, sötét felhők bársonyán nyugtatva.

Nem csodálom, hogy a Fudzsjama képe sok millió példányszámban lefestve ott függ talán minden japáni ember háza falán. Szégyen volna, ha nem úgy volna. Az sem valószínű a lélek fogékonyságára, ha a páratlan hegy szépsége nem tükröződnék vissza a japániak egész életében. Hiba azonban a japánit ebben a tekintetben nem terheli. Az ő művészete olyan, mint a Fudzsi, talán azért, mert a hegy

följe óriásként magasodott, vagy talán azért, mert a szent hegy is abból a talajból nőtt ki, amelyikből ő.

A Fudzsjama szabályos és a japáni művészetnek is az a jellemvonása, hogy szabályos.

Selyemre ha hegyeket fest a japáni művész, soha a tetővonalat a maga szabálytalanságában meg nem húzná. Félkört, ívet, tojásalakokat és szimmetriát tesz oda is, ahol a vonalak csak megközelítik ezeket a formákat. Más szóval: a japáni stílizál. Úgy jár el, mint a virágok hímezője, aki a tulipánt és a rózsát körzővel rajzolja ki. — Ez tulipán, ez szegfű, ez rózsza, ez levélcsoport — mondja ő, de mi azonnal megállapítjuk, hogy a valóságos virágokat a vonalak ugyan jellemzik, de azokat hűen vissza nem adják, mert a természetben csak ritkán fordul elő mértani szabályosság.

A festésnek és kertelrendezésnek stílizáltsága mindenkire kellemes benyomást gyakorol. Mint valami gyermekese illusztráció, úgy hat a legtöbb fametszet vagy kert. Másképp állunk azonban a művészet többi ágával, amelyek stílizáltsága a nyugati szemlélőt a legtöbbször ugyancsak megkínnozza. Vegyük például az éneklést.

Két muzikus közé, kis emelvényre ül a japáni balladás. A háromhúrú számiszen az egyik hangszer; dob a másik. Talán a holdnak leányáról szól a dal, aki beleszeret a halászlégénybe, vagy a samurájáról, akinek legfőbb ura csatában elesett: az énekes mindig arra törekszik, hogy kifejezze a szereplők lelki hangulatát. Dadog az elképedő halászlégénnyel, a holdleány hangját magasra csavarintja, és kirakja pikkelyekkel, a haldokló főúr módján elhalóan piheg. De nem éppen úgy, mint ahogy a valóságos halászlégény dadogna, vagy a valóságos nagyúr haldoklanék. Jó megfigyelőképességű kisfiúra emlékeztet engem az énekes, aki a drámai előadásról hazajövet a szereplőket utánozza és csúfolja a testvérei mulattatására, azzal a különbséggel, hogy az énekesüket a japániak, nekem úgy tetszik, komolyan veszik. Vagy arra a kezdő szavalóra gondolok, aki széles mozdulatokkal adja vissza az elkeseredett anya kiáltását: „A fiaimat, add vissza a két szép fiamat!“ A könnyeket ott érezzük a szavaló torkában. Ismét az a kis pocok jut eszembe, akivel egy darabig kedvesen elbeszélgetek, de amikor arra kérem, hogy mondja föl a vizsgai versét, olyan éneklésbe esap, hogy a szoba összes rezgő felületei dudorászni kezde-

nek. Nem mintha nem tudnám fölfedezni, hogy az énekes egyszer bánatot, másszor haragot vagy megbánást fejez ki. Ha a haragos ember hangrezgéseinek a görbéjét összehasonlítanám a balladás hanggörbéjével, amikor ő a haragos ember módján pattog, a hasonlóságot föltétlenül megkapnám; de a különbséget is, amennyiben a napnál világosabban látanám, hogy a komolyan haraguvó ember hangja beszédhang, vagyis szabálytalan rezgésű, míg a balladásé énekhang, tehát szabályos hullámú.

Még szembetűnőbb és még kellemetlenebb a színészek játékanak a stilizáltsága. Ami a beszédjüket illeti, arra pontosan talál az, amit az énekesekről mondtam. De a színészeknek a mozgásuk is stilizált. A méltóságos személyiség például a lábát bizonyos sajátos módon emelgeti, s a nyakát, mellét és karjait is félre nem érthető módon tartja. A színész a sajátosságokat stilizálja, vagyis szabályossá teszi. Olyan ütemesen lépegetni, orrot fölhúzni, szemet kidüllesztetni, leülni, meghajolni és meghalni nem tud senki, mint a japáni színész.

S a táncolás? A japáni elsősorban is nem azért táncol, hogy magát kifárassza. Nem szökdel, nem forog ruganyosan, hanem valami némajátékot ad elő. Ide-oda tipeg, a legyezőjével foglalkozik, hajlong erre-arra, s nekünk meg kell értenünk, hogy ő mit akar kifejezni. A japáni táncolás azonban nem hat kellemetlenül, mert nem egészen szokatlan, hiszen a mi táncolásunk sem egyéb, mint bizonyos erőteljes mozgásoknak a szabályosítása. Éppen csak azért különösebb, mert míg a mi táncolásunk önálló műfaj, vagyis semmit magán kívül kifejezni nem törekszik, addig a japáni láthatólag menni, meghökölni, könyörögni, vagyis valamit eljátszani akar, ami a valóságban nem történik szabályosan, aminek a szabályossága tehát nyomban feltűnik.

Mi Nyugaton a dolgokat jellemző sajátosságokat a maguk szabálytalanságában igyekszünk kifejezni, vagyis természetességre törekszünk. A japáni a sajátosságok merő körvonalait, leerőszakolt egyszerűségű szabályosságokat ad, vagyis stilizál. A művészetnek ez a fajtája talán mesterkéltnek vagy kezdetlegesnek tűnik föl, de ne felejtjük, hogy rokonsága a futurista művészeti irányokkal van, amelyek az életet szintén bizonyos meghatározott szabályosságok szerint adják. A

japáni tehát némi joggal vághatja vissza a szemünkbe, hogy ami náluk hagyományos és évszázadok óta megszokott, az nálunk, a neve után ítélve, még csak a jövő zenéje.

A próféta

Amerikai titkárnője az osakai állomáson várt reám. Egyenesen hozzá vezetett, de ez az egyenesség villamos vonaton húsz percig s gyalog egy negyedóráig tartott. Két modern gyárváros között egyforma távolságban választotta Kagawa Toyohiko a lakóhelyét, hogy a kobéi szövetkezetekhez éppen olyan közel lehessen, mint az osakai munkásotthonhoz.

Egyszerű falusi házban lakik — de mostani lakása még mindig palota ahhoz a kis szobához képest, amelyben tizenöt esztendő telt a legnagyobb nyomorban. Egyetemi tanulmányait sohasem fejezte be, mert a szívével hamarabb elkészült, mint a tudásával. Egy nap végzetesen megszegyelte az iskolabeli kényelmét s a pénzt, amit hajóépítő apja küldött. A munkásnegyedek piszkos utcáit róttá napestig, a didergő gyermekek ruhátlanságát siratta, a beesett szemű asszonyokkal kesergett, hogy mi legyen ebédre, s önmagát vádolta egész osztálya bűneiért. „Nekem azért lehet, mert nekik nincs!” — furdalta a lelkiismerete, s Jézusra gondolt, akiről annyit hallott prédikálni. A vége az lett, hogy ruháit, pénzt elajándékozta, s a halom könyvével, amittől megválni nem tudott, beköltözött az apja gyárának munkásai közé. Vállalta a sorsukat jóban és rosszban. [...]

Munkásságának első felét gyakorlati szervezkedéssel töltötte el. Hamar ráeszmélt arra, hogy két külön világgal áll szemben s a kettőnek más és más úton kell a szabadulást hoznia. A földműveseket, akiknek majdnem fele a mások földjén gazdálkodó zsellér volt, szövetkezetekbe tömörítette. Megindította a küzdelmet, hogy a föld birtokosainak beszolgáltatandó bérösszeget, amely a termények felét tette ki, leszállítsák. Elősegítette, hogy a földtelenek földet vásárolhassanak s azt megműveljék. A földművesek között a szövetkezés gondolatát terjesztette. A városi munkásságot pedig annak a gazdasági harcnak a vállalására vezette, amelynek végső céljaul a termelés szocializálását tűzte ki.

Kagawa nem volt a legelső Japánban, aki a nép ügyét a magáévá tette. Abé Iszo tanár, a tokiói szabadelvű ke-

resztények vezetője, és Bundzsi Szuzuki, ugyanannak a gyülekezetnek egy volt titkára, előtte jártak sok tekintetben. Abé tanár a modern Japánnak egyik kiváló előharcosa, akinek már életében szobrot emeltek — igaz ugyan, hogy nem azért, mert a szociáldemokrata pártot megalapította, vagy az alkoholizmus ellen és a nők felszabadítása érdekében a küzdelmet fölvetette, hanem mert egy divatos amerikai labdajátékot elsőnek vezetett be a hazájába. Bundzsi Szuzuki pedig a legtöbbet tett annak érdekében, hogy a negyedszázad évvel előttről előtűnedező Munkások Baráti Társaságai rövidesen szakszervezeti mozgalommá nőttek ki magukat. Mégis Kagawáé az érdem, hogy a megindulásnak lelket adott s azt túlvetette a nyugati minták pusztá utánzásán. [...]

Kagawa minden erejét a vallási megújulás munkálásának szenteli. Állandóan úton van: a falvakba is ellátogat; az emberek tömegesen tódulnak az előadásaira. Két ilyen útján én is elkísértem. Középes nagyságú gyárvárosba utaztunk először, amelynek keresztény egyházai készüléssel fogtak össze a háromnapos beszédorozat megrendezésére. A metodista lelkésznel szállásoltak el, ahova a város minden valamirevaló polgára eljött rendre, hogy tiszteletét tegye. Kagawát, aki egyben termékeny író is, szívtében ismerik. Onéletraja százezres példányszámban került forgalomba.

A városháza nagyterme minden alkalomra színültig megtelt közönséggel. Éneklés után Kagawa az emelvényre lépett, s meghajlással köszönt. A hallgatóság nem tapsolt, hanem hasonló meghajlással viszonzta az üdvözlést. Feszült várakozással szegeződtek feléje a tekintetek. Akkor ő kezébe vette az ecsetet, s amint beszélt, szójegyzeteket és ábrákat rajzolt a kifeszített papiroslepedőre. Ez jellemzi Kagawát mint előadót. Nála szemléltetőbb, az érdeklődést jobban felcsigázó és lekötő szónokot ritkán hallottam. A két órát, ameddig megszokás nélkül beszél, a közönség úgy tölti el, hogy egyszer sem ocsúdik föl a meglepetéséből. Néha harsogó kacagásra derül; Kagawa jól tudja, hogy az egészséges kacagás fölér egy negyedórás pihenővel.

A másik utunk Japán nagy déli szigetére, Sikókuba vezetett. A hajóról szinte lekéstünk, mert előzőleg minden áron az ő tábort jellemző fekete bársonyszerű ruhába akart öltöztetni. Kabát még akadt volna, amelyik rám talált, de amennyi

nyi nadrág, az mind rövid volt. Akkor restellte Kagawa életében talán legelőször, hogy fajtestvérei olyan megcsökkent lábúak, s akkor derült ki a legvilágosabban, hogy a magyar, bármennyire is rokon nép, mégis messzire elszármazott keleti testvéreitől. Kár lett volna a hajót elszalasztani, nagy kár. Az a hét, ami akkor következett, egész keleti utazásomnak talán a leggyönyörűsebb hete volt.

Japán legnagyobb szigetei között terül el az úgynevezett belföldi tenger, amelyik kétségkívül a világ egyik legelragadóbb természeti látványa. Úgy összeszűkül itt-ott a szelíd hullámú víz, hogy a hajó csak a legnagyobb vigyázattal tud továbbhaladni. Máshol elszélesedik; de hogy unalmassá soha ne váljék, apró szigetekkel tarkítja a hátát. Másnap így énekeltem meg az utazást:

„Fehér hajón, japáni vizeken, éjjel után egy óraker:
valaki álmomból fölriasztott.

A fedélzet lámpái mögött az éjszaka hallgatott. A felhőruhás hold bágyadtan pislogó habok fölött vigyázott. Kétoldalt az elmaradozó világítótoronyok (mint fáradt őrszemek, akiket pillanatokra elnyomott az álom) fénylő szemeket föl-fölrebbentettek.

Erdőbóbítás kölyökszigetek fölött ruhákkal a tengerbe gázoltak. A távol elfekvő partok hívását meg nem hallva: az elsuhanó hajók után bámultak.

Valótlanul szép volt a világ.

Fehér hajón, japáni vizeken, éjjel után egy óraker: va-
laki álmomból fölriasztott.*

...Ez a vers magyarul fakadt ki belőlem, pedig jó ideje elmúlt már annak, hogy magyarul szőttem az álmokat. De a hazatérésre lélekben már készen voltam. A legmélyebb boldogságom már ismét magyarul tudott megnyilatkozni. Fehér hajón, japáni vizeken örömben magyarul kacagtam föl...

S kora hajnalban kikötöttünk a sziget lábánál. Vonaton, autón, erdőn, völgyön keresztül, tengerparton és folyók mentén, falvakon és városokon át befelé törtettünk a sziget szívébe.

Kagawával voltam akkor? Valószínűleg vele, mert naponta két-három faluban is megállottunk; a hatalmas szö-

vetkezeti termek, színházépületek tömegekkel tele várakoztak reánk, s nekem magyar dalokat kellett énekelnem, mielőtt ő az esetet a kezébe vette volna. De ennek az utazásnak a középpontjában mégsem ő állott, hanem a sziget, a fenyőerdők, a szállodák, a kis templomok és az emberek, akik mindenütt boldog arccal vitatták a legszomorúbb kérdéseket.

Ennek a szigetnek a fővárosában tartottam meg első és egyetlen japáni szónoklatomat.

A beszédet előzőleg megírtam, és valakivel átjavíttattam. Az erdélyi földműves nép gondjairól, bajairól szóltam, és az orvosságról: a lélek fölébredéséről, a szövetkezésről.

Japáni verset is ez alatt az utazás alatt írtam először és utoljára: ötsoros, harmincegy szótagból álló tankát.

A kis falunak, Mijanoštának az előadástermét otthagytam, miután a Maros vízéről egy dalt elénekeltem. Fölségtáltam a domb tetejére, amely alatt a falu szürke cserépes házai elfeküdtek. Olyan egyformák voltak a házak fedelei onnan a magasból tekintve; olyan keveset mondtak az élet sok különös színéről: a szenvedésről, amelyik az egyik alatt meghúzódik, az éhségről, amelyiket a másik takar, s a kétségbeesésnek lassú elcsitulásáról, a remény halk fölvirágzásáról, ami a nagy teremben a Kagawa lelkének kiöntését követte. Akkor megszületett a vers: Mijanoštá no-Yámá no ue kára — S'tá-o mirébá — Iro-iro no koto-o — Jáné gá hánászá-nái. Magyarul: Ha a mijános-tai hegy tetejéről lefelé tekintek: a házfedelek semmit sem mondanak az élet különböző dolgairól.

Riksára is akkor ültem a legelső alkalommal. A hajónk a várostól pár kilométerre kötött ki, s bennünket küldörttség fogadott, fél tucat kétkerékű, emberek által vont hintócskával. Nem volt idő a gondolkozásra, bele kellett ülnöm egybe. Kegyetlen, arcpirító szégyent éreztem, amint a kistermetű kuli ott trappolt előttem, mint valami rudas állat. Engem alázott meg az, hogy valakinek ennyire meg kellett alázkodnia. Kagawa észrevette a vívódásomat, s igyekezett megnyugtani. Sok ezer ember keresetét venné el az az emberbarát, aki ezt a Keleten nagyban dívó közlekedési eszközt a lomtárba juttatná. S aztán — ez nem az egyetlen eset, amikor az ember kénytelen megalkudni a lelkiismeretével. Lám, ő is vegetárius a meggyőződése szerint, s mégis kénytelen lega-

lább halat enni, mert hatvanmillió japánit a föld csak a tengerrel egyetemben tud eltartani, s ő miképpen ajánlja a halat másoknak, ha azt ő meg nem eszi?

S én láttam akkor a prófétát, aki riksára ül és halat eszik, mert a maga fölemelkedését csak úgy tudja elképzelni, ha vele mások is fölemelkednek [...] Mert ő futni tudott volna, de lépésben haladt, hogy a testvéreivel együtt maradhasson s őket az úton segíthesse.

A szent

Nekem ugyan nincs okom arra, hogy dicsérjem, mert a fogamat egy hónappal később Sanghajban újra kellett tömetnem — de a történeti hűség kedvéért mégis megemlítem, hogy a Kagawa osakai munkásotthonában ingyenes fogorvosi rendelő is található, amit majdnem annyian látogatnak, mint a könyvtárát vagy a sorozatos előadásokat. Ez a kis külvárosi telep több hétig volt az otthonom, s a barátokra, akiket ott szereztem, maig is nagy szeretettel gondolok vissza. Innen indultam a kirándulásaimra későbbi időkben, s megpihenni is ide tértem vissza mindig.

Helyben is akadt látnivaló bőven. A kétmillió gyárvárosban mindent föl lehetett találni, amit az ember kívánt: régi templomokat, várkastélyokat, fényes boltokat, színházakat, mozikat és a rádió-leadóállomást. Hogy a legvégén kezdjem: magyar és indiai dalokat itt is fújtam a levegőbe, csakúgy, mint Tokióban. Az éneklés kielégítő kereseti forrásnak bizonyult, sőt valami egyéb is, amire egyáltalán nem számítottam. Legalább másfél tucat középiskolában és egyetemen tartottam előadást a tizenkét hét alatt, s ezek jó része után borítékot csúsztattak a kezembe, anélkül, hogy valami megegyezés lett volna közöttünk a díjazásra vonatkozólag. Tartsa meg az Isten a szokásukat.

Legnagyobb szabású előadásomat egy millió példányszámban megjelenő osakai napilap rendezésében tartottam. Előbb különféle népdalokat adtam elő zongorakísérettel, utána az európai ifjúság mozgalmáról beszéltem angolul, amit egy kedves, fiatal újságíró tolmácsolt. Itt egy háryánoskodásnak föltűnhető esetet kell elmesélnem. A szerkesztőség aranyérmével tüntetett ki (az kevesebbjébe került, mint a tisztess-

séges díjazás), amit azonban Egyiptomban szorultságból el kellett adnom.

A mozikat szorgalmasan látogattam tudományos érdeklődésből. Kíváncsi voltam, hogy a világnak ez a hatalmas nevelési tényezője Japánban mire bujtogatja a fiatalságot. Már az első alkalommal világossá vált előttem, hogy a japáni filmek csapnivalóan rosszak. A japániak számára ugyanis a film nem külön műfaj, hanem színház. Irtózatosan lassan folyik benne a cselekmény, percekig egyebet nem látunk, mint a színészek közelről fölvetett fintorgatásait, s ami történik, az sem egyéb, mint hogy a szamurájt tízen megtámadják, s ő karddal mind a tízzel végez, amifajta hőstettet tudvalevően a színpadon is könnyen el lehet követni. A legkülönösebb azonban az, hogy a japániak már régtől fogva a beszélő filmet használják. A beszélést a lepedő mellé alkalmazott ifjú végzi, akinek a szája soha be nem áll, aki eldramatizálja előttünk az egész történetet, utánozva a szereplők hangját, s amikor én egyebet nem látok a vásznon, mint két száját mozgó alakot, hát ő olyan mulatságos párbeszédet rittyent, hogy a közönség dől el a kacagástól. Egyet azonban boldogan állapítok meg: bűnügyi történetet egyet sem, ellenben tanulságos, sőt túlságosan tanulságos filmeket szép számban láttam. Éppen csak az érzelgősségüket nem állhattam: kissé sokalltam, hogy a leányát veszített apa öt percig egyebet nem művel, csak sír. Azonban a közönség rettentően élvezte ezeket a jeleneteket, maga is derekasan szípotgván.

Mikor aztán a várossal beteltem, sorra látogattam a környéken található legnevezetesebb kirándulóhelyeket.

A mennyország hídjához, amiről már egyszer megemlékeztem, főképpen azért utaztam ki, mert a közelében feküdt Áyabé, az Omoto-mozgalom székhelye, ahol állítólag megtalálták a világ közepét. Szerencsétlenségemre a próféta, akit az istenek csak nemrégiben delegáltak, hogy a vakon tévelygő emberiséget megváltsa, elvitte magával a világ közepét Formoza szigetére. Én csak a kedves nejjével találkozhattam, aki kezében pipával a kályhára dőlve fogadott. Nagyon lekötöztető volt, és nagy jelentőségű kijelentéseket tett a nők egyenjogúsága kérdésében. A férfi, úgymond, olyan, mint a hüvelykujj: az asszony a kicsiujj. Még egy döntő érvet hozott föl annak bizonyítására, hogy a nőnek a konyhában

a helye. — Figyelje csak meg — kérlelt —, hogy a férfiak lába mindig kifelé, a nőké pedig befelé áll. (Megfigyeltem, Japánban úgy volt.) Nos, ez is mutatja, hogy a nőké a belső, házi munka, a férfi dolga pedig a világ.

Később hallottam, hogy a világ közepe megkerült, de azt már a Tenrikyó szekta egyik tagja állította Dzsibáról. Nyomban leutaztam oda; s ezúttal nem csalódtam. Annak a mozgalomnak a prófétanője ugyanis már évekkal ezelőtt meghalt, s a sírja ott állott a szent terület egyik sarkában.

Sajátságosak ezek a gomba módra felnövő vallásos szekták. Az alapja mindegyiknek nagyon kezdetleges természetimádás és mágia. Áyabéban a reggelem úgy tölt el, hogy már kora hajnalban fölébresztett az a megszámlálhatatlan tapsolás, amellyel a hívők a kert fáit s köveit köszöntötték. Saját szememmel láttam, amint egy vak ember a kezét egy simára simogatott fekete szikladarabhoz dörzsölte, majd a szeméhez szorította; láthatólag azt várta, hogy csoda történjék. Dzsibában a kagura tánc ellejtése többet ér száz jó cselekedetnél, s mielőtt a főtemplomba beengedtek volna, légy-csapóval felém legyintettek, aminek következtében állítólag megüszultam. Az Omoto prófétája egy esztendő alatt hetvenhét kötetet írt a szellemek világában való tapasztalatairól; s hogy az adatokat első kézből szerezzé, kétszer már meg is halt. Afelől pedig többen is biztosítottak, hogy esőt hozni a mezőkre neki gyerekjáték.

Ugyanakkor bizonyos mély vallásos igazságok is kifejeződnek ezekben a mozgalmakban. Az Omoto például annyira komolyan veszi az egyetemes testvériség gondolatát, hogy az eszperantót hivatalos nyelvvé tette, s én ezen a nyelven érintkeztem a tagjaival. A Tenrikyo mitológiájából pedig meglepően nagyszabású vallásbölcseletet lehet kihámozni. Szerintük az ember a lelkét Istentől kölcsönözte. Ha ebbe a lélekbe, amelyik egy az Istennel, por hull, vagyis ha az ember a nyolc bűn egyikét elköveti, az összhang ember és Isten között megbomlik, aminek külső jelei a testi és lelki betegségek. Az összhangot csakis őszinteség és szeretet által lehet helyreállítani. [...]

Kyotóban, az ország régi fővárosában aztán találkoztam Nisida Tenkóval, aki sem nem bolond, sem nem próféta, hanem szent.

Az ifjú Nisida a kereskedői pályát választotta, de ez a pálya nem vált be a számára. Nagyon leverte őt a tudat, hogy bármit tett a maga hasznára, valakinek abból kára származott. Ez az élet állandó küzdelem: nemzet nemzet ellen harcol, az egyének egymás között torzsalkodnak, s mindenki a saját lelkében tusakodik. Nisida elveszítette az élethez való minden kedvét. Akkor egyszer, hosszú böjt és elmélyedés után, jött a megvilágosodás. Gyermeksírást hallott, amelyik kisvártatva megszűnt, s ő szinte látta az édesanyát, aki boldogan nyújtotta oda az emlőjét. Ime, fűzte Nisida a gondolatait, az élet titka, amelyik minden küzdelmet fölöslegessé tesz. Két kívánság találkozik, a kérés és az adás kívánsága. A gyermek kér, az anya adni akar: mind a kettő boldog és megelégedett. Attól a naptól kezdve Nisida megváltoztatta az élete folyását.

Minden vagyonát elajándékozta, s nyakába vette az országot. Elhullott rizsszemekkel táplálkozott. S amint a falvakon keresztülhaladt, föltámadt benne a kívánság, hogy adjon. Az öreg anyókatól átvette a faköteget, hazavitte, otthon az udvarát megseperte, a házat kitakarította. Ha erre a lakókban is föltámadt az adás kívánsága, akkor betevő falatja és éjjeli szállása került. Ha nem, tovább gyalogolt. De soha senkitől semmit nem kért s el nem fogadott, amit az nem jószántából adott [...] Ez a kifejezés: takuhacu (ingyenszolgálat) fejezi ki az ő küzdelemmentes életének nagy titkát.

Még hajnalodás előtt fölkeltünk a következő nap, hogy takuhacut adjunk. Seprűt vittünk mindnyájan, egy közeli Sinto-templom udvarát takarítottuk ki, ahol aznap nagy ünnepségek rendeződtek. Az bizonyos, hogy annak a munkának tiszta gyönyörűsége nem hasonlítható semmi szerződéses viszonyból folyó munka elvégzésének a boldogságához.

Nisidának azonban még sok kérdésemre kellett válaszolnia. — Gondolja, hogy külső elrendezés nélkül az emberiség képes lesz a szükséglet és kínálat egyensúlyát megtartani? — kérdeztem. — A tökéletes takuhacu olyan, mint a kovász az emberiség testében, felelte ő. [...]

Egy ilyen vállalkozást Omiban, a Biwa-tó partján magam is meglátogattam. Egy amerikai építész s japáni üzlettársa minden reklám nélkül dolgoznak; a munkásaikkal sok kérdésben együtt határoznak s a jövedelemtöbbletet — miután

mindenki a maga illő részét megkapta, arra fordítják, hogy tüdőbetegek részére szanatóriumot tartsanak fönn. Még egy rokon lélekkel ismerkedtem meg Japánban: Bill Simpsonnal, aki Amerikában viselt lelkészi állásáról főképp azért mondott le, mert az Isten ígését nem tudta szerződéses viszonyból kifolyólag hirdetni. Ő is India felé tartott, mint én, s Japánban ő is Kagawát és Nisidát látogatta meg.

Szent emberek ők. [...] Céljaik nincsenek, nagy dolgokat művelni, a társadalmat határozott tervek szerint megújítani nem kívánják; de sugározgatják azt a tökéletes melegséget, amelyik nélkül ez a föld nem foroghatna a tengelyében.

Az ország gondja

Az időből kifogytam; Japánt el kellett hagynom. Még egyszer, utoljára, fölutaztam Tokióba, hogy az unitáriusokkal találkozzam.

A Waseda-egyetem egyik kis termében gyűltünk össze, s én szerencsémnek tartottam, hogy Abé Iszo tanárral, a híres közéleti férfiúval megismerkedhettem. Ő volt a társaság elnöke, s ő minden ceremóniázás nélkül a tárgyra tért: alaposan kikérdezett az erdélyi, angliai és amerikai unitáriusok viszonyai felől. Még a megbízásomat sem kellett beszéd keretében teljesítenem: az ősz főpásztor üdvözlését úgy teregettem eléjük, hogy csak a szemek kezdtek melegebben csillogni.

— Mi előadássorozatotak rendezünk — magyarázta Imaoka, a titkár —, megpróbáljuk az összes egyházakat reábirni egyetemes vallási konferenciák révén, amelyeknek ez évben már a másodikát rendezzük, hogy a társadalom kiáltó nyomorúsága és romlottsága ellen közösen lépjünk föl.

Ez a munka jelenleg még sok nehézségbe ütközik. Az alkoholizmus leküzdésére eddig még csak a keresztény egyházak tettek valamit. A törekvésük az, hogy a törvényt, amely a 18 éven aluli ifjaknak megtiltja a szaké, az erős rizspálinka fogyasztását, kiterjesszék mindenkire, aki 24. évét még nem töltötte be. Ez akkor a katonákra is vonatkoznék. Kérdés azonban, hogy időhatárok megszábasával lehet-e a helyzeten segíteni. Valószínűnek látszik, hogy a kísértés an-

nál nagyobb lesz a nagykorúságot érő ifjakra nézve, akik esetleg az ivásban való kiválóság által akarják majd a férfiaságukat szemmel láthatóvá tenni. Sokkal nagyobb jelentőségű annak az öt-hat községnek a próbálkozása, amelyek iskoláikat az ivásra rendszeren elköltött összegek megtakarításával építették, s amelyeknek az eredmény annyira megtetszett, hogy az adósság kifizetése után sem engedték meg területeiken a szesz árusítását. Hatalmas táblák jelzik a határokon: Ide szaké-árus be ne tegye a lábát!

Még nehezebb a prostitúció elleni küzdelem, aminek oka az, hogy egynémely buddhista templom túlságosan beleártotta magát ebbe a szennyes üzletbe.

Legérdekesebb azonban az a törekvésük, hogy az ország állítólagos túlnépesedésével járó bonyodalmakat elkerüljék. Ez a kérdés általában Japán legégetőbb kérdése, amelynek megoldásával alig akad valaki, aki ne foglalkoznék.

Legdivatosabb az a mozgalom, amelyik ilyen nagy hatású elveknek hódol: Amerika s Ausztrália lezárta a határait a japáni bevándorlás előtt. Világos pedig, hogy itt csakis a kivándorlás segíthet. — Tehát ez a két ország a bűnös azért, hogy mi ilyen kétségbeesítő helyzetbe kerültünk. — Ezt a megoldást azért fogadja el a lakosság többsége, mert az a felelősséget másokra hárítja át, s mert egyáltalán nem érinti a kérdést: az egyetemes emberiség szempontjából jogos-e, illdomos-e s Japán szempontjából okos-e az, hogy a japáni anyák esztendőnként szinte egymillió gyermeket szülnek e világra azzal a követeléssel, hogy „No világ, a többi a te dolgod”? Pedig egy amerikai újságíró alaposan meghazudtolta a kivándorlásba vetett reménységet. — Ha Japán hatvanmilliónyi lakosságából húszmillió kivándorol, mennyi marad még? — kérdezte. Mindjárt meg is adta a feleletet: — Nem negyven — hanem hatvanmillió, mert egy emberöltő alatt Japán újra csak ott állana, ahol eddig.

A másik orvosság, amelynek üvegét a nagyfőkések rázák, azzal biztatja a tömegeket, hogy Japán eliparosítása a helyzet kulcsa. — Nagyon egyszerű — hangoztatják a pénzüket csörgetve. — Ha a japáni ipar meghódítja legalább Ázsiát, akkor akár százmillió embernek is juttatni tud rizsre és szakéra valót. — Igen ám, de Japánnak nyersanyagja alig van, s Kína, ha megerősödik, könnyen visszaveheti Mandzsúriát és Koreát, a nagy kiterjedésű bányákkal egyetemben.

Azonkívül pedig: a japáni ipar sohasem lesz képes magának külföldön biztos piacot hódítani. Most minden ország arra törekszik, hogy a saját iparát kifejlessze, s olcsóság meg tömeg sohasem fogják áttörni a magas behozatali vámok védelmét.

Az ország eliparosodása annál kevésbé lehet az orvossága, mivel az egyenesen az oka a túlnépesedésnek.

Hosszú évszázadokig, ameddig Japán pusztán földművelő állam volt, az ország lakossága 28—30 millió között ingadozott. A gyárak fölállítása, a kereskedelem megindulása azonban ezt a számot rövid öten esztendő leforgása alatt megkétszerezte. Nem kézenfekvő-e a következtetés, hogy a földművelő nép, amelynek meghatározott mennyiségű terület áll a rendelkezésére, természetszerűleg csak olyan mértékben szaporít, amilyen mértékben a föld az embereket el tudja tartani, s hogy a nép, amelyiknek a megélhetése már nem a földterület nagyságától függ, elveszíti ezt a természetes korlátozást, mert minden szájhoz két kar is születik?

Japán egyedüli reménysége a gazdasági termelés növelésében és a születések számának korlátozásában rejlik. Anynyi bizonyos, hogy az ország sokkal többet tudna termelni, ha a földeket, amelyeket vízzel elönteni nem lehet, zabbal vagy krumplival vetnék be. Akármilyen hegyes-dombos is Japán, a területe tizenegy százalékánál mégiscsak többet kellene megművelni tudnia. Aztán hagyjon föl azzal a politikával, amely szerint rizstermésének igen jelentékeny részéből szakát főz. Meglátja, hogy jobban jár.

Azt pedig világosan meg kellene értenie, hogy az ember nem hal, amelyik úgy biztosítja fájának fönmaradását, hogy millió tojást költ ki egynéhány száz életben maradásának a reményében. Az embernek az Isten nemcsak üsztönt, eszet is adott.

Nekünk tudnunk kell, hogy hány újszülött számára biztosíthatunk a földön (a falunkban, a hazánkban) emberséges életet. Azokra, akik ezen felül jönnek, csak nyomor vagy halál várhat, amiért nem Amerika, hanem mi vagyunk a felelősek.

... Valaki jött s jelentette, hogy az ebéd készen vár. Benünket bizony úgy elfoglalt a sok komolyság, hogy még megéhezni is elfelejtettünk!

No de hamar reakészültünk az evésre. Valaki azzal szerzte meg az étvágyamat, hogy vegetáriánusi mivoltomnak rémségesen tetsző dolgokat árult el az étákról, egy, a japániak által kiközösített osztályról. — Azok mind mézszárosoknak a leszármazottjai, világosított föl, s nagyot harapott a sültjéből.

Igy ért véget a tokiói unitáriusokkal való találkozásom. Röviddel azután már a határ felé száguldott velem a vonat.

Az állomásokon még egy ideig ügyelhettem a vízcsapok hosszú sorát, amelyek előtt tiszta japániak mosták magukat még tisztábbra.

A bambuszligetek, a rizsföldek és a rétek tarka foltjai még valameddig színessé tették az életemet.

De már várt rám a hajó, hogy Japánból elragadjon.

A fedélzet karfájához szorítottam a homlokomat, és képzeletben még egyszer ott voltam abban a csöpp kis szállodában, amely annak a csöpp kis tengernek a partjára simult.

Csöpp kis leányocskák libegtek-lebegtek előttem óriási pillangó-övekkel. A kicsi testük bő ruhákba volt megbújtatva; a kezük a kimonó ujjából ki sem látszott. Amikor a folyosón felém suhantak, a szalmapapucs és a fehér lábacskák ütemesen tűntek elő és el.

A puha, süppedős gyékénypadlón, cserépkályha fölé tartván a kezem, zöld teát szürcsölgetve, én voltam ott a távolból jött lovag, akinek esdő szavára a kicsi leányok táncba kezdenek.

A legyezők kibomolnak, a háromhúrú szamiszen, amelyet csontujjakkal pengetnek, kirajzolja a lábak útját, s már tipegnek is a kicsi tündérek. Ha az övük pillangószárnya nem szeretné a derekukat oly igen ölelni s fölcsúsznék a vállra, talán el is röppennének, csak a szalmapapucsat hagyva ott a földön emlékül a messziről jött legénynek.

A szamiszen most dérral-dúrral fölhangosodik. A leányocskák gyors forgásba szédülnek. Én tágra nyitom a szememet, amelyet a hajnal hús szele vág szembe.

A távolban föltűnnek Korea sziklás partjai.

Kis népek sorsa

1928. jan. 18., délelőtt. Koreai utazásomról nagyon szívesen fogok írni, mert csak egypár napot szándékozom az országban tölteni. Az a tapasztalatom, hogy minél jobban ismeri az utazó az országot, annál unalmasabban ír róla, mert akkor már nem elégszik meg a benyomásai vázolásával, hanem értelmezni és magyarázni akar.

A tenger nagyon viharos volt, s Fusanba több óras késéssel érkeztünk. A gyorsvonat nem is várt meg bennünket. Érdekes, hogy ezek a koreaiak mennyire fölhasználnak minden alkalmat, hogy az országuk elnyomatását a külföldiek tudomására hozzák. A hajó fedélzetén egyszerű, munkáskülsejű férfi előbb körülnézett, hogy japáni besúgó nincs-e a közelben, aztán tört angolsággal magyarázni kezdte nekem a rémtetteket, amelyek elkövetésével Japánt vádolja. A vonaton pedig egy végtelenül bájos egyetemi hallgató hullasztott az ölembe, csak úgy véletlenül, egy szelet papírt ezzel a kérdéssel: Beszél angolul? Én beszéltem, de ő nemigen, s így csakhamar japánira kellett fordítanunk a szót. A diák megmutatta nekem Lenin arcképét, s fölvilágosított arról, hogy nemsokára szocialista lesz. Miért csak lesz? — kérdeztem. Sőt keresztény is csak ezután lesz — folytatta, mert semmi sem lehet addig, ameddig az ország függetlensége kivíva nincsen. Minden koreai legelsőbb és legszentebb kötelessége az, hogy a japáni elnyomás alól az országot föl szabadítsa.

Olyan kedves arcúak ezek a koreai ifjak. A japániak, a szigetükön elzártan kifejlődő nép, nem hasonlítanak semmi más emberfajtaéhoz. A koreaiakra jó adag barátsággal tekintek, mert ők olyanok, mint amilyenek mi vagyunk. A ruházatuk azonban egészen különleges. A férfiak fehér, vattázott zubbonyt viselnek, s rémségesen bő nadrágot, amelyet a bokánál összekötöznek. A fejükre valóságos pojácalapot tesznek, afféle szalmacilinder, amelyik olyan kicsi, hogy szalaggal kell a fejük búbjára erősíteni. A nők a hajukat simán

hátrafésülve, hátul kontyban hordják. Egyszerű, de izléses ruhát viselnek, amelynek szövete sohasem mintázott; ellenben gyakran látható a színek kedves változatossága: a bő szoknya fekete, a zubbonyka fehér s a mellen megkötött szalag piros.

A vidék, amerre a vonatunk elhalad, sziklás és zord. Nyomorúságos falvak maradnak el kétoldalt a rizsföldek között. A kőből és sárból épített kunyhók meglepően kicsik, s a tetőkre hányt szalmát kötélhálók tartják lefogva. Valószínűleg minden esztendőben kicserélik a fedelet; a régít fölétezik az állataikkal, mielőtt végképp tönkremenne. Az ablakok hasonlatosak a japáni sódzsikhhoz, azzal a különbséggel, hogy a lécek mintázata sokkal változatosabb és művészebb. Kínai hatás? Milyen kár, hogy keleti utazásomat fordított irányban teszem. Ahelyett, hogy Babilónián és Egyiptomon kezdettem volna, lassan haladván India és Kína felé, Japánba a legvégén érkezvén el, én a legfiatalabb műveltségen kezdtem, s fokozatosan mind ősi és ősi országokba jutok. Így sohasem tudom megítélni, hogy mi kölcsönzött és mi eredeti annak a népnek a műveltségében.

Délután. Lakottabb területek felé közeledünk. A falvakban, amelyeken athaladtunk, sehogyszem tudok fölfedezni valami központot; templomot, községházat vagy iskolát. Az emberek szalmabocskorban járnak, s hátukon az üveges tótokéhoz hasonló alkotmányt néha másfél méter magasságra is megrakják fával. Annak a valaminek lábai is vannak; ha a fahordó meg akar pihenni, egyszerűen letérdel, vagy az útszélen heverő kőre ül, s akkor a farakomány a saját lábaira áll.

E-te. Megérkeztem Sooulba, az ország fővárosába. Az állomásom két diák várt rám, akiket a helybeli (japáni) YMCA titkára küldött a fogadtatásomra. Olcsó japáni szállodába irányítottam őket. Ha ők irányítottak volna engem, a város legelőkelőbb hoteljébe vittek volna, mert ezek az emberek itt mind azt hiszik, hogy ha valaki nyugati fajta s angolul beszél, akkor a tárcája duzzad a pénztől s hideg-meleg víz-csapok nélkül kényelmetlenül érzi magát.

Január 19., délelőtt. A Keresztény Ifjak Egyesületének japáni titkára nagyon lekötelezően fogadott. Hosszasan elbeszélgettünk a helyzetről. Kifejtette, hogy ami iskolarendszer Koreában található, azt mind a japániak teremtették. Húsz-

millió lélekre így is csak egy egyetem esik, 300 hallgatóval. Az iskolázás természetesen japániul kell hogy történjék, mert a nyelv tudása nélkül még magánvállalatoknál sem lehet boldogulni. A kormányzás jelenleg teljesen gyarmatként kezeli Koreát, ahonnan egyetlenegy képviselő sem kerül a törvényhozásba. Bizonyos önkormányzat helyénvaló volna — fejezte be a magyarázatait.

Ezután a kormányzósági épületbe vezetett, ahol két államtitkárral is alkalmam nyílt beszélni. Öszintén megmondtam nekik, hogy én a kérdésnek csak a koreai oldalát ismerem, s hogy az meglehetősen sötét. A koreaiak, akikkel a világ bármely részén találkoztam, csak panaszkodni tudtak az elnyomás ellen. Az erdélyi magyarok kisebbségi sorsára hivatkoztam, s a jogokra, amelyek minden kisebbséget megilletnek. A titkár nyájasan mosolygot, angol nyelvű kiadványokkal ajándékozott meg, s radikálisnak nevezett. Várta, hogy elszégyelljem magamat. — Én is így gondolkoztam annak idején, amikor az amerikai egyetemeken a nemzetközi jogot tanulmányoztam; de most másképp látok mindent — ezzel fejezte be a kihallgatást. De még mielőtt ez megtörtént volna, egy csomó magas állású úr társaságában lefényképeztek. A kép másnap a kormány által fönntartott japáni nyelvű napilapban meg is jelent. Nem ez volt az első fényképem, amit japáni lapok közöltek.

Megismerkedtem a titkosrendőrrel, aki hivatva volt rólam valami kompromittálót fölfedezni.

Délután. Bejártam a várost, jó csomó levelezőlapot vásároltam. A főutcák épületei modernnek, vagyis megkülönböztető sajátosság nélküliek. A délután különben azzal telt el, hogy egy Nemzetek Közötti Klub gyűlésén a világbéke problémájáról beszéltem. Legfigyelmesebb hallgatóm a detektív volt. A megjelentek egytől egyig japániak voltak. Ez a nap általában azzal telt el, hogy japáni Koreát megismerjem.

Este. Rádióba énekeltem. A legcsinosabb koreai lány hirdette ki a számaimat. A gépkezelő a műsor után a nyakamba varrta magát, s a kicsi díjazást, amit kaptam, együtt akarta velem elkölteni. Elhívott a moziba, s az ő jegyét is nekem kellett megváltanom. Ami a bankból visszajárt, azzal el sem számolt. Ő volt az első japáni, aki meg akart csalni. De mindent megmagyarázott az a körülmény, hogy ide Koreába csak azok a japániak jönnek, akiket a kormányuk

küld, vagy akik kalandortermészetűek. Odaát Japánban végtelenül becsületesek az emberek: soha egy kereskedő többet nem kért tőlem azért, mert külföldi voltam.

Január 20., délelőtt. A mai nap teljesen a koreaiak között tölt el. Meglátogattam egy leánygimnáziumot s egy elemi iskolát. Meglepett a leánygyermek bájos és okos arca. Minden osztályba bevettek az igazgatók; a tanulók nem zavartatták magukat. A tanulás nyelve tíz eset közül nyolcszor japáni volt. Aztán a koreaiak által lakott negyedekben sétáltam. A házak rendkívül alacsonyak, s az utcáról úgy mutatnak, mint cserepes fedelű kőkerítések, amelyeknek a felső részén, meglepetésszerűen, ablakok nyílnak. A házak belsejébe zizgagos folyosókon keresztül juthat az ember, amelyek raktárakul szolgálnak. Végre kiérünk egy kis udvarra, amelynek fő érdekessége az óriási fazakak csoportja, amelyek szójapaszulyt tartalmaznak. Az udvarra nyílnak a szobák, amelyek embermagasságúak és ágyhosszúságúak. Bútorzat is látható: gyöngyházzal kirakott szekrények. A legkülönlegesebb azonban a padozat, amelyik valami sima, fényes, olajozott masszából és forró. Csövek vannak alája vezetve, amelyekbe a kívül elhelyezett kályha melege beárad, és a szobát alulról fűti. Most már értem, hogy miért olyan liliputiak a koreai házak! Kicsi szoba nagyobb meleget tart.

Délután. A koreai YMCA egyik titkárával kigyalogoltam egy közeli faluba. A város széléig villamoson mentünk. Hatalmas kaszárnya mellett vitt el az utunk; csupa japáni katonák gyakorlatoztak. A kísérem elmondta az 1919. évi békes forradalom történetét. A nemzetnek több mint harminc vezető tagja kiáltványt szövegezett meg, amelyben az ország függetlenségét követelték, s kijelentették, hogy a japáni uralmat nem ismerik el. Fölszólították a népet, hogy mindenféle rendezzenek tüntetéseket, de a legkisebb erőszakosságtól is tartózkodjanak. A harminc férfiú ezután önként jelentkezett a rendőrhatalomnál, teljes tudatában cselekedetük következményének. A várt hatás azonban elmaradt. A japáni kormányzat cseppet sem volt meghatva a békés eljárástól, s véres bosszút állott. Mintegy ötvenezer embert sebesített vagy ölt meg a japáni katonaság a koreaiak állítása szerint. Amint ott a kaszárnya mellett elhaladtunk, az én koreai kísérem bizony félreérthetetlenül győlöletteljes pillantásokat vetett zsarnokai felé.

Atkerültünk a hegy másik oldalára; egy befagyott folyón átkeltünk. Az egyhangú fehérséget csak jegenyefák sorai élénkítették meg itt és ott. Végre helyben voltunk; különleges sárházikók közé érkeztünk. Kíváncsi gyermekek báortalankodtak felém, és rohantak el, amint a fényképezőgépet elővettem. Egy asszony rizset tört kivájt fadarálóban, de ő sem várta meg, hogy csettintsek.

Megnéztem az iskolát. Most már értem, hogy miért nem fedeztem föl a falvakban középületeket. Az iskola bizony nem volt sem kisebb, sem nagyobb, mint a többi ház. A tanítás is még a régi módszer szerint folyik benne: a község egyik bölcs embere veszi a farsadást, s a gyermekeket szabad idejében egyre s másra megtanítja.

Nyomorúságos sors a koreai földművelő sorsa. A birtok legnagyobbbrészt annak az úri osztálynak a kezében van, amelyiket a japáni a hatalomból kicsöpöpentett, s amelyik most a leggyászosabb és keservesebben hazafiaskodik. Vajon ezek a drága emberek lemondának-e az ötven-, néha hatvanszázalékos részesedésről, amit nekik a kétszeresen elnyomott zsellérség juttat? Vajon igaza volt-e annak a koreai diáknak, aki elsősorban az ország függetlenségéért kívánt küzdeni? Kik számára akarja az országot felszabadítani? A telhetetlen, romlott koreai földbirtokos osztályt akarja ismét hatalomhoz juttatni? Ezeket a kérdéseket jajongták az om-ladozó házak, a rongyos ruhák, a beesett szemek és kiéhezett arcok.

S a koreaiaknak még templomuk sincsen, hogy valami jobbért imádkozzanak! Ők még mindig a Konfuciusz elveit követik, aki a szolgálakat megtanította, hogy az uraiknak mi-képpen engedelmessé legyenek! [. . .]

Este. A vonatom éjfél tájban indul. Addig a koreai YMCA ifjaival tanácskozom. Holnap reggel már a Yalu folyón túl: Kínában leszek.

A városfalakon túl

A vonat csaknem kiürült, mielőtt Koreát elhagyta volna. De Antungban, az első mandzsui állomáson, nagy zajjal és tolongással töltötték meg az üres padokat ételszagú kínai kulik. Kék színű, bokáig érő köntöst viselnek a férfiak, amelyik elöl úgy csüng alá, mint valami lepedő. Azért így,

mert tél van: minden ruhájuk ki van vattázva. Az asszonyok nadrágban járnak; kabátjaik hátát különleges minták díszítik. Oda lett a tarkaság, a japáni napfény s a fehérség, a koreai egyszerűség. Itt mindenki kékbé és feketébe öltözik.

Az arcokat figyelem s a beszédet. Lépten-nyomon kiütözik, hogy a kínai, még ha mandzsu is, a fejlődésnek jóval magasabb fokán áll, mint a japáni. Az arcok szabályosabbak, nagyobb értelmességre vallanak, s a beszéd is folyékonyabban ered. Ez a magasabb fejlődöttség azonban azt jelenti, hogy a kínai az átmeneti korszak kellős közepébe jutott. A japáni életművészetét és társadalmiasságát elveszítette, az értelme és az egyénisége azonban még távolról sem fejlődött ki annyira, hogy megnyugtasson. Amint a vonat ablakain kitekintek, falvak és városok maradnak el a mindinkább kiszélesedő síkságon. Egy-két magas, szép vonalú kőpagoda, a múltnak emlékjele mutatja, hogy a kínai művészet mire volt képes hajdan. [...] Itt-ott föltűnik ugyan egy-két figyelemreméltóbb épület, amelynek kecsesen behorpadó eserepes teteje, finoman kidolgozott gerendás eresze és végtelenül művészi, széles ablakai elárulják, hogy a kínai mesterember, ha megfizetik a munkáját, most is tud szépet alkotni. [...] Akárcsak a nyugati művelődés, olyan ma az övé is. Náluk is mindazt, ami szép, a legtöbbször hivatásos, jól fizetett mesteremberek és művészek alkotják: építésszek, iparművészek, festők, írók. De amit az emberek a maguk számára készítenek, [...] az hasznos, anélkül hogy egyúttal szép is lenne.

Már besötétedett, amikor Mukdenbe megérkeztem. Nem várt rám senki; a levél, amit Koreából előre küldöttem, úgy látszik, nem találta meg az YMCA-titkárt, akivel annak idején még Amerikában ismerkedtem meg. A riksahúzók falán átörve, csomagjaimat egy közeli japáni szállodáig cipeltem. Olyan jólesett ismerős beszédet hallanom még egyszer. Pedig jól tudtam, hogy a Kelet nagyvárosaiban található japáni szállóházak a legtöbbször kétes üzelmekkel foglalkoznak. Mégis félelem nélkül léptem be, mert tisztában voltam azzal, hogy erőszaknak kitéve nem leszek.

Másnap reggel nagy meglepetéssel tapasztaltam, hogy az állomás mellett elterülő városrész teljesen modern, s japáni katonai őrcsapatok járják az utcákat a várt kínai rendőrök helyett. Akkor tudtam meg, hogy ahova én megérkeztem,

az a japáni vasúttársaság által alapított telep volt, s hogy az ősi kínai város, Fiengtín az eredeti nevéen, több kilométer távolságban fekszik. Persze hogy első utam máshova nem vezethetett, csak egyenesen a nagy falak felé.

Hatalmas négyszöget zárnak be Mukden város falai. Óriás kapubástya alatt katonai őrség sorfalai között léptem beljebb, hogy az utcákon tolongó emberáradat rögtön elkapjon. Éppen kínai újév napjára érkeztem meg, s hallhattam a gyermekek vidám lövöldözését a falak tövében.

A kínai városok pár ezer esztendővel megelőzték Amerikát az ésszerű utcaelrendezés fölfedezésében. Az egyenes utcák szigorúan párhuzamosak, s a keresztutak derékszögben vágnak átál. A forgalom szabályozására azonban a kínai nem gondolt. Még szerencse, hogy a villamost nem engedték be a város közé (az a kapu előtt csenget és megáll), de a riksahúzóknak ugyancsak ügyeskedniök kell, ha haladni akarnak. Egy ilyen kínai város zaja teljesen elüt a nyugati nagyvárosok szokásos lármájától. New Yorkban az autók túlkölése, a fékek nyikorgása, a villamosok zúgása adja össze a legfuturisztikusabb zenébonát. Itt a járókelők papucsainak lágy topogásából, a beszélgetéseikből és a ruháik suhogásából épül föl az a zenei háttér, amelybe néha egy riksahúzó csengője vagy hahója hangoskodik bele.

A házakat kőből vagy téglából építik sűrűn egymás mellé. Valósággal agyondíszítik a homlokzatukat. Semmi különös szépséget nem fedeztem föl rajtuk; éppen csak a fedél négy fölhajló szarva hatott kellemesen.

Órák hosszat jártam az utcákat, terv nélkül, beleveszve az emberforgatagba. Akkor hirtelen elhatároztam, hogy folytatom az utamat Peking felé. Az állomásra visszaérve tudakozódtam vonatok irányában. Egy rozoga szerelvényre föl is ültettek nagy végtére. Az, mintha csak engem várt volna, rögtön meg is indult. De én jó ideig még kétségben voltam afelől, hogy vajon jó vonatra ültem-e. — Peking? — fordultam az egyik szomszédomhoz, aki egyképpen rázta a fejét, miközben hullottak ki a száján bő kínai szavak. A másik szomszédom egészen más formájúlag bólogatott. Éjfél után azután megérkeztünk egy állomáshoz, ahol mindenki kászólnálni kezdett kifelé. — No, ez jól kezdődik — gondoltam, egyszerre rosszul esett, hogy a japáni katonákat nem látam magam körül. Egyedül, vak sötét éjjel egy ismeretlen

állomáson, nehéz csomagokkal, amelyekkel még szaladni sem lehet! S ki tudja, mikor indul tovább a legközelebbi vonat; hiszen újévkor teljes öt napig pihen és vigad egész Kína. Miért is nem tud itt senki angolul vagy japánul?

A végén is mit tehettem egyebet? Csatlakoztam egy fiatal kínai kereskedőhöz, akinek az arca a legtöbb bizalmat ébresztette föl bennem. — Péigyin? — kérdezte ő, amikor látta, hogy tőle nem akarok elmaradni. Elszántan bölintottam igent; legyen ami lesz, gondoltam. A síneken átvágtunk; az ő terjedelmes csomagjait kulik cipelték; én nehéz szuszogással ragaszkodtam az enyémekekhez. Hirtelen házfalakra világított a lámpás. Tovább éjjeliőrök tartottak föl egy pillanatra. Aztán megállottunk egy ház előtt. Bedöngöttünk. Fonnyadt anyóka kis, fehérre meszelt szobába vezetett. Valami vendégfogadóban lehettünk. Az asszonymnak pénzt kellett adnom; azután végigfekhettem a kwánon, ami nem volt más, mint egy téglából épített emelvény, amely a szoba egyik felét teljesen elfoglalta, s amelynek gyékénnyel borított teteje ágyképpen szolgált. Még egy csészécske teát megittam az udvarias kereskedő szívességéből, aztán csak úgy ruhástul beburkolóztam a pokrócaimba, és elaludtam.

Még ki sem hajnalodott, amikor a társam fölébresztett. Intett, hogy készülődjem. Forró vízbe mártott törülközőt hoztak be, azzal megdörzsöltem az arcomat. S már indultunk is kifelé, vissza az állomásra, föl egy készen álló vonatra, amelyik előtt befűtött mozdony vesztegelt. Akkor világosodott meg minden előttem. Hálásan néztem a kereskedőre, aki olyan jó képet vágott az én ragaszkodásomhoz s az ő kényszerű házigazdaságához. Az ő segítsége nélkül bizony várhattam volna a csatlakozást azon az elhagyott állomáson Peking felé!

Még egy nap utazás volt hátra unalmas, egyhangú síkságon. Délutánra elértük Tientsint, Peking kikötővárosát. Onnan kezdve a falvak is megszorodtak. Aztán egyszerre föltűntek a főváros hatalmas kőfalai, amelyeken kívül igénytelen állomáson megállapodtunk. Én még mindig a Róka-bástyát bámultam, s csak egy kínai ruhás ember barátságos kérdezősködése ébresztett föl. — Mutassa az útlevelét — mondotta előbb csomó ismeretlen nyelven, végül tört angolsággal. Ez volt az első és utolsó útlevélvizsgálat, amin Kínában át kellett esnem. [...] Riksára ültem, s az YMCA

épületébe futtattam. Utam a külföldi államok követségei által beépített városrészen keresztül vezetett. Már megint a Nyugat, bosszankodtam magamban. Kicsit tolakodó, mindennütt elsőnek akar föltűnni; de nem tehet róla, ilyen a természet. Imigyen állítottam ki bizonyítványt a számára, miközben a kicsi hintóban hátradőlve végtelenül nagy nyugodtságot éreztem. Ez meg az én számomra állított ki bizonyítványt. Mert én komolyan elítéltem az európai nemzetek hatalomvágyát és terjeszkedő politikáját, mégis titokban örvendtem a biztonságnak, amit számomra és minden nyugati látogató számára a szuronyaik hegyével szereztek.

Vajon jó helyen járok? — fontolgattam magamban, amikor az épületen, amelyik előtt a riksahúzó megállott, öles moziplakátokat pillantottam meg. Óvatosságból fölfutottam a lépcsőkön, hogy előbb kérdezősködjem. Meglepő választ nyertem. A keresztény ifjak egylete Kína legtöbb városában a székháza fedele alatt mozgósínházat tart fenn, amellyel többféle célt kíván szolgálni. Elsősorban mint jövedelemforrás, másodsorban mint családok jön a mozi számításba; azonban az egylet arra is törekszik, hogy jó filmek bemutatásával irányt mutasson a közönség, valamint a többi mozivállalatok számára. Ami az utóbbit illeti, azt nem tudtam túlságosan komolyan venni, miután pár előadást végignéztem. Afelől ugyan megbizonyosodtam, hogy a kínai film jobb, mint a japáni, mert benne történik valami (többek között egyik alkalommal egy szereplőnek a fülét leharapták, amit a közönség kitörő tapssal fogadott), azonban ez még nem elég az üdvösséghez. A darabokban túlságosan nagy szerephez jut a bosszú, s ezt én megrovásképp mondom, bár a közönség jónéven veszi.

Az YMCA-hivatalnokok lekötélező nyájassággal fogadtak miután bemutatkoztam, de a diákok tudomást sem vettek rólam. Ez jellemző a kínaira, aki kedves, aranyos kedvű és segítsére kész a barátaival, de közönyös, elutasító, szinte pöffeszkedő az idegenekkel szemben. Bizony nagy kiábrándulás volt ezt megtapasztalnom Amerika után, ahol kínai barátaim a fajtájuk iránt nagy szeretetet ébresztettek föl bennem és Japán után, amelynek fiai sohasem várták a bemutatkozásomat. [...] De nekünk, nyugatiaknak nincs jogunk arra, hogy Kínára ezért követ vessünk. Még akkor is, ha megengedjük, hogy a nyugati fajok az egyénieskedést a kínainál

nagyobb mértékben töltötték meg társas érzésekkel, hogy az öntudatos nyugati polgár nagyobb mértékben képes társadalmi együttműködésre, mint a kínai, be kell ismernünk, hogy gazdasági, politikai, társadalmi, sőt egyházi vezetőink nagy árlaga arról vajmi kevés tanúbizonyságot tett, s hogy a kínaiak elutasító magatartása a közöttük megforduló nyugatiakkal szemben sok tekintetben erre vezethető vissza.

Látnivalók hete

Peking olyan, mint a lakója: dús és gazdag szívű a jó ismerősnek; zárkózott s kevés szavú az idegennek. Csupa falak között vezetnek az utcák; a házaknak még csak a fedeleik sem látszanak. Egy-egy kapu nyitva felejtve áll; az idegen mohón pillant befelé, hogy csalódottan nézzen félre: a látást elállja valami széles kőfal... Szürke téglafalak nyúlnak el, szögellnek be, téresednek ki mindenfelé: ez Peking az idegennek, akinek nincsen kulcsa a házak ajtaihoz.

De ha valaki karon fogja és a kőfal mögé vezet, tágra fogja nyitni a szemét a gyönyörűségtől. Az alacsonyán álló fedél díszes cserepei s a verandaszerű folyosó, amelyiknek széles ablakain lécecskék a legkápráztatóbb mintákban futnak össze, ízelítőt adnak a kínai művészetből. A szobák berendezése pedig, különösen a gazdagabb családoknál, azt a benyomást kelti föl, mintha az ember valami szépművészeti múzeum gyűjteményei között járna.

Az pedig életének leggazdagabb tapasztalata, ha a volt császári palotát belülről megismerheti.

Kívülről csak a narancsszínű falak s az óriási kapubástyák láthatók. Mihelyt azonban a jegyünket megváltjuk s egy-két előudvaron áthaladunk, tágas térségre jutunk, amelyet minden oldalról méretükben hatalmas épületek vesznek körül. Középen mesterséges patak ad alkalmat arra, hogy tucatnyi díszes márványhíd ékeskedjék. Három ilyen hatalmas udvara van a Tiltott Városnak, ahogy ezt a területet nevezik. Középen magaslik a trónterem, amelynek szépségéhez csak az Omár-mecset belsejének a szépsége hasonlítható. Famunkás mennyezet, zöldre és kékre festett gerendák szövevénye s hibátlan koncepciójú ékítések a falakon és az oszlopokon. Miért kellett a halott Kína szépségében való elmerülésemet az élő Kínának megzavarnia? A teremőrök állandóan a

nyomunkban voltak, előbb kis szívességeket tettek, amiket én gyanútlanul elfogadtam, azután erőteljesen baksist követeltek. Japánban mentve voltam ilyesmitől; Ázsia többi országának azonban ez adta meg a keserű mellékízet. A Láma-templom kapujánál egész csoport suhanc rohant nekem, mind-egyik a vezetőm kívánt lenni. A legtöbb elmaradt, miután látta, hogy hajlíthatatlan vagyok. Én egyedül szerettem a látnivalókat megcsémegézni. A vezető betanult mondókájától undorodtam; arra sem voltam kapható, hogy azokat a dolgokat szemléljem meg főképpen, amiket ő talál érdekeseeknek. Azonban egy kis tibeti fiúcska, aki megható élenkséggel törte az angolt, velem tartott. Neki nem kell semmi, magyarázta, csak engedjem, hogy velem jöjjön. Nem nyerte meg a beleegyezésemet, mégis jött. Az ötös márványkapu alatt áthaladtunk, a finoman faragott faépületek közé beértünk, a nevető Buddha kőszobrát megcsodáltuk. Gyertyák állottak előtte, amiket a fiúcska s egy melléje szegődött barátinas boszorkányos gyorsasággal kezdett gyújtogatni. Ez hosszú életet biztosít, magyarázták; gyertyaként egy dollár. Köszönöm, nincs szükségem rá, tértem ki az ajánlat elől. Otven cent, jött az újabb sürgetés. Egy árva krajcár se! — ráztam a fejemet. Erre a gyertyákat oltogatni kezdték, miközben az ítéletemet imígyen pecsételték meg: Nem égetett gyertyát, a hosszú életnek fuccs!

A hatalmas, állítólag egy cédrusfából faragott Buddha-szoborról amerikai turisták mozifölvételt készítettek. Ők bezeg ott tartanak, hogy a mozdulatlanságot is mozgóképekké erősokolják! Én boldogan használtam ki az alkalmat, hogy kísérőim elmaradtak, s farkasszemet néztem a faképpel. Egyszerre azonban megjelentek és titokzatosan intettek, hogy kövessem őket. Kis mellékterembe vezettek, ahol papok imaszámolyai heverték a földön szerteszéjjel. Az egyik sarokból piszkos rongyokba csavart szobrocška került elő a nevető Buddha. Ez a templom egyik kincse, értékes kő, igazi gyöngyfüzés rajta, sok száz éves, fejtegette az idősebbik. Engem egy pillanatra elborzasztott az aljasságnak ez a példája, amellyel az ősi templom tárgyait így meglopják, de a szítán hamar átláttam. Szappankőből faragták ezt a Buddhát a város egyik régiséggyárában, hiába nevet olyan rejtelmesen. Az ifjak csak azért vállalják a turisták előtt a lopás bűnét és játsszák el a titokzatosság komédiáját, hogy a tíz dollárt,

amit érte kérnek, elfogadhatóvá tegyék. Én kettőt ígértem érte. A legények láthatóan megsértődtek és továbbállottak. De utánam lestek, s nem hagyhattam el a templomot anélkül, hogy a két dollárt ki ne csalták volna tőlem.

Az volt a szerencsém, hogy Peking többi szent látványosságát belülről nem volt érdemes megtekinteni. A fehér dombok, a különös, megnyújtott nyakú korsóhoz hasonlatos emlékoszlopok még csak üresek sem voltak belül. A Mennyrszág Templomát, sokak szerint Kína leggyönyörűbb épületét, csak a városfal tetejéről láthattam, mert abba belépni csak legfelsőbb engedéllyel lehetett. A volt császári múzeumot azonban könnyelműség lett volna meg nem látogatnom. Két teljes délutánt töltöttem az öreg korsók, fafaragások, fegyverek és festmények között. Ezt a páratlan gyűjteményt leírni és jellemezni meg sem próbálok. A sok ezer esztendőes kínai műveltség valóságára azokon a délutánokon eszméltem; ennyit el tudok mondani, de többre, amiből az olvasó is okosabbá lehetne, nem vagyok képes.

Sokkal jobban tennők, ha inkább odahagynók a tatár várost, s átvándorolnánk a falakon kívül elterülő kínai városrészbe. Bizony az engem is meglepett, amikor meghallottam, hogy saját fővárosukban a kínaiak a külvárosokba szorultak, de a magyarázat kielégített. A mennyei birodalom újkori uralkodói a nagy falon túlról betörő idegenek voltak. A mongolok vagy tatárok Pekinget tették meg új birodalmuk székhelyéül, s a leigázott kínaiaknak csak a falakon kívül engedték meg a letelepülést. A mandzsuk még mélyebbre alázták a magával tehetetlen nemzetet. Elrendelték, hogy minden kínai szolgasága külső jele képpen copfot viseljen (aminek jelentéséről a nép bizony elfeledkezett a hosszú évszázadok alatt, s 1912-ben, a diadalmas forradalom idejében a közársaság csak nagy nehézséggel tudott annyira vergődni, hogy a rossz emlékezetű szokást kipusztítsa).

A kínai városrész házai távolról sincsenek úgy elrejtve egymástól, mint a Tatárváros előkelő és fennhéjázó lakásai. Ugyan biztonság okáért az ott lakók is körülvették magukat magas városfalakkal — kínai várost vagy falat nélkül elképzelni nem is lehet —, a házak azonban félelem nélkül nyílnak az utcákra, s olyan barátságos közelségben simulnak egymáshoz, mint akár Japánban.

A különbség a két ország városai között nem is egyéb, mint hogy Kínában bővebben és dúsabban folyik minden. [...] Az ékítmények túlhalmozása a kínai házon bántja a szemet; az utcák szűkebbeknek tűnnek föl, mert a házak magasabbak; az emberek lármásabbaknak. Japánban a rendet, a fegyelmet, az összhangosságot nem lehet nem érezni; Kínában azon kell csodálkozni, hogy a sok handabandázó, saját dolga után látó, másokkal keveset törődő ember hogyan tudja a rendezett társadalomnak még azt a gyenge látszatát is fönntartani, aminek megletelét tagadni mégsem lehet. [...]

A pekingi vásár bátran beillenék az Ember tragédiájában a londoni vásár helyébe. A bódék körül tolong a nép. A mellékutcákban mutatványos sátrak. Egy utcai művész színes viaszból öt perc alatt alakít ki csodálatos tökéletességű szobrocskákat. Fésű, csipesz, az ujjai s a tenyere: ezek a szerszámai. Távobabb zenekereskedés: sokféle dob, citera és húros hangszer. Amott az egész fal olcsó színnyomatokkal van teleagatva. Ezekben a fülkékben a régiségkereskedő tartja a kincseit üveg alatt. Pazar csontfaragványok, régi vázák, miniatűr festmények. Az árakat nem reám való tekintettel állapították meg. Az ott, kis távolságban, színház. A zene kihallatszik; húrokon sikongat a dallam; a dobok s a keményfa darabok az ütemet hozzák ki. Természetesen be kell mennem. A színpad három oldalán nyílt, mint a régi görögöknél; díszletezés alig van. A szereplők hagyományos mozdulatokkal jelzik a kellékeket, amik hiányoznak: szalagos pálcát hoz be az, aki lovon kellene, hogy bejőjön, ha jól emlékszem; de ezt a körülményt csak azok ismerik föl, akik be vannak avatva a titokba. Mondják, hogy a darab előzetes ismerete nélkül az előadást lehetetlen megérteni — s ezt el is hiszem. A közönség általában nem feszélyezi magát; nagy közvetlenséggel sétál, fecseg, szórakozik. A padok támláján hátul kis polc áll a teáscsészék számára. A személyzet forró vízbe mártott törülközőket juttat oda, ahol a vacsorát már befejezték. Az összecsavart, súlyos kendőket nagy pontossággal hajigálják egymásnak a terem egyik sarkából a másikba, a földszintről (ahol csupa férfiak ülnek) az erkélyekre (amely viszont a nők külön birodalma), anélkül, hogy az irányt vagy a távolságot egyszer is eltévesztve a

közönség közé bombáznának. Mindenki jól mulat. Én is jól mulattam. Kiváló diókat s bővevű gyümölcsöket árultak a büfében.

Mennyire más világba jutottam a rákövetkező nap, amikor a nagy keresztény egyetemet, Yenchinget látogattam meg.

A várostól északra, a múlt század híres anyacsászárnője nyári palotájának a szomszédságában húzták föl a tiszta kínai elgondolású épületeket. Ha magam nem látom, el sem tudom hinni, hogy ez megtörténhetett. A kereszténység Kínában annyira a nyugati kereszténységet jelenti, a hittérítők nagyobb része, sőt a templomok tervrajzai is általában annyira nyugatiak, hogy ekkora megértést, sőt engedményt Kína ősi géniuszának nem remélhettem, hogy talállok. Az egyetem azonban teljesen angol nyelvű — a nyugati elfogultság tehát mégsem tagadta meg magát teljesen. A tanárok mentegetőzése, hogy kínai nyelven tudományos irodalom nincsen, nem fogadható el. Hát Japánban vagy Magyarországon volt-e a modern iskolázás hajnalán? A kereszténységnek nem éppen az volna-e a hivatása, hogy azt, ami általában értékes, a nemzet vérébe, csontjába, nyelvébe írja? A protestantizmusnak az angol legyen a hivatalos nyelve, mint a katolikusoknak a latin? Az effajta kereszténység bizony szektafű és szűklátókörű.

A más nemzetek fiai közé küldött hittérítő lámpás kell hogy legyen, amelynek fényében a talaj kincsei előtűnnek, és amelynek lángja az égni vágyó kanócok ezreit gyújtja meg a maguk sajátságai szerint való világosságra. Mit tett a legtöbb keresztény hittérítő Kelet országaiban? A népet nadrágba bújtatta, angolul vagy németül tanította, nyakig felöltöztette, enni tanította késsel és villával, az elméjét elnyomorította a maga dogmatikussága szerint — tehát saját magának képmását erőszakolta ki a más természetű, idegű, szokású és gondolkozású népből, ahelyett hogy fölgyújtotta volna őket lelkesedéssel, s ügyelte volna nagy örvendéssel, hogy a más színű, alakú és ragadozású lángnyelvek mint törnek az égre az övéi mellett.

Nem csoda, hogy Kína és India türelmetlenné vált a keresztény hittérítők elnemzetietlenítő munkájával szemben, s most a szennyes vízzel a csecsemőt is kiönteni készül a tenéből.

Falusi utazás télen

A Yenching-egyetem diákjai előtt is beszéltem a nyugati ifjúság békevágyáról. Ők türelmesen meghallgattak, de amikor a vizeslepedőt rá akartam teríteni mindenféle háborúra, kénytelenek voltak közbeszólni. A kínai nacionalisták hadjárata ellen, amelyet éppen csak a tél akasztott meg, nem volt szabad érveket fölhoznom. Ők minden reménységüket a fegyveres sikerbe vetették. Az 1912-ös forradalom, amely az évszázadok óta uralkodó Mandzsu dinasztiát elűzte, a birodalom bomlásának kezdetét vezette be. Az erős központi hatalom eltávolítása után a rettenetes kiterjedésű ország kisebb összetevő részeire hullott, amelyeknek élére apró kánok verekedtek magukat.

Ezeket a zavaros esztendőket Anglia arra használta föl, hogy hatalmát kiterjessze Tibet fölé; Japán pedig Mandzsúriát kaparintotta meg. A tulajdonképpeni Kínában pedig megindult az úgynevezett polgárháború. [...] Az ország legdélibb részén, Kantonban hadsereget szerveztek, hogy az országot megtisztítsák s egységesítsék. Az első lökés a fél országot a kezeik közé juttatta. A nép mindenütt nagy lelkesedéssel fogadta őket. Az én látogatásom idején azonban Peking és az ország le egészen Sanghajig még mindig az északi rablósövetség hatalmában volt, s a Kuomintangban a bomlás jelei mutatkoztak.¹

— Figyeljétek csak meg, mi történik, magyaráztam az ifjaknak. A tartományok hadurai, amint látják, hogy a nép hadserege föltartóztathatatlanul halad előre, egymás után pártolnak át a nacionalistákhoz, akik a dologhoz kénytelenek jó képet vágni. Az ilyen módon megnagyobbodott hadsereg végül is győzni fog; de a báránybőrbe bújt farkasokban lehet-e bízni? [...] Nem félős-e, hogy a hatalmat ténylegesen kezében tartó hadsereg, amelynek vezérei között ma sok a kényszerűségből meghódolt egykori bandafőnök, egy nap puccsot hajt végre, s a nép érdekében küzdők akkor futhatnak ismét délre, új hadsereget szervezni, újrakezdeni mindent? Meg kell értenünk, hogy a hatalom kényes eszköz; erőszakkal jó célokért küzdeni nem lehet, mert pusztában, fondorkodásban, az uralom megszerzésében és megszilárdításában nagyobb mesterek a gonoszok, mint a jók.

... A diákok nem szóltak egy szót sem, de láttam az ar-

cukon, hogy nincsenek meggyőzve. Csak egymáran bólogtak igen csillogó szemekkel. [...] Az váltja meg a világot, ami őket megjobbítja, helyeselte Liang, a csoport vezetője. Én nemcsak a nemzet függetlenségéért, hanem a nép gazdasági előhaladásáért is munkát fogadtam. Volt idő, amikor nagyon egyszerűnek tűnt föl minden földadat. Kezünkbe kell keríteni a hatalmat, akkor a céljainkat meg tudjuk valósítani. De ma már látom, hogy csak az tudja a céljait elérni, aki nem hatalommal lép föl.

A kirándulásunkat megelőző éjjel sűrű hó esett. A hajlott vonalú házfedelek fehér teher alatt roskadoztak. A városfalakon túl a mezők azt is letagadták, hogy számszékér rajtuk valaha is nyomot vert. — Megegy a hideg, eltévedtek, rablók kezeibe estek! — a megelőző napok jó tanácsai a füleinkbe csengettek. Minket azonban semmi nem riasztott vissza.

— Tavalyelőtt — mesélte az amerikai hittérítő, aki szintén velünk tartott — egészen az állomásig eljutottunk. De akkor a bátorságunk cserbenhagyott, s a riksahúzóknak a visszatérő útért is megfizettünk.

A riksahúzóknak, ha ez évben is hasonló szerencsére vártak, csalódnok kellett. A mai diákok és diáklányok (mert-hogy szavamat ne felejtsem, ilyen szép vegyesen indultunk útnak) más fából vannak faragva. Hótól, hidegtől meg nem rettennek. Ami pedig a rablókat illeti, én vertem beléjük lelket, elfújván nekik a magyar népdalt, hogy: „Nem ütik a jogászt agyon.“ A körülmények egybeváltak.

Ugyanarra az állomásra futtattunk terjedelmes csomagjainkkal, mint amelyikén nemrégiben Pekingre megérkeztem. A vonat már zsúfolásig tele volt. A zavaros időkre való tekintettel kevés járat közlekedett.

— Maradjon mindenki otthon! — ez volt a kormány álláspontja.

— Aki utazik, az gyanús! — Ezt meg a katonai rendőrök toldották hozzá.

A vonat lassan megindult; a városfalak téglafogai a hajnalodó égbolt peremét reszelni kezdték. Liang a szabadságra megérett ifjak életcéljai felől érdeklődött. [...] Most a vonat túlért a városfalakon. Hirtelen északról jövő tevékaraván hosszú vonala tűnt elő. Micsoda hatalmas állatok! Egykedvűen emelték föl a fejüket az eltávozó vonat után.

Egyszerre a diákok kezdenek szedelőzködni. Liu-li-hónál, jelentéktelen kis falucskánál leszállunk. Innen Na-t'ou, utazásunk célpontja, mindössze tíz kilométer. Ezt a távolságot a legtöbben számárháton, páran vegyes fogaton, néhányan pedig gyalog tették meg. Alám hiába akartak számarat erőszakolni. — Ahol a számár el tud menni, ott én is — válaszoltam nagy határozottsággal, s minden figyelmemet a vegyes fogatra fordítottam. Kissé különösnek találtam a befogás módját. A keresztléchez egy árva ló volt akasztva, de olyan közel, hogy a szekér majdnem reáment. Eléje két számarat állítottak, de akkora távolságban, hogy mögéjük egy pár állat még bátran befért volna. — Mi a magyarázata ennek? — fordultam Lianghoz fölvilágosításért. — Nagyon egyszerű, válaszolta ő ravaszul. — A ló így nem tud rúgni, a számaraknak pedig hadd teljék a kedvük; a ló orra veszélyen kívül áll.

Aztán nekivágtunk a hóban kanyargó ösvénynek. A távolban a Nyugati Hegység ködös vonalai jelölték az ég és a föld találkozását. Öt-hat falun haladtunk keresztül. Az egyikben meglátogattam a templomot. A község legdülendezőbb épülete volt, a falakon kívül esett, mert azt megvédeni a lakosok, úgy látszik, nem tartották szükségesnek vagy érdemesnek. [...]

A házakat téglából vagy vályogból építik; festve egyik sincsen. Sokat azonban nem szabad ezekről a nyomorúságos külsejű kunyhókról mondanom, hiszen a széles árokhoz hasonló utcafélelésegekről én bizony a legtöbbször csak a fedelét láttam. Fallal van minden ház körülveve, pontosabban: minden házcsoporthoz, mivel Kínában a szülők, fiak és unokák mind közös tető alatt élnek, külön kis épületszárnyakban, a közös családfő tekintélye alatt. A család Kínában az egész közeli rokonságot jelenti. Liang egy alkalommal a családom iránt érdeklődött. — Még nem házasodtam meg — válaszoltam. Ő mosolygott, mert ő a nagyapámról, nagybátyámról és sógorasszonyaimról akart hallani.

A délutánt látogatásokkal töltöttük el. Egy helybeli férfi kötelessége az volt, hogy jövetelünket előre bejelentve, az asszony népnek időt biztosítson arra, hogy elvonulhasson. Japánban bezzeg, aki csak kontyot viselt, mind elém sietett, ha a házat látogatásommal tiszteltem meg. Itt még a falu-

beli férfiak elől is elhúzódnak az asszonynépek. Ehhez hasonló régimódiságot még csak a mohamedán országokban tapasztaltam.

Este összejövetelt tartottunk. Oda már az asszonyok közül is sokan eljöttek merev járással, mintha falábakon lépkedtek volna. Kicsire torzított lábukból bizony csak a sarkuk maradt épségben; jó szerencse, hogy új Kína ezen az elképzelhetetlenül kegyetlen és ostoba szokáson túltette magát. A férfiúi copfból is csak egy-két példányt láttam mutatónak. Odatelepedtek mindnyájan a gerendákból rótt padokra, és nagy komolysággal hallgatták az előadásokat. Csak akkor derültek föl, amikor az én énekszámomra került a sor. Haragú kacagás fogadta a legszomorúbb nótámat is, s amint elhallgattam, jókedvű kölykök visszhangoztak csúfolódón. Hát még amikor keresztbe font karokkal bemutattam nekik a magyar szőlőnek azon figuráit, amelyekre még emlékeztem! A kínaiak egyáltalán nem ismerik a táncot; az én ugrándozásom lehetetlenül groteszkül kellett hogy hasson rájuk. Többször megújrázták. Én voltam az est hőse, annak ellenére, hogy a művészeti bemutatót megelőzőleg beszédet intéztem hozzájuk (amit ők tolmács útján értettek meg). Amikor később az asztalokat körülültük, hogy az otthonról hozott süteményeket elfogyasszuk, alig tudtam betelni a kedveskedéseikkel, amikkel elhalmoztak.

Az éjnek szakát nem minden nyugtalanság nélkül töltöttük el. Megtudtuk, hogy a szomszéd faluban rövid idővel azelőtt rablók jártak, akik több gazdát hurcoltak el, hogy értük váltságdíjat követeljenek. A magas falak, amelyek a szálásunkat körülvették, csak részben nyugtattak meg. Odaültünk a kwan szélére, és beszélgetéssel toltuk a lefekvés idejét. Liang a földművesek élete sorsáról beszélt. Nagy örömmel hallottam, hogy legtöbbször a saját birtokán gazdálkodik, s hogy nemcsak búzaföldeket, hanem terjedelmes kerteket is rejt a mindent beborító hótakaró. A Tsing rendszer titkaiba is akkor avattak be, amelyik régi Kínának egyik legügyesebb kitalálása volt. A földkockákat kilenc darabra szórták hajdan fölosztani, amelyek közül egynek a nyolc többi külön megművelő gazdák közösen viselték a gondját, hogy annak hozamával az adójukat leróják. Hát hitelhez hogyan jutottak ősi Kínában? Az, akinek ezer pénzre volt szüksége, összeállott kilenc társával, s minden hónapban

mindegyikük száz pénzt befizetett. Az első hónap részletét az kapta, akinek a kölcsönre szüksége volt; a többiek a következő hónapok részleteivel elégítették meg.

Aztán elővette Liang kéthúrú hegedűjét, s öthangos skálán bájos dalokat játszott rajta. Én utána dúdoltam az egyszerű dallamokat, s amikor kicsivel később alvásra készen a pokrócainkba beburkolóztam, azon kaptam magamat, hogy vég nélküli szimfóniák zengenek bennem kínai módra.

Főlszabadulás? . . .

Csak a neve s a színe maradt fenn a régi világból annak a „Kék expressz”-nek, amely engem Pekingből a hadszíntér közelébe, Tsinanba vitt. Tízórás késéssel indultunk a nyolcórás útnak. De ez másként nem történhetett. A katonaság minden jóra való mozdonyt csapatszállításra használt; mincünk csak valami kiérdemesült ócskaság jutott, amelyik nekifutamodásra képes nem volt, s amelyiknek minden második-harmadik állomáson hosszú pihenőt kellett tartania erőgyűjtés céljából. Azt említenem sem szükséges, hogy vékony gőzkészletéből arra nem jutott, hogy a kocsikat fűtse. Azt mincünk kellett megcsелеkednünk lábaink dobogtatásával.

Tsinanban érdemes volt egy napot töltenem. Láttam az óvárost, a legkülönlegesebb emberbolyt, amit falak közé szorítottak. A keskeny, hosszú utcák tömve voltak emberekkel. Egy kereskedő a vevőjével vitázott, s a valahonnan előkerített rendőr rövid úton vetett véget az érveknek. Az iparosok ott dolgoztak a nyitott kirakatokban. De hiába is próbálom szemléltetni azt, aminek csak a látás ad értelmet. Emberekről beszélek és házakról? Kínaiak ezreit és kínai házak tömkelegét kell elképzelnie annak, aki velem akar tartani. Bennem elmúlhatatlan élénkséggel nyüzsög, lármásodik az a zsúfolt város azon a zsúfolt napon. De az olvasó talán csak a harctérről pihenésre hazavezényelt katonákat tudja észrevenni, akiknek arcára odafagyott a borzalom, amit a magukkal hurcolt zászlók sem tudnak enyhíteni. S talán Tsingtaut is elképzeli, ahová másnap reggelre vitt a vonat; ezt a német várost, amelynek gerendavázasa, remekbe épített házairól ma japáni üzleteknek a cégtáblái csüngenek alá. Sanghaj pedig, ahová másfél napi hajókázás után érkeztem, ismerős lehet mindenkinek, aki angol városok képét

látta. Ez a milliós város, a világ egyik legforgalmasabb ki-
kötője, semmiből nőtt óriás daganattá Kína testén.

Annak idején divatba jött a nyugati hatalmak között,
hogy Kínától a legkülönbélebb ürügyek emlegetésével terüle-
teket csikarjanak ki folyók torkolatainál, így Sanghajt is,
amelyeken a teljes polgári és katonai jogokat gyakorolják.
A mocsarakat lecsapolták, a sziklákba utakat vágatok: annyi
idő alatt, hogy a kínai el sem ámulhatott, fölállították ott
kaszárnyaikat, kereskedőházaikat s vámhivatalaikat. Akkor
az idegenek egyedurai lettek Kína egész kivitelének. Amit
nem ők vásároltak össze és szállítottak tengereken túlra, azt
olyan gyalázatosan megvámolták, hogy abból se a kínai ter-
melőnek, se a kínai kereskedőnek haszna nem maradt. Kína
méltatlankodva, fojtott keserűséggel volt kénytelen tűrni,
hogy a gyűlölt idegenek őt kiszipolyozzák. De négyszázmil-
lió individualista tehetetlennek bizonyult néhány ezer vezény-
szóra mozgó matrózzal s még inkább a hajóágyúkkal szem-
ben. A nyugati hatalmak pedig nem tágtítottak a vér, vas és
pénz politikájától.

Most a felébredő Kína kétségbeesetten követeli vissza az
idegeneknek kényszerűségéből átengedett kikötővárosokat. Ez
az akarat egyetemesebben és határozottabban borzolja egy-
ségbe a kínaiakat, mint a saját politikai és gazdasági de-
mokráciájuk megteremtésének szükségessége. — Ez minden
bajnak eredtető oka — magyarálták nekem a diákszövetség
vezetői —, minden erőlködésünk, hogy a magunk portáját
rendbe szedjük, hiábavaló, ameddig a vámhivatalok nem
nekünk szolgáltatják át az újjászerveződéshez föltétlenül
szükséges pénzüsségeket. Én nem tudtam, mit válaszoljak.
Föltétlenül beláttam annak igazságát, hogy Kína a kínaiaké
legyen s ne kalandor vérű nyugati kereskedőké.

Néha kellemes, néha rosszízú az az új, szabadabb ember-
ség, de mindig őszinte. Sanghaj utcáin, ahol a fehér ember
vétke a leghivalkodóbb, abban nyilvánul meg ifjú Kínának
ez az emberré való ágaskodása, hogy gúnyos, lenéző, pöf-
feszkedő tekintetek fröcskölnek tele a fehér ember arcát. Ke-
gyetlen volt számomra ez a lecke. Rossz néven vettem, hogy
bennem a jó barátot nem ismerték föl, hogy elnéztek a fejem
fölött, vagy gúnyosan kacagtak a szemembe. Pedig elkérül-
hetetlen volt, hogy engem is ne részesítsenek ebben az egyet-

len lehetséges büntetésben, az egyetemes megvetésben, ami
annál erősebb, minél egyetlenebb. De csak ott sértett ez az
új önértettség, ahol nem az egyént, hanem a típust látták
bennem ezek a magukban szenvedő ifjak. Míhelyt az arcom-
ról leolvasták a közös jelszót, új emberségüknek igazibb vo-
násait nyilatkoztatták ki. Így nyugtathattam meg magamat,
hogy mégiscsak nagy reménység a fölélbredő, ifjú Kína. Nem-
csak a politikába tudja magát beleártani, nemcsak az idegent
tudja gyűlölni: építőmunkát is végez a javából. Párja nincs
annak a népművelő mozgalomnak, amelyet az egyetemek
diákjai vezetnek a szünidők alatt. A tömegében írástudatlan
népet, földműveseket és munkásokat, a legelemibb fogalma-
kat kifejező ezer szó jegyeire tanítják; számukra ezen az
ezerszavas nyelven újságokat szerkesztenek. A nemzeti iro-
dalmat is a fiatalabb nemzedék kiválóbbjai hozták az élethez
közelebb. A hagyományos irodalmi nyelvet — a legbujáb-
ban növekvő szövirágok kertjét — sorsára hagyták; cikkeiket,
regényeiket és verseiket azon a nyelven költötték — elgon-
dolni is borzalom! —, amelyet mindenki beszélt és megértett.
S ami az ő egyéni életük megújulását illeti, e tekintetben
túltettek Kelet valamennyi nemzetének a fiain. Nem ke-
vesebbet lehet róluk elmondani, mint hogy individualizmus-
ukat átnevelték egyéni szabadsággá, amelynek értelmében
már nem saját énjükben látják minden történéis célját, hanem
az élő emberben, magukban úgy, mint másban. A gyakorlati
életben ez a hagyományok és a közvélemény nyomása
alól való fölszabadulást jelenti, s azt, hogy szokás szerinti
elképedésekkel már nem zavarják azokat, akik mint ők, egyé-
nit és sajátágost akarnak megvalósítani. A kanti filozófiával
ellentétben ők nem kívánják, hogy valaki cselekedete minden-
ki más számára követendő példa legyen s ez a szörnyülkö-
dések fullánkját veszi ki, mert a társaik szabad házasságát
például, ami az egyetemi hallgatók között elég gyakori, nyu-
godtan tudomásul vehetik annak érzése nélkül, hogy most
végérvényesen a dolog mellett foglaltak állást. Közülük ki-
veszőfélben van az a fajta, amelyik másan elítéli azt, amit
magán nem tűrne meg. Az egyéniség szabad megnyilatkozása
előtt az új kínai fejet hajt. S bár alig ismeri ki magát a hir-
telen felnövő változatosságok útvesztőjében, mégsem érzi ma-
gát idegenül, mert ez az új világ nem a régi indi-

vidualisták harca mindenki ellen, hanem a szabadon különbözőkké növekvő egyének egységkeresése. A pekingi vásárban a sok egyszínű ruha, együttközésű bajusz, egyforma kézmozdulat nem rejtheti el azt, hogy a szükségből hasonlókká fejlődött egyének mind a saját külön útjukat járják, a saját külön érdekeiket keresik. Sanghajban elkápráztathat a változatosság, de mindenki útja végén ott érezhető a közös cél: egymásnak megértése, ami az embercsordát társadalommá emeli.

Kínát úgy hagytam el, hogy a jövőjével kibékültem.

Istennek bölcsei

Sanghaj, 1928. február 21. Ez az utolsó hét Sanghajban majdnem beteggé tett. Egyik előadást a másik után kellett tartanom. A baptista College-ban a reggeli istentisztelet keretében beszéltem, amelynek látogatása nem volt kötelező a hallgatók számára. Mégis több százan összegyűltek, hogy meghallgassanak. Egy előkelő leánynevelő intézetben az előadást csak félórás késéssel kezdettem meg, mivel a kapus nem akart beereszteni. Attól félt, hogy rosszban járok. Csak hosszas diplomáciai tárgyalás után, amelynek során én angolul, ő pedig kínaiul sorakoztattuk föl az érveket, tudtunk megegyezésre jutni, amelynek értelmében aztán ő óvatosan fölkiért az igazgatónő lakására. De addig nem tágitott melőlem, amíg bizonyosságot nem szerzett arról, hogy a szénám rendben áll. A leányok izgatott hangulatban fogadtak. Életemben akkor először kóstoltam meg a primadonnáskodás örömeit. Egy iskolaigazgató tiszteletemre egy vegetárius vendéglőben díszebédet rendezett, amelyen részt vett az egész tanári kar. Ott halat és pecsenyét ettem, miután meggyőztek arról, hogy az egész nem más, mint a kínai szakácsművészet diadala. Mégis szinte megcsömöröltem, úgy elszoktam a húsnak még az ízétől is. A díszebédemet hosszú vita követte, amelynek során az igazgató hat ízben, én ellenben egyetlenegyszer sem jutottam szóhoz, tekintve, hogy az egész nekem kínaiul hangzott. Az igazgató többszöri unszolásomra annyit elárult, hogy a beszédem egyes pontjai váltották ki a heves eszmecsereit, valaki azonban később azt állította, hogy a tanárok a fizetésemelés kényes kérdését tárgyalták, amit az azelőtt egy héttel tartott tanári gyűlésen meghányyni-vetni nem volt idejük. Azt sem hallgathatom el, hogy egész külföldi tartózkodásom alatt Sanghajban fogott el először némi gyengeség. Nankingot, a kínai nacionalista kormány akkori székhelyét akartam meglátogatni. Úgy számítottam, hogy egy éjjel odautazom, reggeltől estig megjáróm magam a városban,

találkozom azokkal, akikkel találkozni érdemes, s akiknek velem találkozni idejük van, s a következő éjjel visszatérek. De amikor a zsúfolt vonatba magamat begyömösöltem, s tudomásul vettem, hogy a legnagyobb valószínűség szerint mind a két éjjelt álmatlanul állva kell töltenem: gyáván viszsza-vonulót fújtam, s a jegyemet féláron eladtam valakinek. Határozottan jólesik a tudat, hogy holnap ezt a Bábelt itt-hagyom.

Hongkong, febr. 24. Ha valaha még Kínába visszatérek, talán megérem, hogy az utat Sanghaj és Kanton között vonaton teszem meg. A vonalnak egy szakasza már évekkkel ezelőtt elkészült. De a fölfordulásnak tizenhatodik évében örvendhettem, hogy rendszeres hajójárat közlekedett a partok mentén. Így Kanton helyett az angol tulajdonban levő Hongkongnál értem el Kína legdélibb szögletét. A Katori Maru vitt odáig, ez az Európába igyekvő, lomha japáni gőzös. (Hogy japáni volt, azt már a nevének végződése elárulta. Mint a magyarban: Bodri kutya, Cirmos cica, Ráró lovam: a japáni is tanácsosnak tartja a hajó neve után odabiggyeszteni, hogy: hajó. Innen a tengerész szabály: ... de a maru végezetű japán nemzetiségű.)

Gyönyörű ez a sziklaoldalra épített város. Száz lépcsőutca szalad neki a hegynek; kis idő múlva azonban mindegyik meggondolja magát, s engedelmesen szakad bele egy óvatosan fölfelé kígyózó kocsiútba. A Sanghajban megszokottnál nagyobb bizalommal olvad itt össze az angol a kínáival. Itt nincs külön európai és külön kínai negyed. Itt a főutak magas házai kínaiak is és európaiak is, s itt az egyházak gyűlésein néha szó esik arról, hogy valami „Egység Klubot“ kellene alapítani, hogy a mindkét részről tapasztalható vágy a közeledés felé testet ölthessen.

A keresztény egyházakon kívül és túl a teozófus társaság az, amelyik a legőszintebben szolgálja az emberi megértés ügyét. Engem is, mint aki egy ifjúsági békemozgalom nevében jöttem, teozófusok vettek pártfogásuk alá itt és még sok más keleti városban.

Ezáltal azonban én nagyon különös helyzetbe kerültem. A teozófusokat, akikkel találkoztam, általában nagybecsültem széles körű érdeklődésükért s egyetemes emberi szeretetükért. Ugyanakkor azonban a vallásukban kevés olyan vonást találtam, amelyet elfogadhattam volna.

Mert furcsa keveréke a teozófia annak, amit a közvélemény a legsajátosságban keleti és a legkiáltóbban nyugati metafizikának tart. Az előbbi tisztán elméleti elrendezés az élet tényeinek, amelyben a reinkarnáció vagy újraszületés gondolata játssza a főszerepet. Az utóbbi már nem spekulációja, hanem „tudománya“ a túlvilági eredetre számot tartó tüneményeknek, s nem más, mint a legkülönlegesebb gyűjteménye bizonyos médiumok látomásainak. A teozófusok szerint az embernek valami hat teste van, amelyek mindegyike annyira finomabb a rangsorban utána következőnél, hogy abban könnyűszerrel és feltűnés nélkül benne lakhatik. Az, amit mi halálnak nevezünk, csak a legdurvább testünk elpusztulását jelenti; szerencsére még megmarad vagy öt, s bár ezek közül három halhatatlan, abban az irigylésemelőt kedvezésben a legtöbben mégis részesülünk, hogy a földre új testben való visszatérésünk előtt még két régióban meghalhatunk. De hadd szégyelljem meg magam azért a gúnyos hangért, amellyel ezeket az érdekes tanokat megemlítettem. A valóság az, hogy e fantasztikus méretű elképzelések magukban megdönthetetlen rendszert alkotnak, amennyiben belső elmentmondás közöttük nincsen, s igazakká is válhatnak abban a pillanatban, amelyekben az okkultistáknak sikerül vélegesen bebizonyítani, hogy ők valóban elhalt egyének szellemeivel állanak összeköttetésben. Mert ez esetben nyilvánvalóvá válik, hogy az embernek valóban több teste van (a keresztények fölfogása szerinti lelket a teozófusok finomabb testnek neveznék), s elképzelhető, hogy a halottak szellemei valóban helytálló kijelentéseket tesznek azoknak, akik őket megszólalásra tudják bírni.

Attól azonban még messze állunk, hogy e két föltételezés tudományos érvényességét elfogadjuk. Egyébre följogosítva még aligha vagyunk, mint annak elismerésére, hogy a spirítiszta médiumok tevékenységeiben valami még eddig ismeretlen erő nyilatkozik meg. Nincs kizárva, hogy a fejlődésnek egy újabb fokára vannak fölkapaszkodóban azok az egyének, akikben távolbalátásra, transzokra és hasonló titokzatos képességekre mutatkozik hajlandóság. De ezt elismerni még nem jelenti azt, hogy az ember készpénznek vegye azt a sok fantasztikumot, amit a megismerésnek ezen az új módján a médiumok kinyilatkoztatnak. Hiszen még az úgynevezett ésszerű gondolkodás is gyakran tévútra vezet, pedig

annak kifejlődöttsége tagadhatatlanul magasabb fokú, mint ezé a most határozatlanul kibontakozó új képessége. Türelmes ezer éveket kell még várunk minden valószínűség szerint, amíg ez az új szervünk is annyira megérik, hogy általa tűrhető megbízhatósággal tudunk megismerni. S addig a teozófusoknak nem járhat ki más, mint amit megérdemelnek: kevés elismerés az úttörő érdeklődésekért, de sok sajnálkozás és gúnyos lenézés látszólagos kritikátlanságuk miatt.

Este. Szónok még úgy nem járt, mint én ma délután. A teozófus társaság helybeli csoportja számára kellett az európai ifjúsági mozgalmat értelmezni. Ezt a feladatot eddig már legalább százszor sikeresen megoldottam, s most mégis kudarcról kell beszámolnom. Az történt ugyanis, hogy a beszéd elején a többségében idős emberekből álló hallgatóság részint lekicsinylő, részint ellenséges pillantásokkal kiüzte belőlem a testvér-gondolkozót, aki magát a többiekkel egynek képzeli s így mindent közös szemszögből néz, közös alapelvek szerint ítél, s előhívta a dacos fiatait, aki csak azért is megmutassa, hogy kívül mindenki tudatlan és rosszakarató. Nincs kizárva, hogy a beszédem okos és ügyes volt, a célját azonban mégsem érte el, mert csak ismeretet nyújtott, de rokonszenvet nem ébresztett.

De a meglepetés csak azután jött!

A teozófusok fiatal titkára alig várta, hogy az ülés véget érjen. Mikor a teremből mindenki eltávozott, hirtelen megragadta a karomat, leráncigált az utcára, két riksát előfűtyentett, az egyikre fölült jómaga, a másikra engem ültetett föl, s nagy sürgetéssel kiadta a parancsot: — A borbélyhoz, még mielőtt bezárna! Ő ugyanis a beszéd látható sikertelenségét annak tulajdonította, hogy vadon növe hajzatommal a tisztességes külsőt mindennél többre becsülő gyülekezetet magam ellen ingereltem; s mivel ugyanarra az estére még egy másik gyűlés is elő volt irányozva, jónak látta, hogy annak sikerét a borbély időszerű beavatkozásával biztosítsa.

Hát az a másik gyűlés még kevésbé sikerült; de annak már nem én voltam az oka.

Ha már meg kell mondanom, hogy ezt az újabb sikertelenséget minek tulajdonítom, akkor egyébre nem hivatkozhatom, mint arra a körülményre, hogy vannak bizonyos ifjúsági egyletek, különösen keresztény egyházakkal kapcsolat-

ban, amelyeket a bölcs és megállapodott korú vezetők általában azért alapítanak, hogy elejét vegyék az ifjúság minden önálló, saját akarata szerint való megmozdulásának. Azt, hogy egy ilyen nemes cél szolgálatába szegődött, tisztos gyülekezetben egyáltalán szóhoz jutni engedtek, csak azzal tudtam megmagyarázni, hogy a vezetők bizonyára be akartak mutatni egy eleven ördögöt, akit azonban közbeszólásaikkal, magyarázatásaikkal mégis tanácsosnak láttak kordában tartani. A derék ifjúságot megrontani mégsem engedhették.

Az este egyetlen eredménye az volt, hogy gondolatban bocsánatot kértem attól az ifjútól, aki a teozófus társaság titkárával egyetemben a hajónál aznap fogadott. Az udvariaság ezen elemi tényére azért volt szükség, mert az ifjút egy kijelentése miatt, amelyben ő szent Mesterére és Urára hivatkozott, gondolatban megmosolyogtam. Bosszantott, hogy egy felnőtt fiatalember olyan kritikátlan alázatossággal hódoljon körül egy hozzá hasonló emberi lényt. Ez a fiatal teozófus (mert mi egyébként vélhettem volna őt?) mindenféle lehetetlenséget elhisz, amit azok a hindu nagyságok magukról állítanak — gúnyoltam ki őt önmagamban. Kiderült azonban, hogy az illető hithű keresztény, s ez egyszerre mindent más megvilágításba helyezett, mert ma még nem tartunk ott, hogy valakit értelmileg éretlennek tartsunk azért, mert Jézust bizonyos mitologikus elképzelések szerint imádja, bár ezt a jelzőt nem habozunk rá alkalmazni, ha hódolatának tárgya valaki más s különösen a jelen korban élő egyén.

A nap neveltjei

Singapore, 1928. március 4. Hongkongban hajót cseréltem, s ezúttal nem sikerült a hajóstársaságot rábeszélnem arra, hogy fehér ember létemre is legszívesebben a fedélzetközön utazom. — Négyszáz kullit hajóztunk be — magyarázta a hivatalnok erélyesen —, van-e fogalma arról, hogy mit jelent közöttük tartózkodni? — Nekem nem volt, tehát tovább erősködtem. De neki volt, s ezért nem engedett, s utóbb hálásan köszöntem meg neki az irántam való jóakarátát, mert attól függetlenül, hogy tengeri utat még soha így nem élveztem (hála II. osztályú jegyemnek), a helyzetem valóban elviselhetetlen lett volna a tisztaságra keveset adó, minden talpalatnyi helyet a gyékényecivel, ládáival és

főzőkályháival elfoglaló kilitáborban. Hát amikor sor került a lealázó (de azért a legnagyobb mértékben szükséges) egészségügyi vizsgálatra! Ráadásul még, ahogy Hongkongot elhagytuk, két napig szakadatlanul paskolt az eső. Akkor választhattam volna a között, hogy megázzam az elégtelenül fölraggatott sátorponyvák alatt, vagy megfulladjak a bűzös, levegőtlen teremben a hajó fenekén.

Mekkora nyomorúság — s mégis milyen gondtalan vígság az életnek e szerencsétlenei között! Kína kilökte őket magából, s most ők elindultak szerencsét próbálni. Mennek délre és nyugatra, egészen addig, ameddig szembe nem találják magukat a nyomor egy másik áradatával. Singapore-ban találkozik a két folyam, a kínai sárga és az indiai barna. Ott összehatódik, s elnyeléssel fenyegeti a maláji őslakoságot [...]

Azért mégsem Kína és mégsem India, hanem a karsú félsziget küldötte élénk legelőször a követeit, amint a parttól pár száz méternyire megállapodtunk tájékozódás céljából. Keskeny csónakokban meztelen maláji gyermekek raja vette körül hajónkat egy szempillantás alatt, s mint éhes halak sokasága, követelte a magáét. Nyomban apró ezüstpénzek kezdtek lefelé röpdülni először a hajószisztek, azután az újszerű szórakozásba hamar beletanuló utasok jóvoltából. A kis bűvárok utánaszöktek a tengerbe a gyorsan lefelé süllyedő pénzdaraboknak; elkapták azokat a szájukkal vagy az ujjjaikkal, s a felszínre jöven diadalmasan mutatták föl a bűmuló közönségnek. Ezt csináljátok utánunk! — ragyogták a szemeik.

A piszkosan, olajosan örvénylő tengerbe ugrani persze senkinek sem volt kedve. De hamar kiürült a hajó, mihelyt kis tolató gőzösök a rakpart mellé vontattak s a hajóhidak a földig nyújtózkodtak. Két napig miénk volt a világ Singapore-ban. Kikötőt érni mindig piros betűs ünnep a tenger utasainak. S ez az Egyenlítő fölött csak két fokkal elterülő óriási város, a maga sajtáságos kék és sárga épületeivel s délszaki növényzetével, amelynek királya és parasztja a páлма, különösen sokat ígért örömeiben és meglepetésekben.

Ez utóbbi fajtaból való volt a nap, akit pedig régi ismerősömmnek véltem. A bennszülötteket nem bántotta, azok az ő neveltjei voltak talpuktól a fejük búbjáig. A káprázató, isteni barnaság, az ő különös, dédelgetett színe, az a

titkos jel volt a számára, amelyik a barátot az ellenségtől megkülönböztette. De a sápadt arcú vendégeknek nem adott kegyelem, ha a fejükre parafasisakot nem borítottak. A trópusi vidékek legnagyobb veszedelme a napszúrás, amitől legtöbb fehér ember még a legnagyobb elővigyázatosság mellett is alig tud megmenekülni.

Engem a hajó egyetlen angol utasa jó előre figyelmeztetett arra, hogy Singapore-ban jószabású fehér vászon öltönyt (a délvidéki fehér ember egyenruháját) és parafasisakot lehet beszerezni. Én azonban egy ideig azzal a gondolattal foglalkoztam, hogy dacolok az általános tapasztalattal, s mint aki már fél tucat éve télen-nyáron kalap nélkül jár s azonkívül még gyümölcssevő is, megkockáztatom a bátor kérdést a nappal szemben: barát-e, vagy ellenség? Csak úgy kalap nélkül indultam tehát útnak a város felé. De valami legyőzött, amire nem számítottam: a babonáság háthája. A félelem úgy elfogott, amint a csupa parafasisakos járókelők között, azoknak csodálkozó és sajnálkozó tekinteteit magamon érezve elhaladtam, hogy a legelső üzletben megvettem a sérthetelenség eme páncélját. Egész Budapestig aztán büszkén viseltem is a furcsa kalapot, hadd gondolják a jámbor európaiak, hogy oroszlánvadászni jártam Indiában.

Singapore-ban alaposan meggyőződtem annak a felfogásnak a helytelenségéről, hogy a keleti ember nem városlakó. Még csak a Keleten vannak igazán zsúfolt, városzerű városok! A nyugati népek, különösen Amerikában, annyi kertet szorítanak be a városaikba (számításon kívül hagyva most az egyáltalán nem tipikus milliós gyárvárosokat), hogy azok már nem is egyebek, mint óriás falvak. A villamosok, föld alatti vasutak, automobilk gondoskodnak arról, hogy a házak egymáshoz közel essenek: az időbeli gyorsaság szükségtelessé teszi a térbeli közelséget. De Keleten még a kisebb városokat is olyan szorosan tömők meg épületekkel és embeerekkel, hogy a londoni nyomortanyák tágasak és lakatlanok hozzájuk képest. Az utcák szűkek, ez jellegzetesen keleti; s ha egyik-másik valami különös véletlenségből kifolyólag egy kissé szélesebbre sikerült, azt telerakják elárusítóbódék hosszú sorával, vagy az utcai iparosok guggolják tele a falak mentén: a borbélyok, a szandáljavítók és az üstfoldozók.

Engem a tömeg mindig vonzott. Járnai az utcákat hosszú órákig, megállani egy utcasarkon és figyelni a járókelőket,

a sokféle gondot és gondatlanságot kifejező arcokat, a különféle ruhákat, a járműveket, a házakat, a kirakatokat, míg egyszer fölfedezem, hogy újra ismerős épületek előtt haladok el, engem mindig valami kábult gyönyörűséggel töltött el. Különös élvezetet találtam abban, hogy kiismerjem magamat sohasem látott helyeken. Néha futólagosan áttanulmányoztam egy térképet, néha csak a főutca irányát jegyeztem meg. De estére kelve már tudtam, hogy merre vannak a templomok, hol sorakoznak a szállodák, a színházak, merre kell mennem, ha a gyümölcs piacra akarok kiérni, s hogy milyen messzire kerültem el a hajómtól vagy a szállásomtól. Singapore csemege volt ebben a tekintetben. Pedig egy forgalmas mellékutcában az angol titkosrendőr igazolásra szólított föl, s figyelmeztetett, miután látta, hogy az irataim rendben vannak, hogy veszélyes egyedül a kínaiak által lakott negyedekben kószálni, különösen sötétedés után. De jószerencsém úgy akarta, hogy titkosrendőröknél kellemetlenebb támadóim egész külföldi utazásom alatt nem akadtak.

A teozófusokat persze itt sem kerülhettem el. De nem is állott volna az érdekemben, hiszen nekik köszönhettem, hogy egy egész délelőtt vizsgálhattam azután Singapore környékét. Még a szomszédos Jahore államba is áthajtottunk; az út legalább húsz kilométer hosszúságban gumiültetvények között vezetett el. Behatoltunk a dzsungelbe is, hogy megtekintsük a maláji falut. Cölöpökre épített, gyékénnyel fedett, kezdetleges házak tűntek elő elszórtan a bokrok és a fák között. Ennél többet aztán nem is láttam a faluból; embert még véletlenségből sem pillantottam meg. Valamerre munkában volt az egész lakosság; vagyis talán a falut az angol etnográfus társaság építette ide, hogy növelje az idegenforgalmat? Többet szerettem volna tudni erről a mongol fajtájú népről, mint amennyit a kísérőm elmondott. Elmennek a városokba szolgálni, de napszámosmunkát sohasem vállalnak! Sem emberi, sem faji öntudatosságuk kifejlődve nincsen. Az angol uralmat nemhogy bánnák, de még tudomásul sem veszik. Be kicsit tud az, aki csak ennyit tud!

Annál többet beszélt a kísérőm az indiaiak függetlenségi mozgalmáról. De ez engem nem érdekelt ott, a maláji falutól nem messze, mint ahogy nem érdekelt volna a négerkérdés sem a lappok között. Az indiaiakra is sor fog kerülni, csak jussak közéjük — nyugtattam meg a lelkiismeretemet.

Penang, március 7. Singapore-ban elláttam magamat ananással és banánnal, de az élesztáram kiürült, mire a félszigetnek ebbe a másik kikötőjébe megérkeztem. A partraszállást azonban anélkül sem mulasztottam volna el.

A kikötőben mozogni sem lehetett az ökrös fogatoktól. Már ez is mutatta, hogy a kínai világot, ahol számaron kívül más állatot alig lát az ember, magunk mögött hagytuk. Viszont azt sem képzelhettem, hogy otthon járok, mert ezek az indiai ökrök karcsúbbak, magasabbak s fürgébbek a nálunk tenyésztett fajtáknál, s ami még sajtáságosabb, kis, hegyes púpot viselnek a nyakcsigolyájuk felett, ami mintha az évezredek jármozgás következtében türemkedett volna föl.

Kókuszdíóültetvények között vágott át a villamos a sodronypálya lábáig, ahonnan a szinte 45°-ban elhajló síneken két részletben a tenger színétől egyenesen 800 méter magasságba vitt ki egy kicsi vonat. Ide föl is csak azért jöttem, hogy később ne vádoljam magam, hogy valami pompás látványosságot elmulasztottam. Annak idején ugyanilyen szempontok vittek ki a coloradói Pike-csúcs tetejére is. Az a világ legmagasabb hegye, mintegy 4600 méter, amelyiknek tetejére automobil út vezet. Egyébként a fáradságot mindkét út megérdemelte, mert erővel jól bírtam.

Ayer Itam, egy csoport buddhista templom a hegyoldalban, érdekes műveltségtörténeti adat. A fehérre meszelt épületek fedelei kínai módra kunkorodnak fölfelé. Ehhez hasonló érdekességet még csak Palesztinában láttam pár hónappal később, ahova a kereszténység román és gót stílusú templomokkal jött vissza. A buddhizmus is annyira gyökeret vert a sárga világban, hogy már a tulajdonképpeni szülőhazájába is csak kínai köntösben tud ellátogatni.

Mikor villamosra akartam ülni, akkor vettem észre, hogy összes penangi pénzemem elköltöttem. Hogy megkíméljem magam a hosszú gyaloglástól, amire időm sem lett volna a hajóm indulása előtt, a pénzszerzésnek egy szelvében ismert, általában azonban eddig még soha igénybe nem vett módjához folyamodtam: két vadidegen angoltól öt centet koldultam. Azok az angolok talpig úriemberek voltak. Tíz centet nyomtak a markomba.

A Kasado Maru földéltén, 1928. március 9. Amióta a lábamat erre a nem is túlságosan nagy, nem is túlságosan kényelmes s pazar bőkezűséggel be nem rendezett japáni hajóra tettem, meg tudom érteni azt a kifejezést, amit én, hajóvégi III. osztályok utasa eddig csak szelíd gúnnyal tudtam kiejteni: kéjutazás. Hát igen, ha az ember a hajó közepén kap kabint, ahol sem a himbálózást, sem a konyha szagát nem érzi, ha egész napját az árnyékos földéltén töltheti kényelmesen kinyújtózkodván valami heverő székben, vagy különleges játékokat játszván utastársaival, akkor lehet a tengeri utazáshoz az élvezetnek is valami köze. A naplementék legalábbis felejthetetlenek.

Az első és a második osztályon nem utaznak sokan. Egy angol kereskedőről azt szeretném hinni, hogy nem képviseli a fajtát. Hihetetlen ostobasággal ragaszkodik ahhoz a meggyőződéséhez (ha ezt a szépen hangzó szót szabad rá alkalmaznom), hogy az indiaiak „niggerek” (ami által lehetőleg az összes színes fajokon ütni akart egyet); büszkélkedve emlegeti, hogy soha egyetlen templomot, múzeumot, keleti érdekességet meg nem tekintett, s amikor egyszer a fürdőszobából kihallatszott a rokonszenves fiatal japáni nászutas pár boldog kacagása, ő, aki soha életében a tiszta szerelmet nem ismerte, főlháborodással döngerte meg az ajtót.

A japániak kedvesek és udvariasak. A nálam évekkal fiatalabb rádióosztist megmutatta a felesége fényképét, s amikor illő meghatódottságot árultam el, azt is bevallotta, hogy valaki mást szeret. Erre már könnyen jött a meglepődésem. Bizony, ma már nem helyénvaló gyermekül megházasodni, mert a szerelem a japáni szívekben is ébredszik, s a bonyodalom egykettőre bekövetkezik. Tanácsot kért tőlem, hogy mitevő legyen. Én egy pillanatra arra az Amerikába szakadt örmény fiatalemberre gondoltam, aki egyszer nagy pirulások között arra kért, hogy tanítsam meg azon eljárásra, hogy ne mondjam módszerre, amelynek segítségével egy valódi amerikai születésű amerikai lányt sikerült meghódítanom. De a másik pillanatban már nem találtam a rádióosztist esetét alkalmasnak arra, hogy tréfás kedvemet csiklandozzam vele. Beavattam őt a titokba, ami ilyen esetekben a megoldáshoz egyedül elvezethet. — Próbáljon őszintén föltárni mindent

a felesége előtt; esetleg attól se riadjon vissza, hogy vele mindent apróra meghányjon-vessen — ajánlottam neki.

Egypár indiai is utazik a hajón. Gandhi-sapkát visel az egyik. (Különös, hogy egyes nagy emberek mennyire befolyásolják a tanítványaik ruházkodását. A legtöbb Kagawa-követő fekete bársony ruhában jár. Angol katonasárga színű, altisztesen kihajtás nélküli kabátot s megfelelő nadrágot húz föl a Szung Jat-szen híve. Fehér huszársapka különbözteti meg a gandhistát. Európában a nagy emberek hatása inkább a bajusz- és szakállviselésben nyilvánul meg; vö. a Vilmos császár- és Hindenburg-féle bajuszokat s a Kossuth-szakállat.)

Az egyik indiaival tőrhetően összebarátkoztam. Hindiül tanulok tőle. Nem nehéz nyelv, hasonlít a cigányhoz. Legsajátságosabb a mássalhangzók után határozottan kimondott h hangzó, ami nagyon ismerősen hangzik a fülemnek.

Bharat Yubak Sangha például így ejtendő ki: Nacshágos és thekinthetes szolgabíró úr. A hasonlóság magyarázata egyszerű: a cigány indiai eredetű nép. Ennek a rokonságnak a tudata még valami egyébnak a megértéséhez is hozzásegített. Az indiai zene a legnagyobb mértékben cikornyás, ékítményes. A cigányosan húzott magyar nóta tehát ezért jut hasonló sorsra. A különbség éppen csak az, hogy míg a cigány csak a hegedűn, az indiai éneklés közben is kicifrázza, megtekergeti az egyszerű dallamot.

Rangoon, március 11. A föld- és néprajzi kutatás egy újfajta módjával kísérleteztem: a két napot, ameddig a hajó ebben a forgalmas burmai kikötővárosban vesztegelt (éjjelnappal dolgoztak a daruk, hogy a zsákokat és a ládákat kicifráják), anélkül töltöttem el, hogy a címek közül, amelyek a jegyzetkönyvemben elfogyhatatlanul sorakoztak egymás után, egyet is fölkerestem volna. Eredmény: bizonyos tájékozatlanság mindannak a sok mozgásnak, járásnak-kelésnek, nagy fontoskodással gyakorlott szokásnak a belső értelme fölül, amelyet lépten-nyomon megfigyelhettem. A furcsaságok keltették föl az érdeklődésemet, holott a furcsaságok gyakran jelentőség nélküliek egy nemzet lelkének megismerésénél. Állandóan ingerelt például az a körülmény, hogy a hajdanában valószínűleg szokásos térdig érő vászonkötös helyett a járókelők nagy része közönséges európai szabású inget viselt, anélkül hogy szükségesnek találta volna

a megfelelő helyre gallért alkalmazni s a megfelelő helyen azt begyűrni. Még a férjemuram esetében is valóokul szerepelhet az, hogyha az ingét a reggeli készülődés óráiban csak úgy hanyagul a nyakába vetve viseli, hát amikor egy egész város és hozzá még a legnagyobb nyilvánosság előtt jár így! Mentségül persze sok minden felhozható. Ha például egy angol cég Afrikába habverésre alkalmas bádogtálatat szállít, s azokat a törzs férfiai egyetemes elhatározással kalapként használják, az a törzs férfiai és asszonyai előtt megbotránkoztatónak semmi esetre föl nem tűnhetik. Ugyanakkor azonban az európai látogatót is meg kell értenünk, aki az orrát gyengéden elfintorítja. Az indiai ingkötösök esetében pedig a gyári civilizációt kell legfőképpen hibáztatnunk. Mert a gyárosok kötelessége volna a piacot azzal látni el, amire valóban szükség van; tehát India esetében nem inggel, hanem vászonkötössel. Ennek a kötelességnek azonban a modern civilizáció apostolai csak abban az esetben felelnek meg, ha arra a saját hasznuk érdekében rá vannak kényszerítve. Mindaddig tehát a gyártási módszerben kívánatos alakítás költségeit vállalni nem fogják, amíg így érvelhetnek: — Ezek a jó bolondok az inget is úgy veszik, minthogyha az kötös volna; minek hát azzal kínlódni, hogy kötöst adjunk nekik?

Arra azonban a gyárosok sem voltak képesek, hogy az indiai ruházkodás divatját (mert amint később meggyőződtem, Elő- és Hátsó-Indiában az öltözködés egy mintát követ) megváltoztassák derékon alul. Az indiaiak ugyanis alsóteste elfödésére semmiféle szabósági segédletre szüksége nincsen. Egyszerűen megvesz akármelyik áruházból pár méter hosszúságú vásznat (annál hosszabbat, minél nagyobb úr), s azt ügyesen a dereka köré csavarja. Esetleg csak úgy szoknyaszerűen (ez különösen a mohamedánok között szokásos, akik erre a célra leginkább kockás mintájú színes vásznat használnak); de a ruha így nélkülöz minden csínt, mert sem nem ráncos, sem nem harangalakú, s a vékony lábak úgy kalimpálnak benne, mint valami zsákban. A valódi hindu végtelen művészettel csavargatja, tekergeti, ráncolgatja szabatosan vászonruháját, amíg az olyanná nem alakul a testén, hogy ránézni is gyönyörűség. Meg sem kísérelem elmagyarázni az eljárása nyitját, én is csak közvetlen bemutatás után tudtam megtanulni.

A burmai templomok, ha lehet, még a japániaknál is különlegesebbek. Fából készülnek, s az ő érdekességük is a tetőzet. Négyoldalra nyíló, fokozatosan kisebbedő fedelek halmozódnak egymás fölé, amíg az egész hasonlóvá nem válik egy piramishoz, amelynek vízszintes vonalai helyett egyenlő szárú háromszögek szárai állanak. Az ereszeket lefelé csüngő lombfűrész-faragványok díszítik, mint sok erdélyi román házét. (Aki ezt nem érti meg, s lerajzolni sem tudja, az üssön föl egy lexikont, s azt addig böngéssze, amíg egy burmai templom rajzát meg nem találja.)

A fatemplomoknál még szokatlanabb alakúak az úgynevezett dagobák, amelyekből egyet minden magasabb hegy tetején látni lehet Burmában. Magas téglavagy kőtoronyok ezek: hasonlatosak egy aránytalanul megnyújtott nyakú, óriási, fületlen korsóhoz. A Shwe Dagon dagobához, amelyik a városon kívül a Victoria-park közelében fekszik, jobban mondva: ágaskodik, villamoson mentem ki. Négy oldalról négy hosszú, menedékesen fölfelé vezető földött folyosón lehet a dombot megközelíteni. A legalsó lépcsőfoknál le kellett húznom a cipőmet s a harisnyámat, amelyeket azonban itt már nem mertem az istenek gondjára bízni, mint Japánban, hanem mindvégig magammal cipeltem. Kezdetben csupa mulatság volt a kőlépcsőn meztlábálni. Megtiltottam a talpamnak, hogy finnyáskodjék, s nézés nélkül oda léptem, ahova a többiek. Szentképarusok foglalták el a folyosó két oldalát, s én láttam Buddhát ezer és egy alakban. De egyszer csak felértem a lapos tetőre, kijutottam a napfényre, s akkor már, ha a cipő nem is, de a harisnya rettenetesen kezdett hiányozni. A forró kő égette a lábamat. Ott emelkedett előttem az óriási dagoba, s én, ahelyett hogy elmerültem volna a nézésbe, a lábaimat kapdostam, s az árnyékos helyeket vigyáztam.

No de lassan csak megbarátkoztam az alulról belém harapó forrósággal (aminek az árát pár hónappal később fizettem meg, amikor néhány hasonló barátkozás következtében a két talpam annyira eldaganatosodott, hogy le kellett mondanom az Ifjúsági Békekonferenciára való utazásról). Akkor kinyithattam a két szemem s magamba ihattam az egyik legnagyobb szerű látványosságot, amivel az utamban valahol is találkoztam.

Középen állott a legalább száz méter magasságba emelkedő dagoba, amelynek korsótalpa akkora kiterjedésű volt, mint egy székesegyház alapzata. Díszítést nem fedeztem föl rajta, a tömegével s az alakjával hatott, nem pedig a kidolgozásával, mint a legtöbb dél-indiai kőtemplom. Annál díszesebbek voltak azok a fia-kápolnák, amelyek a lábánál százszámra húzódtak meg. Cseppnek maradt dagobák, cseppettyűkkel teleaggatott s üveggyöngyökkel, sokszínű üveglaskákkal ragyogóvá tett fatemplomok sorakoztak tömötten a kerek domb szélén, mint alsópapság a főpap körül. Azokban árultak a buddhista üdvösséget azok, akik azt maguknak megtartani nem látták szükségesnek vagy lehetőnek.

Még egy darabig figyeltem, amint egy szögletes kontyú asszonyosság az ujjaival ügyesen tésztát sodort egy megéhezett hívő ebédje számára (aki azt szintén az ujjaival fogyasztotta el); aztán búcsút intettem a csilingelő templomkertnek. A fődött folyosó lépcsőin leballagtam. A Victoria-park felé vettem az utamat. Ó, rettenetes két óra, amit ott szomjan eltöltöttem!

A tó vizéből inni nem akartam, a jegeslimonádé-árusok kevertjéért undorodtam. S mégiscsak tőlük kellett az ételtem megvásárolnom. Behunytam a szememet, s úgy ittam ki két óriási pohárral.

Calcutta, március 15. Amikor ma korán reggel feltűntek az alacsony bengáli partok, hiába kerestem a kikötőt a látóhatáron. Bizony, mielőtt India keleti kapuját elértük volna, még hosszú órákig kellett a Gangesz folyó egyik torkolati ágán fölfelé hajózunk. Egy helyen óvatosan kerültünk ki egy elsüllyedt hollandus hajót, a három árboc szomorún ütötte ki a fejét a vízből. A túlsó sekély oldalon gyakran jelentek meg barna bőrű asszonyok; belegázoltak a vízbe derékig, megmerítették a korsóikat, s testhez tapadó, nedves ruhában lassan elsétáltak. Mire a pálmák közé rejtett házukhoz értek, a nap már meg is szárította őket.

Egy kanyarodón túl előttünk Calcutta. Megérkeztünk Indiába.

India házigazdámul szegődik

E világ azért gazdag külön életű műveltségekben, mert tengerek, sivatagok s hegyláncolatok szakítják külön életű részekké a kerekességét. Én pedig azért őrizhettem meg lelki egyensúlyomat, bár rövid pár esztendő leforgása alatt fél tucat külön életű műveltségbe dolgoztam bele magamat, mert amíg az egyikből a másikba értem, kiüresítette, kipihentette s új tudás befogadására képesítette elmémet a hosszú tengeri út.

Az alatt a két és fél hét alatt, amíg a lassú hajó engem a Sárga Tengertől a Barna Óceánig elvitt, olyan volt az életem, mint a lábadozóé az üdülőhelyen, aki azelőtt valahol fáradságosan valaki volt, s aki most sehol sincs és semmi egy ideig, hogy azután ismét valahol valaki lehessen.

Nagy étvággal és friss erővel léptem partra Indiában. Egyszerre elkapott az új élet, mint évekkel azelőtt Amerikában. De most nem a gyorsaság, a méretek, a kiszámítottság és a rendszer bolygatta sebesre, óriásra és takarékoskodóvá az életemet, hanem az életnek ama barnasága öntött el, amely közelebb hoz a földhöz, a naphoz s az ember elemi életéhez.

Hogy az igazi Indiához eljuthassak, a nyugati ember által épített kapun kellett belépnem. Calcutta európaiasan üdvözölt. A gyárak, amelyeknek kéményei teleszurkálták a látóhatárt, a kormányzósági épületek, amelyekre az „indiai” jelzöt csak földrajzi s nem néprajzi szempontból lehet alkalmazni, a Victoria királynő¹ emlékére emelt márványpalota, amellyel az angol az agrai világesodát, a Taj Mahalt akarta fölülmúlni, a mérőföldekre elnyúló park s a négyszögű tavacs-kák a terek közepén, a legkülönlegesebb és legszebb megoldása a beépítetlen területeknek: mindezek ott hivalkodtak az első helyen, odaállottak az utamba, amint villamoson a külvárosokba, az indiaiak közé igyekeztem.

De egyszerre a sárgára meszelt, sok emelet magasságú, tornácós, zsulus házak is előtűnedezték. Az élet is megelevenedett, kevésbé feszélyezetté vált. A fehérbe öltözött járókelők nagyobb szabadsággal dobálták szerteszét a banánhéjakat, köpködtek tele a bétel vörös levélvel a járdákat és a házfalakat. A kereskedő sem tartotta már mindig szükségesnek, hogy megépített boltban áruljon; jó volt neki néha egy türelmes házfalhoz támasztott állvány is, amelyre maga is fölkiporodott. Az útitársaim egyikét-másikat azon kaptam rajta, hogy bizonyos kicsire szabott, kupolás, nyitott ajtajú épületek előtt, amelyekből dalok és réztányérok zenéje szűrődött ki, meghajolnak s valamit mormolnak. Azok templomok voltak, s akkor éppen a hindu panteon valamelyik istenét tisztelték a hívei.

Egy oszlopos épület előtt leszállottam. Az ámbitus megnyezetén vágott ajtószzerű nyílásról aláeresztett körlepcsőn, amelyet Amerikában vészkijáratnak véltem volna, felóvatoskodtam. Egy tisztos berendezésű hivatalban találtam magamat, amelyik valóban az volt, aminek elmagyarázták: a Brahma Samaj főhadiszállása.

A Brahma Samajról, ami nem más, mint India legszabadelvűbb vallása, sokat hallottam. Angliában és Amerikában több ifjú brahmo lelkészjelölttel, akik külföldi teológiákat jártak, szoros barátságot kötöttem. Az unitárius és a brahmo egy gyékényen árul; ha különböző csomagolásban is, de majdnem ugyanazzal a portékával kereskedik; így hát azon semmi csodálkoznivaló nincsen, hogy indiai tartózkodásom idejére én a brahmókat szántam házigazdáimul. A hajóhoz igaz hogy nem jöttek élembe, s a titkáron kívül az érkezésemről senki sem tudott, de annál kellemesebb volt a meglepetésük, s a titkár is azonnal hazazent a feleségének: vendéget hozok! Sok előkészület úgysem kellett a fogadtatósomhoz.

A lakás nem esett messze, s én örvendhettem, hogy India mindjárt az első napon befogadott. A széles főútból jobbra, egy mellékutcába, arról balra egy szűk sikátorba tértünk; aztán amikor az út már keskenyebb nem lehetett, egy kapu alatt áthaladtunk. Az udvar egyik oldalán egy tehénistálló állott egyedül; a másikon egy bérház terpeszkedett. Mi az utóbbit választottuk, s én mindjárt el is foglaltam magam a titkár unokáival. Ha kínai, ha székely, ha indiai, egy

kulcsra jár valamennyi gyermek. Az ember rájuk mosolyog, s mindjárt kész a barátság.

Közben a félig európaiasan, félig indiai módon bebútorozott szobába beengedték a napot s a levegőt, s az asztalra ennivalókat rakosgattak. Én az előbbi örömmel, az utóbbit azonban bizonyos gyanakvással fogadtam. — Én vegetárius vagyok! — próbáltam elhárítani vagy legalábbis elodázni az indiai étkezés misztériumába való beavatottságomat. De a titkár szelíden mosolygott. Mi is azok vagyunk, mint minden igaz indiai.

Aludtjej került az egyik tányérra, rizs a másikra, míg egy harmadikon meghéjalt s magvaitól megfosztott narancscikkek s banánszeletek foglaltak helyet. Az aludttejet cukorral és kenyérrel ettem a házigazdám ajánlására. A gyümölcsöt magam is tudtam, hogyan kell elfogyasztani, bár jobb szerettem volna, ha a meghántás élvezetét nekem engedték volna át.

Azt azonban sejtettem, hogy a hamisítatlan indiai étkezés legalább körülményeiben más kell hogy legyen. Hát persze hogy más is volt. Az ősei szokásaihoz híven ragaszkodó indiai először is a földre ül keresztbe font lábakkal, az ételét mázatlan cseréptányérból eszi, amelyet használat után eltör, hogy újra elő ne kerülhessen. Ha olcsóbban akarja betölteni vallása ama parancsát, amely szerint az ételéhez, evőeszközeihez másoknak nyúlni nem szabad, akkor széles és sima banánlevelet terít maga elé, arra önti az ennivalóját. De ami őt minden más rendű és fajbéli embertől megkülönbözteti, az azon egyszerűsége és természetessége, hogy késül is meg kanálul is az őt ujját használja. Nem a tenyerét, ezt jól meg kell értenünk; annak mindvégig tisztának kell maradnia az ételtől. Csak az ujjait. Mai napig is azt tartom a legcsodálatosabb emberi teljesítménynek, ahogy ezek az indiaiak a lét is fölmártják az ujjbegyeikkel.

Én az effajta étkezés ellen a tisztaság nevében emelnék tiltakozást. Hiába öblítik le kezeiket evés előtt, a körmeik alatt mégis sok nem megenni való anyagot visznek a szájukig az evőeszközök ezen esküdt ellenségei. Annál inkább meglepett, hogy az indiaiak is a tisztaság nevében ragaszkodnak ehhez a szokásukhoz. Igaz ugyan, hogy számukra a tisztaság vallási s nem egészségügyi fogalom, amelynek ér-

telmében nekik tisztább, ha a saját udvarukon ásott, állott esővízzel telt gödörből isznak, minthogyha elfogadják egy utazó angol friss vízzel megtöltött kulacsát.

Nem szabad azonban azt a benyomást keltenem, mint-hogyha az indiainak nem volna érzéke a tisztaság iránt. Rokonszenveznünk kell az ő helyzetével. A forró égövi nap izzasztja, a szárazság lehelete, a por pedig könyörtelenül belepí a testét. Hiába fürdik meg naponta többször (mégpedig ruhástól), annak hatása csak egy rövid félórára terjed ki. Könnyebb a békának tisztán maradnia, mint neki, mert a béka, ha neki úgy tetszik, akár ki sem jön a vízből egész nap.

Minden ház kiegészítő része a fürdőkamra. Kőmedencében gyűjtik meg a vizet, amivel mellette állva, magukat tetőtől talpig lelocsolják. Egy széles korsó alakú fületlen rézedény minden indiainak elmaradhatatlan felszerelése, mint az amerikainak a fogkeféje. Allomásokon különös látvány, amint a kocsikból tömegesen leugrálva fehér ruhájú, barna testű indiaiak a kút felé tartanak, mindegyik kezében szorongatván a csillogó rézkorsót, amelyből iszik, s amelynek segítségével mosdik, sőt fürdik.

Amilyen különleges az evés, éppen olyan szokatlan a hálás is Indiában.

Városokon a házak általában két-három emeletesek s lapos tetejük. Ide húzódnak föl éjjelre az aludni vágyók. De nemcsak azért, mert ott fenn a kósza szellők valamit elvisznek a tűrhetetlen forróságból, hanem azért is, hogy feljebb kerüljenek, mint amilyen magasra a szúnyog, az éjszakának ez a vékonypénzű, kellemetlen hangú muzsikása repülni tud. A nyugati turista a maláriabacilusoktól tart, amelyeket ők hordoznak. Az indiai ettől még nem fél (bár hivatalos hirdetésmények váltig próbálják őt megijeszteni); ő a szúrástól irtózik. Egyet még hajlandó volna eltűnni, de a helyettes elégtétel tana (hogy tudniillik elegendő volna, ha álmából bosszúsán fölébredve csak egyet csapna agyon, ami által a többi is megváltaná) még ismeretlen a szúnyogok előtt. Így hát ha kénytelen nyugalomra az alsóbb régiókra térni, az ágya fölé hálót feszít ki, s ügyel arra, hogy amíg a csücskét óvatosan fölemeli s alája bebúvik, egy is oda be ne szabaduljon. Én ennél különbet gondoltam ki. Olyan szúnyoghálót választottam, hogy ajtaja is legyen: s azt az ajtót

aztán én soha alaposan össze nem akasztottam. Így lett az a háló valóságos szúnyogcsapdává, mert míg a befelé vezető utat több egyednek sikerült megtalálnia, a kifelé vezetőt egynek sem, s reggelre éhen halt mindahány. (Ezt az egy történetét valamennyi közül kérem fönntartással fogadni.)

Calcuttában létem alatt nem volt sokáig alkalmam s szükségem arra, hogy éjjelenként a szúnyogháló izgató előkelősége alá vonjam magamat. Már a harmadik nap szobát készítettek számomra a brahmo asrám harmadik emeletén, s oda már csak a legkivételesebb esetben kerül föl egy szúnyog, s az is annyira kifáradva, hogy tőle tartanom már nem kellett. Annál több jelt adtak magukról a varjak! Ezek a szép hanganyaggal Indiában sem rendelkező madarak olyan szerepet töltek be ebben az óriási városban, mint az ebek Konstantinápolyban. Ők voltak a városi tanács ingyenes szeméthordói. Magam is rendesen velük takarítottam el a banánhéjakat s a körtecsutkákat, tekintve, hogy a ház körül sem szemétdombot, sem személtládát fölfedeznem nem sikerült.

Indiában asrámnak hívják mindazokat az épületeket, amelyekben többen abból a célból élnek együtt, hosszabb vagy rövidebb ideig, hogy magukat valami nemes célú életre előkészítsék. Nem merem az iskola szót alkalmazni, mert nyilvánvaló, hogy ez ennél egyrészt több, másrészt kevesebb. Engem ehhez a calcuttai asrámhoz felejthetetlen emlékek fűznek. A Brahma Samaj egyik legtiszteletreméltóbb lelkésze vezette, akinek nemcsak az arca, a lelke is krisztusi volt a szó legnemesebb értelmében. Ő volt az én atyám s előljárom, amíg Indiában tartózkodtam. Szegényesen élt, de ő még úgy is adakozni tudott. Nap nap után, amint a városból a szállásomra tértem, az asztalomon ott várt a tálca, s rajta a tányérokkal lefödött tányérok. Így vendégelt meg mindennap egy indiai apostol a szeretet vendégségével.

Istennek bolondjai

Aki Indiában az istenével különös jó viszonyba akar kerülni, az nem várhatja meg, hogy reggelenként őt a nap ébressze föl: annak még hajnalodás előtt hozzá kell kezdenie az imádkozáshoz. Énekelni fog a legszívesebben; esetleg meglegszik azzal, hogy mély gondolatokba merül. (Ez utób-

bival én is gyakran meg lettem volna elégedve, különösen amikor a szobatársam legédesebb álmomból riasztott föl az előbbivel.) Sohasem felejttem el az első éjszakámat Daccában. Hajnal felé egyszerre elszállt az álom a szememről. A szűnyogháló eszüstcsipkeként tündöklött a holdfényben; kísértetiesen zenélt ezer éhes szűnyog. Akkor valahonnan fölhangzott az első dal, Isten legkorábban kelő szerelmeséé. Mindjárt társa akadt; a város másik végéről szállt felém az újabb fohászzkodás. Mire az ég pereme megvilágosodott, zengett az egész város, s száz külön hangon a maga külön örömet száz külön hívó énekelte.

A brahmo, vagyis az indiai egyistenhívő, inkább elmélkedéssel kezd a napját; az én hajnali álmomat így mi sem zavarta meg az asrámban. De a reggel el nem telhetett anélkül, hogy a közös istentisztelet hangfoslánjai hozzám föl ne szűrődjenek. A márványpadlójú mandirban puha szőnyegekben ültek a fehérszakállas öregek s a csupasz állú ifjak (egyéb fajtájú ember Indiában alig akad, mert a legtöbben nem merik megnöveszteni a szakállukat addig, ameddig meg nem bizonyosodnak arról, hogy az, ha kinő, fehérre nő). Egyikük főnhangon imádkozik, majd éneklésbe kezd. A többiek nem tartanak vele; a közös éneklést az indiaiak nem ismerik, hanem a kezeikre fűzött apró réztányérokkal kísérik a diadalmas iramban előreszáguldó himnuszt. A zene megárad, amint a pengő érc ütemes ujjongása szárnyat ad neki. Nem szomorúság, hanem boldog öröm dicséri itt az Istent, amint az illő is az ő gyermekeihez. A tökéletlen hit jajgat és fél, mert félreismeri saját magát s félreismeri e világ valóságát. A bizonytalan hit keneteskedik, mert a formákhoz a bizonyosság reményében bár, de anélkül ragaszkodik, hogy azokat igazi tartalommal megtöltené; s amint letérdel vagy föláll a templomban, titokban arra gondol: Vajon nem csinállok-e bolondot magamból? Csak a tökéletes hit adja át magát a szent bizonyosság fékezhetetlen örömének. Mit törődik az, aki megtalálta az igazságot, azzal, hogy mások hogy ítélhik őt meg? Meztelenül ugrik ki a fürdőkádból, mint Arkhimédész¹, vagy táncolni fog a frigyláda előtt, mint Dávid²! Mint az Údv Hadseregének egyszerű lelkei, akik bandaszóval, táncos ütemű vallásos indulókkal járják be a várost, úgy lelkendezik ezek a szent arcú öregek is az ő mámoros, részeg imádságukat. Minden évben egynehányszor

fölújítják a sankirtan szokását. Zászlók alatt, dobokkal, réztányérokkal fölszerelve elindulnak a város egyik forgalmas utcáján. Az utcasarkokon megállanak. Egy, aki vezet, a legtekintélyesebb, legkomolyabb s szent fölhevülésében a legbolondabb öregember, odaéneklő a bizonyosságát a járókelők elé; a társai szintén énekelve felelnek neki. Mind gyorsabban, mind vadabban száll az ének. Egyszerre ég felé veti két kezét a szent öreg, s megcsukló térdekkel táncolni kezd. Hát ezt kövessék püspökök, papok s teológiai tanárok erre mifelénk! Ekkora legyen a bizonyosságuk, ennyire ragadja el őket is bár egyszer a hitük!

A mai nyugati embernek azonban, akármennyit is teologizál, annál sokkal ingatagabb, erőtlenebb a hite. Ez onnan is nyilván látható, hogy az arca nem szép, amikor imádkozik. Tánc közben, a szerelmi fölhevülés pillanatában, még ha csúnya volna is különben, hódítóan széppé válik, mert szeretni azt mi is tudunk. De az imádkozó Madonnák tündöklő szépsége hiányzik a templomainkból az ő hitükkel együtt. Merev, ijedt, kifejezéstelen arcok bámulnak reánk mindenfelől, kivéve természetesen azt az esetet, amikor a leány a templomba is azért megy, hogy a leányt nézze.

Annál értékesebb a brahmóknak ez az erőteljesre kifejtett hite, ha meggondoljuk, hogy mögötte nem valami mitológiaiakkal színessé, megrázóvá tett teológia, hanem értelmes, elfogulatlan, körültekintő kritikával megalapozott világfölfogás áll!

Ezelőtt száz esztendővel alapította a Brahmo Samajot Raja Ram Mohun Roy, aki a szüleitől ortodox hinduizmust, az iskoláiban mohamedanizmust tanult; ezenkívül pedig keresztény hittérítőkkal került korán érintkezésbe. A hindu vallás legáltalánosabban elterjedt alakja nagyszámú, bálványokban kiabrázolt istenek imádása volt, ami ellen a mohamedanizmus szigorú egyisten-tana őt hamar fölláztotta. Mégsem az arabiai apostol hívévé szegődött, mert lankadatlan vágya, hogy az igazságot megismerje, közben arra vitte reá, hogy az Ujszövetséget tanulmányozza egy baptista hittérítő társágában, akit is rövidesen unitáriussá térített s arra bírta rá, hogy Calcuttában egy keresztény unitárius egyházat alapítson. (E hittérítőt Ádámnak hívták: ezért beszéltek a társai hosszú időközön „Ádám második bukásáról“.) Hamar meggyőződött azonban annak hiábavalóságáról, hogy

Indiában, amely országnak magának is gazdag vallásos irodalma s különlegesen kifejlődött hagyományai vannak, egy idegen művelődés fogalmai szerint próbálja az istenegység tanát kifejezni. Belátta, hogy önálló mozgalomra van szükség, amelynek alapja az ország sajátos hite kell hogy legyen, a legtisztább, legelfogadhatóbb formában. Ezt az alapot a Vedantában találta meg, azokban az ősi hindu szentiratokban, amelyek a legvilágosabban fejtették ki azt a tant, hogy e világ valósága egy. A többi hindu szentiratok érvényességét elvetette.

Érdekes tovább kísérni ennek a mozgalomnak a fejlődését. A Raja — aki melleleg megjegyezve olyan próféta volt, aki másokat térített meg, hogy neki prédikáljanak — hamarosan méltó utódot talált a költő apja, Devendranath Tagore személyében. Ebben az időben már sok kétség fölmerül a Vedanta egyetemes érvényességét illetőleg. Devendranath Tagore egy ideig ellenállott annak a gondolatnak, hogy a hitének alapját képező iratot elvesse, de abba beleegyezett, hogy azt alaposan, még egyszer áttanulmányozza. Mindennek eredményeként a Vedanta érvényességébe vetett hit mégis oda lett — s akkor a brahmók a levegőben maradtak.

Az új alapot, amire az egyistenhitnek szüksége volt, az erdélyi unitáriusok, miután pár száz évvel megelőzőleg a bibliával ugyanúgy jártak el, mint a brahmók a hindu szentiratokkal, a józan észben találták meg. Keshub Chunder Sen, a brahmók harmadik (és ez ideig még utolsó) nagy alakja nem ezt, hanem az intuíciónak emelte ki. Mindenesetre sokat vitázhatnak arról bölcsek és bolondok, hogy melyik alapvetés a szilárdabb. Az unitáriusokat bizváást figyelmeztetni lehetne arra, hogy józan ésszel egyebet nem lehet valószínűvé tenni, mint egypár általános és kis fontosságú tudományos állítást, amiknél az ő hitelveik bizony jóval többet akarnak markolni, s így mégiscsak megalapozatlanul maradnak. A brahmók viszont néha nagyon elszaladnak az intuíciónkkal: így állíthatta például maga Keshub is életének bizonyos korszakában, hogy ő Istentől „új kijelentést” kapott, amit ha valaki el nem hisz, vétkezik. A brahmók többsége ugyan bűnben találtatott, mert a prófétát nyomban elcsapta (ez nem az első szakadás volt a Brahma Samaj történetében), de hasonló veszélynek, amíg létezésük jogát az intuíción szolgáltatja, mindnyájan ki vannak téve. Talán a legokosabb az, ha az

ember nem firtatja a hitnek végső okát. Egy kis pragmatizmus senkinek sem árt; elvégre minden elméletnek nem az-e a végső diadalma, hogy beválik? Higgy, amit akarsz, s ha az életedet tönkre nem teszi, sőt gazdaggá, nagyvá lenni segíti, ragaszkodj hozzá!

Lám, a Brahma Samajnak is ez adja meg a végső felmentést. Mert az élete tartalmas volt. Sohasem maradt a bölcsészet előkelő magasságában. Egyik szemével felfelé nézett, a másikkal azt vigyázta, hogy keze alatt hogyan ég a munka. Mert ő, az ezeresztendő politikai és szellemi szolgátság keserves állapotokat teremtett Indiában! Megújulásra várt minden. A babonáság kígyójának ott kellett legelőször a fejére hágni, ahol az marni akart. A Raja első társadalmi tevékenysége a suttee betiltásához vezetett. Többet az özvegyasszonyok nem áldozhatták fel magukat „önként” elhalt férjük halottas máglyáján. De jelentős sikere volt a kasztkülönbségek ellen való harcnak is. Az ortodox hindu ugyan mai napig ragaszkodik hozzá, s az angol kormánynak erre még mindig tekintettel kell lennie, annyira, hogy például a vasúti állomásokon, ami célt nálunk egyetlen ivókút szolgál, azt Indiában csak két-három szigorúan elkülönített ivásalkalmatossággal lehet elérni, mert sokan a viláért sem innának onnan, ahova mások, a számára „érinthetetlen”-ek is hozzáférkőzhetnek; de ezt a szokást ma már minden művelt indiai elítéli. Különösen sokat tett a Samaj a nevelés terén. Egymás után alapította az iskolákat, az elemi fokozattól kezdve fel egészen az egyetemiig. Ezekben az iskolákban nemcsak az egyetemes emberi műveltség összes elemeit tanította, tehát a nyugati tudományokat éppen úgy, mint az indiaiakat, hanem hivatása szerint a jellem kialakulására is nagy gondot fordított. A más vallású tanulók hitét tiszteletben tartotta, bár azt természetesen nem engedhette meg, hogy bálvány-isteneiket ők az iskola területére behozzák s ott nekik a maguk módján áldozzanak. Legjelentősebb azonban a női felszabadítás érdekében kifejtett úttörő vállalkozása. Indiában a nők helyzete általában nagyon lealázó. A szegényebb néposztályoknál még nem annyira, mert ott az asszony dolgozhatik, s ha rabszolgaéppen bának is vele a férfiak, mégis, mint egy rabszolgát, megbecsülik. De a magasabb társadalmi osztályokban úgy tekintik őt, mint valami élvezeti cikket. A ház egyik külön elzárt

részében tartják, ahova csak a férjnek van bejárása. Egyedüli feladata a teste ápolása, hogy szép és kívánatos maradjon. A brahmo családok leányai már emberszámba mennek. Iskolába járnak. Sokan már egyedül, fátylak nélkül is meg mernek jelenni az utcákon, fel mernek ülni a villamosokra, egykedvűen tűrve, hogy férfiszemek végigmustrálják őket.

Egy darab kortörténet a Brahmo Samaj száz éve. Megérdemli a fáradságot, hogy vele foglalkozzunk. De még akkor is, ha kevesebbet tett volna Indiáért, illenék tudnunk róla, mert ő adta e világnak Rabindranath Tagorét, aki sok tekintetben a ma élő nagyok között a legnagyobb szellemi élet dekatlonjában minden bizonnyal versenytárs nélkül áll.

Mindjárt megérkezésem után kerestem a vele való találkozást. Nagy szerencsémnek tartom, hogy Shantiniketanban levő iskoláját éppen akkor látogathattam meg, amikor az ősz költő is ott tartózkodott.

Egészségesen egész ember

Rabindranath Tagoréval (akinek nevét az indiai magyarsan Thákurnak ejti ki) Calcuttában találkoztam legelőször.¹ Az ismerkedés nehezen indult. Indiaianan bebútorozott szobában fogadott a családi házban, amelyet a rőnnyezeten csendesen forgoló légcsavar tett európaiasan hűvössé és kényelmessé. Hosszú, ráncokban leomló kék palást fődte a testét. (Lám, néha én is meg tudom jegyezni a ruhák színét és szabását!) Az arca enyhe unalmat árult el, mint minden „nagy emberé“, amikor „valakivel“ szóba áll, aki „minden áron beszélni kíván vele“. Ettől függetlenül meg tudtam állapítani, hogy nem tévedtem, amikor őt a világ legszebb emberének tartottam. Mert szép ő, mint senki más. Azzal a teljességgel szép ő, amelyikkel az ő lelke teljes békével, szeretettel, tudással, művészettel, alkotóvágygal: az élet minden maradandó értékével.

A szemem fölcillant, amikor megemlítettem, hogy Oxfordban, a Manchester College-ban töltöttem két évet. Még barátságosabbra indult, amikor meghallotta, hogy magyar vagyok. — Kelet-Európa jobban érdekel, mint a Nyugat, jegyezte meg, mert a népművészeteket ott még nem ölte meg a gyári egyformaság. S a magyarokat kiváltképpen szeretem.

Egyszerűek, természetesek, emberiek. Egész Európában közöttük éreztem magamat a leginkább otthon.

Hát ez elég volt kezdetnek. Azonban sokkal többre mentem vele valamivel később, amikor egy hetet töltöttem az ő híres telepén, a Békesség hajlékában, Shantiniketanban. Calcuttából pár óra alatt vitt oda a vonat. Azután még autóbusszal is döcögni kellett valameddig. Végül kiszállottam a csinos vendégház előtt, amelynek tornácáról, ahol azután egy hétig mindennap azért kellett délutáni nyugovóra térnem, hogy másokat délutáni alvásukban ne zavarjak, az egész telepet látni lehetett a terebélyes mangófák között.

Ezt a pár négyzetkilométernyi területet még a költő apja szánta istenes célokra, amikor pár évtizeddel ezelőtt egy kis menedékházat építtetett azon vándorok számára azzal a két föltétellel, hogy abban, valamint annak környékén csakis az egy igaz Isten imádható s állatokat étkezés céljából megölni nem szabad. Amikor költő fia egy kísérleti iskola föllállítására keresett alkalmas helyet, Shantiniketán e két föltétellel együtt készen kínálkozott.

A telep azonban ma már több mint iskola. Mindent megmondva: a Tagore által alapított egyesület, a Visva-Bharati, itt fejti ki legszélesebbkörű tevékenységét. Tekintve hogy e társaság nem kíván kevesebbet elérni, mint megtalálni a keleti és nyugati műveltség összhangját, s az így alkotott új művelődést átoltani az életbe, ha e célnak csak egy szerény hányadát próbálja is megvalósítani, elég tekintélyes föladattal találja magát szemben. Kiváló nyugati és indiai tudósok merülnek itt el tudományos, művészeti, bölcselemi és vallásos kérdések tanulmányozásába. Persze korai volna még eredmények felől kérdezősködni, s talán akkor is korai lesz, amikor mint fehér szakállas öregember (ha azt az időt szakállasan vagy sima képpel megérem) újra odavezet az utam. Az a prágai professzor, akivel egy egész délután próbáltam beszélni, még csak ott tart, hogy a buddhizmus újraszületési tanát kiválóbbnak véli a keresztényeknek a halál utáni életéről való fölfogásánál, mivel az szerinte mégsem járja, hogy az embert egy rövid élet ténykedései alapján örökre beskatulyázzák a pokolba vagy a mennyországba. Ettől függetlenül azonban az volt a benyomásom, hogy ő sem a buddhista, sem a keresztény túlvilágban nem hiszen.

Az elméleti megállapításoknál sokkal fontosabbnak tartottam azokat a kísérletezéseket, amelyeknek a hely bővíben volt, s amelyek mindennél tisztábban tükrözték a költő életcéljait.

Legelőször természetesen az iskola vonta magára a figyelmet. Az előadásokat ott tartották a mangófák alatt, s már ez a körülmény félreérthetetlenül meghatározta a jellegét, amely nem más, mint természetesség. A tanulók egy körben ülnek a földön a tanítójukkal, s egyáltalán nem részesülnek dorgálásban, ha tudomásul veszik a körülöttük folyó életet. Azt, aki közberikkant: — Ni, be szép madár! — legfeljebb afelől fogják megkérdezni, hogy tudja-e, mi annak a neve, hol fészkel s milyen a tojása; egyéb baja nem történik.

Hányszor ültem a mangófák alatt az idősebb diákokkal, hallgatva a bő folyással eredő bengáli dalokat, amelyek egy részének nemcsak a szövegét, de a dallamát is a költő írta! Olyan szelíd, szívhez szóló hangja van a legtöbb indiai ifjúnak, mint egy báránynak. Aztán elbeszélgettünk arról, amit belőlünk a nóta kiváltott. Ezek a délutánok adtak alkalmat arra a legfontosabb megfigyelésre, hogy sem a költő egyénisége, sem az iskola tekintélye nem hat bénítólag az ifjak fejlődő önállóságára. Egész Indiából azért gyűlnek ide az igazság ifjú keresői, mert tudják, hogy lelküket Tagore nem fogja merev formák közé szorítani, hanem csak megtermékenyíti.

Az iskolánál azonban sokkal inkább érdekelt engem Tagore falufejllesztő telepe, Shriniketan. Amikor megtudtam, hogy a költő gondolkodó, életművész Tagore még arról az egyről sem felejtkezett meg, amiről a legtöbb költő, gondolkodó és életművész a leggyakrabban tudomást sem szerez, örömem alig ismert határt. — Íme az ember — imígyen fontam számára az elismerés koszorúját, aki tudja, melyik végét kell a munkának megfognia. Ő nem hányja a kormány szemére, hogy hagyja a falut tönkremenni, ő nem intéz szózatot a társadalomhoz, hogy mentse meg a falut, mert a falu India, s ha az megnyomorodik, India nyomorodik meg. Ő még azzal sem elégszik meg, hogy a szükséges népvédelmi munka megtanulására iskolát állítson föl. Ő maga is beáll a munkások közé. Annak a tíz-tizenkét falunak, amelyik ott terül el a telepe szomszédságában, neki

kell megmutatnia az emberibb élet lehetőségeit. Nyomban kórházat állít föl, s fizetett orvost alkalmaz. Ingyen szolgáltatja a gyógyszereket is. A falvak ifjait megszerzezi, a nádasokat, a betegségeket terjesztő szúnyogok fészkeit fölégetti, a víztartó medencéket kitisztíttatja. Fonó- és szövőtanfolyamot indít meg. S hogy a falvak lakosainak gazdasági tudását is növelje, baromfityénészettel, tehenészettel, konyhakertészettel, gyümölcsészettel s egy bőrt megmunkáló műhellyel egészíti ki a telepét. Mindezek vezetésére szakembereket alkalmaz, akik nemcsak a falusiaknak nyújtják a szükséges felvilágosításokat, hanem tanulókat is képeznek ki a további és szélesebb körű munka végzésére.

Egy egész délután barangoltam Surulban, az egyik közeli faluban. Rizszszalmával fedett sárkunyhók s kezdetleges gazdasági épületek tűntek elő elszórtan a banánfák között. Egyre-másra óriási, pár száz méter kerületű vízmedencékre bukkantam. Ez a vidék különösen vízszegény; folyóknak híruk sincs errefelé; a lakosság így biztosítja az ivásra, főzésre, mosásra, fürdésre és mosásra szükséges vizet az egész esztendőre. Júliustól szeptemberig a monszum szél meghozza az esőt, akkor megtelnek a medencék tíz-tizenöt méter mélységig. De március vége felé, amikorra az én látogatásom esett, már több medence egészen kiszáradott. Mondják, hogy ivásra egy külön, védettebb helyen ásott medence szolgál; ez hihető is; én azonban bizonyos elszörnyedéssel tapasztaltam, hogy nemcsak a vízfordó asszonyok, de a község állatai is abban a fölzavart, undorító vízben fürödnek, amelyből rézkorszókkal valamilyen célra vizet merítenek. (Rossz érzésem csak az a körülmény tudta bizonyos fokú örömmé átváltoztatni, hogy sikerült egy asszonyt fürdése közben meglesnem. Ő, a barna test gazdag szépsége, amint a fehér lepel róla lehullott! Egész keleti utazásom közben csak azt sajnáltam, hogy előttem, aki sem festőművész, sem átlag férfi nem voltam, az emberi test gazdag költészete majdnem ismeretlen maradt.)

Az esős évszak alatt rizst termel a falu; az esztendő többi részében koplal és tétlen ül. Az éhezés nyilván látszott is emberen, állaton. Egy kopasz kutya, amelyiket megnyúzni sem kellett volna, mert egyéb sem volt, csak bőr, hihetetlen fáradtsággal rám vakkantott egynéhányszor. Az egész faluban csak két szép épületet láttam; az egyik a földesúr

kúriája, a másik pedig a templom volt. A földesuraság intézményét alig száz éve az angol hódítók honosították meg. Hogy megkíméljék magukat az adószedés kellemetlenségeitől, kiadták az adóbehajtás jogát bizonyos arra önként vállalkozó egyéneknek, akikről ők bizonyos egyszer s mindenkorra meghatározott összegű átalányt követelnek minden esztendőben. Ők jól jártak, ez kétségtelen; de hogy a zamindárok sem károsodtak, ezt többek között ez a fehérre meszelt, oszlopos, jó karban tartott épület is bizonyította.

A templom hasonlított egy fölállított, takarékosan a lehetőségig elhasznált, óriási ceruzához. Tekintve hogy tömör agyagból készült s az alapja alig volt pár négyzetméternél, abba belépni nem lehetett. Annál több gyönyörűséget nyújtott a külsejét teljesen beborító terrakotta díszítés. Élet volt azokban a domborművű alakokban. A zamindár fia, aki valahogy mellém szegődött, sóhajtva jegyezte meg: — Ilyen szép templomok mostanában nem épülnek, mert az Isten már rég eltávozott közülünk. — Hát ha neki is oka volt panasza, akkor el kellett hinnem, hogy a dolgok csakugyan rosszul állanak.

E kirándulás után a Rabindranath Tagore emberi arcképe teljessé vált előttem.

Ameddig csak a költőt, a versfaragót becsültem benne, aki a lelkem kapuját csodákra nyitogatta, addig kedvemet tölthettem abban, hogy őt a világ többi nagy költőjéhez mérjem. De az, akinek érdeklődése beborítja az egész életet, aki a falu sorsát éppen annyira a szíven viseli, mint a felnövő gyermekét, aki egy személyben költő, filozófus, zeneszerző, nevelő, társadalomújító, családapa, szent, barát, tudós és hívő, az túlnőtt a részemberek körén, az a Havelock Ellisek fajtájából való egészségesen egész ember, életművész.

Tagorét az teszi teljes emberré, hogy értelmének fejlődöttsége elérte azt a fokot, amelyen a lélek egyensúlya újra helyreállhat. Ha az értelme csak egy kicsit fejletlenebb lenne, megvetéssel ölné meg magában a gyermeket, a művészt, mint e világ legtöbb tudósa, aki a költészetet hiábavalónak, üresnek, hazugnak tartja. Ha az értelme csak egy kicsit fejletlenebb lenne, hite sem lehetne, mint a legtöbb tudósnak, aki e világ valóságát csak képletek szerint tudja elképzelni. De mert az értelme, mint a virág életműködése, tökéletes, a sokrétegű gazdag emberi lélek megnyilatkozhatik benne a

maga teljességében. Ő nem vet gátat a lelke apró folyóinak; azok szabadon rohanhatnak előre; mégis mindegyik tökéletes belső elrendezéssel a tenger, a végső egység felé tart.

A csupa szellemiség tudománya

Vendéglátó gazdáknak annyi eszük rendesen lenni szokott, hogy látogatóikat ne a legrendetlenebb szobába vezessék be legelőször. India is azzal lepett meg engem az első hetekben, amire a legbüszkébb lehet: gazdag, vallásos múltjának legszebb virágával. A Brahma Samaj minden egyetemessége mellett is letagadhatatlanul indiai, de az ősvallás, a hinduizmus bozótjába ott vágta a csapást, ahol a legtöbb maradó érték található.

A nádasba azonban könnyen belevesz az, aki szántszándékkal a dúsan tenyésző babonaság nyomait keresi. Nagy port vert föl az utóbbi években egy amerikai író színes leírása a legelrettentőbb, legembertelenebb szokásokról, amik Indiában még ma is szelvében megfigyelhetők. Könyvét egy nagy divatban levő templom leírásával kezdi, ahol is Kali isten tiszteletére a hívők, akik a homlokukra pörttyentett piros jérlől ismerhetők föl, naponként kecskét áldoznak. Hát én jártam ebben a templomban, láttam a tönköt, amely körül a kőpadló tiszta vér volt, elhaladtam a vízmedence mellett, amelyikben a meddő asszonyok, ha megfürödnek, ígéretet nyerne, föltéve, hogy a lábánál megmeredt száraz fű ágára egy papiros-imába göngyölgetett kődarabot bogoznak; a majom-isten kis mellékoltárához is elfáradtam, aki előtt a vizsgák kimenetele miatt aggódó diákoknak ajánlatos imát mormolni. A szent folyam, a Gangesz, a forrásától a torkolatáig annyi megszentelődésre váró emberi test (ha nem is lelki) tisztátalanságát mossa le, hogy benne megfürödni nekem már egyszer sem támadt kedvem. A szent város, Benares keskeny utcáin vigyáztam a szabadjára engedett szent teheneket, akiknek egyike-másika a város elhánt szemetjén tisztességes kövérre hizott. A kasztokon kívül álló páriák megalázottsága többször a szemembe ötlött. A brahma aszám udvarán játszó gyermekekkel szívem szerint megbarátkoztam, s amíg az udvaron áthaladtam, ha tíz kezem lett volna sem tudtam volna mindegyiket a kívánsága szerint megsimogatni, mégis irtózáttal szaladtak félre tőlem, ha egy kis

pária leányka társaságában pillantottak meg, aki alig ért a térdemig, s aki igaz, istentelenül szurtos volt, de mégiscsak emberszámba kellett volna hogy menjen, mint a többi. Gyermekeházasságok is még mindig általánosak. Egy brahmo tanár mesélte, hogy tizenhárom éves korában kénytelen volt megszökni hazulról, hogy meg ne házasítsák, s egy nem brahmo tanár tette föl a kérdést, hogy nem jobb-e a serdülő leánygyermeket egy férfi, a férje gondnoksága alá helyezni, mint megengedni, hogy hosszú esztendőig mindenki prédája legyen. Hát az igaz, hogy az még mindig jobb, ha a tízéves leánykákat (sőt az ennél fiatalabbakat is) csak egy férfi kényére-kedvére szolgáltatják ki, még akkor is, ha, amint ez igen gyakran megtörténik, a férfi már az ötvenen is túl jár, de az bizonyos, hogy ennél még valami jobbat is ki lehetne találni. Ilyenfajta esetekből én is összegyűjthettem volna egy kötetre valót, ha erre időm s kedvem lett volna, mert bizony ezek is Indiában történtek, s nem is túlságosan ritkán; de azt állítanom tudatlanság vagy rosszakarat volna, hogy: Ime, India!

Indiának nem ezeket a betegesre torzult szokásait vetem a szemére (amelyek mását az indiai látogató bizonytalansággal is megtalálná), hanem azt, amire a legbüszkébb, aminek nevében a mi civilizációnkat olyannyira elítéli: az úgynevezett szellemiségét. Azok a hindu papcsemeték, akikkel egy vidéki városkában egy egész délelőtt vitatkoztam, hihetetlenül föl voltak fújódva vele. Nyugatot a vádlottak padjára ültették. De nem azon bűnei miatt, amelyek legjobbjai lelkiismeretét annyira mardossák, hogy a világ ítélőszéke elé már régen odakiáltotta: Bűnösnek érzem magamat. Ha ott akkor az európai imperializmusról, a gyarmati politikáról, a mindenható üzlet nevében a külföldön csakúgy, mint odahaza elkövetett embertelenségekről hallottam volna, lesütöttem volna a szememet, a vádolók igazát elismerve. De azok a hinduk nem ezeket tartották a legfőbb vétkeknek. — Ti úgy rendezitek be az életeteket, minthogyha a halállal minden elvégződne; mi a bölcsőtől az elégettetésig elmúló esztendőket csak annyira becsüljük, mint a folyton újraszülető élet egy fordulatát. Ti e világot komolyan veszitek, s értéket láttok egy virágban, egy mosolyban, szerelemben, tudásban, gazdagságban; számunkra mindezek csak eszközök, hogy rajtuk keresztül szellemi megtisztulásunkat elér-

hessük. Ti e világban éltek, mi túl akarjuk tenni magunkat a világon. Ti az anyagon keresztül akarjátok magatokat kifejezni; mi el akarunk válni az anyagtól. — Ilyeneket s ehhez hasonlókat állítottak azok a fiatal lelkek, s nem vették észre, hogy nem a Nyugat, hanem a Kelet elítéléséhez szolgáltatták az adatokat, mert ennyi csupa habzsolni való, magában álló, vonatkozástalan szellemiség, ha metafizikusok gyomrának nem is árt, egy nép életét, ha komolyan veszi, gyökerében támadhatja meg.

Vajon az az egyetemes leszegényedettség, zavar, kiszolgáltatottság, tanácsstalanság, ami az indiai életet általában jellemzi, valamilyen mértékben nem tulajdonítható-e annak az életbölcességnek, amelyik azt tanácsolja: Ezekkel pedig, ember, ne törődj; az élet csak színjátás; egy az igazi cél: reá-készülni, hogy magadat belőle kivond, hogy még a gondolata se érdekeljen!? Vajon először a mogul, azután a portugál és angol hódítók föl tudták volna-e morzsolni a népet, el tudták volna-e venni a lelkét, ha a vallása ahhoz segítette volna, hogy a világban való életébe értelmet, akaratot, erőt vigyen?

De ez még csak egy pragmatikus pálcatorése a hindu szellemiség fölött! Érvényes, de nem mindenkit kielégítő elítélés. Am ez a szellemiség értéktelen akkor is, ha nem következményeiben, amelyek romlást hozóak, hanem önmagában mérjük meg, vagyis azt vetjük latba, hogy a maga mezején mit művel.

A hindu legfőbb törekvése az, hogy a Végtelent, az Állandót, a valóban Létezőt megizlelje. Derék és dicséretes akarat. De mit tesz, hogy ezt a célt elérje? Keresni fogja ezt a legfőbb Valóságot a világban, mint aminek életéről egyedül tudomása van? Abban fogja meglelni legalábbis a halvány tükörképét, amit a világban a legértékesebbnek talál? Távol áll tőle. Az ő észjárása szerint a végesben a végtelent, a változóban az állandót, a látszatban, a mayában a valóban létezőt fölfedezni nem lehet. Neki tehát, ha az abszolútum után vágyik, az elméjéből ki kell sepernie minden képet, jelentést és vonatkozást, amit érzékszervei a világból hoznak. Lelkének ezt a megrendszabályozását a yoga viszi végbe, ami a legkülönlegesebben indiai. Ez a lelki torna azt a célt szolgálja, hogy a tudatosság hatalma alá hozza a test minden idegrendszerbeli megnyilatkozását.

Rajpurban, a Himalája hegység lábánál egy ifjúsági mozgalom aszámjában volt alkalmam arra, hogy a yogi-képzés kezdő fokozatait felületesen megismerjem. A legelső, amit meg kellett volna tanulnom (de én még erre sem voltam képes), a lábaimat úgy fonni keresztbe, hogy a bokáim a térdeimre feszüljenek. Ilyen állapotban kellett volna mintegy nyolcvan assant, vagyis helyzetet begyakorolnom, mégpedig úgy, hogy közben csak az egyik orrlyukon keresztül szívjam a levegőt. Fokozatosan mind nehezebbé váló gyakorlatok képesítették volna végül is arra a tudományra, amellyel a yogi (akinek mutatványos fajtáját a Nyugat a fakír néven ismeri) nemcsak a szívverését állítja és indítja meg tetszése szerint, hanem az érzékszervek munkáját is meg tudja akadályozni, hogy a célját elérje, a világgal való kapcsolatát megszüntesse.

Hát ez teljesítménynek bámulatos, látványosságnak minden pénzt megérő — de azt a leghatározottabban, a legkétségbeesettebben tagadom, hogy annak a fiziológiai gyönyörnek, amiről ő azt állítja, hogy a Végtelen íze, a Valósággal, az Istennel való találkozáshoz valami köze lenne! Szavakkal való játéknak tartom azt az állítást, hogy a valóság a világon kívül keresendő, mivel a „végtelen” nem fér össze a „véges”-sel. Amit a világot levetkező yogi nyer, az a legjobb esetben öncsalás, a legrosszabb esetben: semmi. [...] Ezt a misztikus elmerülést, az öntudatosságnak ezt a boldog reátapadását az istenség gondolatára nem fogjuk összetéveszteni az élet legfőbb céljával.

India összetévesztette, s most váltig sínyli!

Európa csak azért kerülte el ezt a sorsot, mert keleties ízű vallását sokáig komolyan nem vette. Mert egy időn túl az egyház papjai hiába prédikáltak, átkozódtak, égettek. Tudásra támadt vágya, s ő a merev és tiltó dogmákon túltette magát. Megteremtette a modern művelődést fogyó erejű valása tiltakozásai ellenére.

Istennek föl nem kent papjai

Az indiaiak nagyra tartott vallásáról olyan sötét képet festettem, hogy az már nem is lehet igaz. Úgy illenék, hogy a vászonra most némi enyhe színeket is fölrajkjak. Ezt a föl-

adatot szívesen vállalom, mert emlékeim palettáján még sok a felhasználatlan rózszaszín.

De nem nyúlok a mély barnával sötétlő földhöz. A haragoszöld erdőt is békén hagyom. A remény fakadó, halvány pirosát inkább az égre mázoló, mint a jövőre, amely felé India ifjúsága halad.

Ambar itt-ott lehetne a múlt képén is javítani. Elmondhatnék egyet s mást a hindu vallás kiváló oldalairól is. Hangsúlyozhatnám például, hogy a hindu sem hagyja az életet az erkölcs melegsége nélkül. Szeretet a legfőbb törvénye, amellyel még az állatokat is magához öleli; ezért növényevő minden igaz hindu. Mielőtt a brahmin, a legfelsőbb kaszt embere elvonulna a világtól, hogy a valóságkeresés meddő játékát megkezdi, élhet, ahogy az élet akarja. Az ifjúsága még csak készülődés. Önmegtartóztatás és tisztaság a legfőbb kötelessége. De az élvezeteknek, a boldogságnak is megjön az ideje a házasságban. A test gyönyöreit megízlelheti; a maga úri használatára tarthat feleséget, nevelhet családot. De azután a munka következik; az örömök ízt lassan el kell felejtene. S mire a szakálla fehérbe fordul, zúgolódás nélkül kell kiszakítania magát megszokott életéből, hogy erdőbe elvonulva, gyümölcsökkel táplálkozva, a világot levetkezhesse s a végtelen valóságot felöltözhesse. Úgy következik be életének ez a negyedik, csendes korszaka, mint ahogy a kész házra fölrajkják a tetőt. Élet, tevékenység, kielégülés előzi meg az elapadó erők magukba roskadását.

Azt is elmagyarázhatnám, hogy a kasztrendszer alap gondolata a legértékesebb emberi élet föltételeinek a megteremtése. Mert a társadalom csak megalkuvások árán tartható fön, s kell, hogy a szükségszerű megbélyegzések mindenkit ne érjenek. Ha az ország megtámadói ellen kell fegyvert fogni, legyen ott a katonák kasztja. A nem kevésbé lealacsonyító csereberéjét az áruknak s a munka robotját végézzék a kereskedők s a földmunkások. A legszennesebb, legkellemetlenebb föladatakra álljanak készen a páriák, az „érinthetetlenek”, a kasztokon kívüliek. Így mentesül a brahmin, a pap, a lelke tisztaságát veszélyeztető kötelességektől, s így élheti az eszményien egyszerű és természetes életet, maga gondoskodván élelméről és ruházatáról. Mások kezéből még eleséget sem fogadhat el, mert sohasem lehet tisztában

azzal, hogy vajon azt megfelelő lelki odaadással készítették-e. S a maga kiváltságos helyzetét nem tartja igazságtalanságnak, mert arra előző életeiben szerzett erényeivel szolgált rá, s mert a fejletlenek és a gonoszok, akik most az alacsonyabb kasztokban szenvednek, valamikor szintén brahminokként szülehetnek újra, ha karmájuk, életük erkölcsi egyenlege följavul.

Kifejthetném azt is, hogy az újrászületés tana mennyi fogas kérdésnek veszi el az élet. A látszólag értelmetlen jólét vagy szenvedés magyarázata az előbbi élet jósága vagy bűne. A remény pedig, a boldogabb élet reménye, ha valakinek mostani élete elcsüggesztően szomorú, kivetítődik a jövőbe újraszületésekbe. S még ennél is nagyobb fontosságú az a szerepe, amellyel a maga módján a világ élettörténetének folytonosságát biztosítja. Rendszert visz be a látszólagos összevisszaságba; úgy fogja föl az élőlények közötti különbségeket, az értelmetlenül jövő halált, a megszűnés nélkül történő születéseket, mint pár millió lélek törekvését, hogy a legalacsonyabbrendű életformáktól a magasabb rendűekig vezető úton, az újrászületések rengetegén keresztül megtisztuljon. Fölbecsülhetetlenül megtágítja ez az elképzelés a rövid életű ember látóhatárát. Átfogóbbá, nyugodtabbá, kétségbeesés nélkülivé, tágabb lélegzetűvé válik az élete lovát hamar halálra nyargaló ember világba kapaszkodása.

Arról is beszámolhatnék, hogy a hindu értelmiség napról napra szabadelvűvé változik. Amikor a múlt század utolsó harmadában a Brahma Samaj föladta az utolsó kapcsolatot is a hindu szentiratokkal, rövidesen megalakult az Arya Samaj, hogy a munkát a fölhagyott alapon tovább folytassa. Ma már százezrek tartoznak e mozgalomhoz, amelyik éppen azért, mert többet tartott meg a múltból, nagyobb hatású, bár kisebb jelentőségű, mint a brahmók egyesülete. Ezekről mind szót ejthetnék (s ósdi ravaszúsággal mi egyebet is cselekedtem?), de a nagyobb reményt, amit fölkelteni megígértem, én egyáltalán nem abban látom, hogy a hinduk ősi vallása értékes gyöngyszemekkel is meg van tűzdelve, s hogy esetleg, valamilyen mértékben, megújulásra is hajlandóságot mutat, hanem abban, hogy most indult tágabb kibontakozásra az indiaiak nem vallásos, világi élete. Hogy már Indiában is akadnak sokan, akik nem élveik szerint élnek, akik nem látják annak jelentőségét, amit művelnek, de azért abba

nem hagynák azt, akik nem tartják fontosnak, hogy cselekedeteik világnézeti hátterét kimutassák; akik élnek szabadon, testük és lelkük sürgetései szerint, egyik napról a másikra, egyetemes életcélok nélkül, visszatérve oda, ahol a legtöbb boldogságot szüretelték és a szenvedések miatt föllázadva; akik engedik, hogy magukon keresztül a mindezekben ott lakozó kifürkészhetetlen szándékú Isten gátlás nélkül megnyilatkozhasseék. [...]

Néhány indiai természettudós híre beszárnyalta az egész világot. Legkiválóbb közöttük Sir Jagadish Chandra Bose, aki már nem is egyetemi tanár, mert külön egyeteme van Calcuttában, amelynek tanulóit maga válogatja. A növények élettana mezején végzett kísérletezései nagy jelentőségűek. Engem azzal kötelezett le, hogy maga vezetett végig a laboratóriumain és az ősi indiai módon épített hatalmas, félkör alakú előadótermen. Láttam azokat a finom műszereket, amelyek segítségével a növények idegületét méri. Selyemszállal kapcsolja oda a levélkét egy leheletszerűen mozgó emeltyűhöz, amely a növény ütemes mozgását egy papírhengeren festékekkel grafikusan jelzi. A mozgás gyakoribbá és szaggatottabbá válik, ha a növényt gázokkal elkábítja; egészen úgy viselkedik, mint az idegrendszerrel bíró fejlettebb élőlények; meg is halhat kínos vonaglások után, ha az adagolás túl erős. Hogy a növények legtöbbje idegutak nélkül is képes bizonyos, az élettani egymásra hatás lehetőségeit meghaladó idegáram-közvetítésre, azt egy bokorakáccal bizonyította be. A szárán gyengén megegetett levélfürt egyes szemben álló levelei egymás után konyultak le, amint az idegáram hozzájuk érve a jelt megadta. Még egy érdekes kísérletet figyeltem meg. Üvegbe zárt vízinövény abban a pillanatban, ahogy a nap sugarai ráestek, oxigént termelt. A könnyű gáz fölfelé hatolt, fölnyomta az üveg keskeny száját eldugó higanycsep-pet, amelyik erre villanyáramot kapcsolt, csöngetett. Minden tevékenység szünetelt, ha a palackot árnyékba helyezték.

Az indiai festőművészettel való első felületes ismerkedésem is a Bose Intézetben történt. Mert a tudós azért indus, hogy egyben művész is legyen. Jelképes freskók díszítették a falakat mindenfelé. Az előadóterem nagy képe a kivont karddal haladó ifjú Igazságot ábrázolta, akit húga, a behunyt szemű, sípot fúvó Képzelt kézen fogva vezetett. Bizonyos misztikus kidolgozatlanosság jellemzi ezeket a képe-

ket, valamint az Abanindranath Tagoréit is, amelyeket még Shantiniketánban tekintettem meg. Félhomály, körvonalak, sejtetés, a valóság vaskos foltjaitól való irtózás az indiai festés lelke. Valamint a színjátszása is. A költő Tagore egy alkalommal ki nem fogyott a nyugati dráma hibázatásából, amelyik minden részletet — még a díszletekét is — olyan világos, közérthető kidolgozásban nyújt, hogy a nézők képzelőereje valósággal ellustul. A mozi bűne még nagyobb ebben a tekintetben. Itt már az indiai filmeket sem lehet menteni. Ettől az egy hibájuktól eltekintve azonban (ha ezt hibának lehet számítani), az indiai filmek jobbak még a kínaiaknál is. Különösen érdekesek a keretes mesék, a sajátosságosan indiai módon egymásba bonyolított történetek halmaza.

Az indiai zeneművészet pedig izgatónan különleges. A nyugati zene az összhangok irányában bontakozott ki és fejlődött szinte tökéletessé. Az indiai a szólóhang gazdag művésze, s legméltóbb kifejezése nem a zenekar, mint Európában, hanem a csak egy szelíden feldünyögő dob kíséretében eláradó dal, amely az egymásutániség szédítő változatait adja. Míg a nyugati zene általában csak a kemény dūr és a lágy moll skálát ismeri, addig az indiai körülbelül száz skálán játszik, amelyek között sok az ötlábú. Mind-egyik skála bizonyos hangulatot fejez ki, s az énekesnek tudnia kell, melyiken énekelhet este, melyiken reggel. Nevetve mesélte nekem egy zenetanár, hogy az egyszeri kezdő énekes köré leszállott az éjjel, amikor fényes nappal egy esti skálájú dalba kezdett bele. Modern zeneszerzők szinte ismeretlenek, mert az ősök állítólag az összes lehető dallamkombinációkat kimerítették (amiről azonban a zenében is új csapat vágó Tagore hallani sem akar); annál több eredetiséget várnak el az előadóművésztől, aki a dallamvázakat a maga tetszése szerint rakhatja tele cifrázatokkal. A legősibb daloknak szövegük sincs; az előadó a jobb keze ujjhegyeivel a dobot ütögeti, míg bal karjának rugalmas mozdulataival, mint egy megittasodott karmester, a dal értelmét fejezi ki. Az indiai zene ütemezése is sokkal változatosabb az európainál, s az egyszerű négynegyedes vagy háromnegyedes beosztások helyett a görög verslábakéhoz hasonló lendülettel halad előre. Hangszerekben nagy a változatoság. Legkülönlegesebb az a négyhúrú mandolin, amelynek a nyakán is van

rezonáló ládája, mint egy erőlködő béka hanghólyagja, s ezenkívül még pár tucat kromatikusan hangolt húr feszül rajta, hogy a zengés annál gazdagabb és hatalmasabb legyen.

A sportolásnak is vannak lelkes barátai Indiában. Egy régi, felújított bengáliai játékot többször végignéztem. Kellemek nélkül játsszák egy vonallal kettévágott, négyszögű udvaron, amelynek két oldalán nyolc-nyolc játékos áll fel. Az egyik átlép az ellenség térfelére, a vonalnál nagy lélegzetet vesz, s azt lassan engedi ki, hallhatóan mondván: tik-tik-tik vagy veldig-dig-dig. Csak addig szabad a vonalon túl maradnia, ameddig a lélegzete tart; addig arra kell törekednie, hogy valakit a kezével vagy mezítlábával megérintsen; míg számbelileg túlsúlyban levő ellenfelei őt csakis általában tehetik ártalmatlanná, ha nemcsak megérintik, hanem meg is fogják. Amelyik csapat a leghamarabb leapad (a megérintett vagy megfogott játékos kiáll), az veszít. Gyors és eleven játék; elgondolásában hű az élethez. A valóságban is az egyén egyedül merészkedik a veszély vonalán túl, s csak ha a lélegzete kifogy, hull vissza a közösségbe. A legkisebb félrelépésért súlyosan megfizethet. S ha néha hosszú ideig eseménytelenül folyik is az élete, egyszerre, váratlanul, valami nagyon izgató történhetik vele.

Különböző társadalmi mozgalmak, közkönyvtárak, nevelésügyi intézmények alapítása, ipari vállalkozások, munkásszervezkedések és ehhez hasonlók teszik változatosabbá és élénkébbé a modern indiai életet. Mindennél nagyobb szerepet játszik azonban a politika. (Ó, egyformásodunk!)

Erről illik bővebben, sőt nagyon bőven írnom.

Politikusok eldorádója

Az angolok — mert néha magukkal is el tudták hitetni, hogy gyarmatosító törekvéseik hátterében „a fehér ember terhes kötelessége” áll az emberiség „elmaradottabb” fajaiával szemben, mert a hittérítők palástja és a vasútépítő mérnökök körzöje mögé a tolakodó üzletet néha olyan ügyesen tudták elrejtetni, hogy maguk is elcsodálkoztak, amikor az szegként a zsákból mégis kibújt — a világtörténelem legsikeresebb birodalomépítőivé nőttek ki magukat. Ha ők is hitték, a „pártfogásukba vett” nép hogyan hitte volna, hogy minden az ő javára történik? Egészen a legújabb időkig például

Indiának legkiválóbb férfiai meg voltak győződve arról, hogy végeredményében az angol hódítást a gondviselés tervezte. Ennek lehet legfőképpen tulajdonítani, hogy az indiai szabadságmozgalom csak az elnyomás második századában kezdett határozott arányokat ölteni.

Más okok is közrejátszottak. India, a maga roppant kiterjedésű szárazföldével és 325 milliónyi lakosságával sohasem alkotott egy államot, sohasem beszélt egy nyelvet. A hódító könnyen kijátszhatta az egyik csoportot a másik ellen. Legújában a hindu többség és a mohamedán kisebbség között előforduló vallásos egyenetlenkedések tüztét szítja az angol nagy buzgalommal. Titkosrendőrei jórészt a mohamedánok közül kerülnek ki (erről személyes tapasztalataim vannak); a többi állami hivatalokat is nagyobb százalékban osztja szét közöttük, mint a hinduk között. Ezzel nemcsak azt éri el, hogy a mohamedán önzés háláját magának megszerzi, hanem azt is, hogy a hindu irigység dühét magáról elfordítja. Míg a két nép egymással veszekedik, ő a markába nevet.

Ezenkívül azt is számításba kell vennünk, hogy népszabadság talán sohasem létezett Indiában. Az idegen járom a tömegeknek igen gyakran nem új elnyomást, hanem határozott könnyítést jelentett saját uralkodók kényuraságához viszonyítva. A páriáknak egy igen tekintélyes része nyilatkoztatta ki nemrégiben, hogy nekik az angol kegyelmesebb uruk volt, mint a kasztbeli hindu. De talán mindezeknél elhatározóbb fontosságú volt az a körülmény, hogy az évezredes elnyomás következtében (az angolok előtt a mogulok igazták le Indiát), [...] az uraiktól való függés életük alapvető tényévé vált, s azok kegyét kiérdemelni hűsége, alázatossága, hajlongó, gerinctelen engedelmességgel a legfőbb erényükké. Mit tettek például a világháború alatt, amikor bizonyos nagyobb önkormányzatra való törekvést már el mertek árulni? Szembeálltak a leigázókkal férfiasan, mint az írek, hogy jogaikat érvényesítsék? Ellenkezőleg, felajánlották segítségüket, egymillió katonát, a németek ellen, akikkel nekik semmi ügyük nem volt, hogy urukat ezáltal hálára kötelezzék s politikai kívánságaikat ajándékképpen megkapják.

Akár mennyit késett is azonban a hatalmas nemzet fölébredése, mégsem maradhatott el. A múlt század nyolcvanas

éveiben megteremtett Nemzeti Kongresszus mind hangosabban fejezte ki a nép elégedetlenségét. Az angol dicséretre méltó szabadelvűséggel tűrte a szavak lázadását. Ez már neki a vérében volt. Megtanulta a saját otthonában, hogy biztonságosabb minden vélemény nyilvánításának szabad teret engedni, mint a titkosságba kényszerített elkeseredéssel a harcot fölvenni.

Szabadságharcra azonban az indiaiak nemigen gondoltak. Nem minthogyha a vallásuk békességarancsát megcsúfolni nekik jobban fájt volna, mint a nyugatiaknak a „Ne ölj!”-re való emlékezés. De tudták, hogy a forradalom sikerre úgysem vezethet. Ha a század közepén az angol tisztek által vezényelt, de tömegében indiai katonaság majdnem egyöntetű fölkelése sem érte el a célját, hogyan remélhettek volna jobb eredményt a később még tökéletesebben fölfegyverzett angol megszálló haderő ellenében? Ezért szükségszerűleg tértek arra az útra, aminek aztán Gandhi a világnézeti hátterét olyan ügyesen megteremtette: az erőszakmentes küzdelem útjára.¹

Amikor a háború befejezése után Gandhi, India varázslója, aminek az angolok később elnevezték, Dél-Amerikából hazájába tért, a közvélemény már elő volt készítve. Az értelmiség, a diákság, a munkástömegek s a falvak népéből azok, akikhez a változó idők híre eljutott, egyöntetűen követelték a swarajt, az önkormányzatot. Gondolkozás nélkül vezérül fogadták azt, aki nekik a teljesülés reményességét nyújtotta. Gandhi programja olyan volt, hogy azt mindenki megérthette. „Az angol — mutatta ki hibátlan okoskodással — tulajdonképpen a mi segítségünkkel tartja fenn az uralmát. Azáltal, hogy mi a várszát s minden más ideszállított áruját megvásároljuk, okot szolgáltatunk arra, hogy bennünket továbbra is meghódítva tartani akarjon, mivel belőlünk hasznot lát. De ez még csak egyik oldala az éremnek. A katonaság s a hivatalnoksereg zöme, amelyek nélkül a dúsan fizetett angol kormányzók semmit sem tudnának elérni, szintén közülünk kerül ki. A megoldás egyszerű: meg kell vonnunk az angoltól a segítségünket, nem szabad együttműködnünk vele, s akkor az uralma, mint a kártyavár, összeomlik. Bojkottálnunk kell tehát az angol árukat, ez az első kötelességünk. De hogy ezt megtehessek, helyre kell állítanunk az indiai fonó- és szövőipart. Másodsorban az angolok által létesített

vagy fenntartott intézményekre kell úgy tekintenünk, mintha nem is léteznének. Az iskolákat a hazafias diákság hagyja ott; pereskedni igaz indiai soha angol bíróság elé ne menjen. Ha mindezt megteesszük, s anélkül, hogy erőszakhoz folyamodnánk, India egy éven belül megkapja az önkormányzatot" — ígérte Gandhi.

S az emberek hittek neki. Milliók követték az általa kijelölt utat. A diákok ezrével hagyták el az egyetemeket egy kis hazafias szünetre. A leghatározottabb fegyver használatára, az adófizetés megtagadására azonban sohasem került sor. Ebben az egyben a magyarság hasonló küzdelme az osztrák elnyomás ellen az 1848-as szabadságharc leveretése után teljesebb volt. Az indiaiak nem kívántak lázadók lenni, ők a törvény betűinek eleget akartak tenni, ők csak azoktól a cselekedetektől tartózkodtak, amelyeknek teljesítését a törvény nem írta kötelezőleg elő.

Ez a hősiesség majdnem két esztendeig tartó küzdelem azonban csúfos kudarccal végződött. A biblías angol megverte a pástort, s akkor elszéledtek a nyájnak juhjai. Elfogatta s bebörtönözte a vezért, mire az egész mozgalom megszűnt.

Mert itt volt ennek az egész nagyszabású küzdelemnek a gyengéje. Politikai sakkhúzásszámba ment csupán, amelyben a tömegek a parasztok szerepét játszották. Nem lehetett önálló ténykedésük; az ő kötelességük az volt, hogy a vezér bizonygatásaihoz az igazolást adják. Ha Gandhi azt állította: „angol vásznat többé nem veszünk”, akkor a tömegnek ezt igazná kellett tennie, hogy a vezér hazugságban ne maradjon, hogy állítása üres fenyegetésképp ne hangozzék.

Politikai sakkhúzásnak nagyszabású lehetett (sikertelensége ellenére is). Indiának azonban elsősorban nem arra, hanem általános megújulásra lett volna szüksége. A régi fogas kérdés tért vissza az ő esetében is: vajon a szabadság-e az első feltétel egy nép megmentésében, vagy pedig gazdasági és társadalmi talpraállítása?

Mert minden balszerencséért, mulasztásért az indiai az angol kormányt hibáztatta, mint alkalmas bűnbakot, utóbb az a benyomása támadt, hogy a társadalmi élet minden vonatkozásában a kormány kötelessége a kezdeményezés. A nyugati választójogos demokráciát tekintette mintaképének, s arra a körülményre nem ügyelt, hogy nevelés, szakoktatás, gazdasági intézmények, ipar, szóval mindazok a tevékeny-

ségek, amelyek fölött az európai kormányok a mai időkben hajlandóságot mutatnak a legfőbb ellenőrzés gyakorlására, előbb, mint a társadalom önálló képződményei jelentkeztek, amelyeket így tehát az állami hatalom nem teremtett, legfeljebb átvett és továbbfejlesztett. Azt is figyelmen kívül hagyta, hogy annak a nemzetnek, amelyik az államhatalom kényszerítő erejével akar egykettőre civilizálódni, eleve le kell mondania arról, hogy sajátos természete szerint való műveltséget fejlesszen ki. Elkövette tehát azt az alapvető tévedést, hogy nem a társadalom szabad vállalkozásai révén próbálta a tömegeket öntudatos munkára serkenteni, nem arra törekedett, hogy a falvak és a városok megteremtsék a saját önálló szerveiket, hogy magukon segítsenek, elhanyagolta a külső beavatkozás nélküli gazdasági föllendülésnek még a gondolatát is, szövetkezetek alapításához nem látott, iskolákat, hogy a borzasztó írástudatlanságon enyhítsen, nem alapított; hanem elhelyett tüntetéseket, bojkottokat, népgyűléseket rendezett, ég felé vetvén szemeit és karjait: „Mind-ezeket, polgártársak, csak a kormány tudja elvégezni, mi hiába is próbálkoznánk vele; inkább fogjunk össze, hogy a kormányhatalmat a kezünkbe kerítsük, szabadságunkat kivívjuk!”

Európát fojtogatja az állami egyeduradalom; művelődésének, boldog és szabad fejlődésének állja útját a huszadik század balvégzetű dogmája: „Az államtól ered, az államé minden hatalom.” S ugyanakkor India balmán, amikor még választatná azt, ami jobb, szintén erre az útra téved! Vajon elkerülhetetlen volna ez a kilengés? A társadalmi fejlődés végszüksége vezetne bennünket erre az útra? A munkástömegek államszocialisztikus törekvései, valamint a kapitalizmus államimperializmusa ugyanebbe az irányba kanyarodik el!

Meddő politikai küzdelemben őrlődik föl a világ ereje. Egy hibás világnézet rontja meg az emberek lelkét! A helyett, hogy a ténylegesen magukra utalt csoportok tagjaiban az önállóságos, az okos kezdeményezés vágyát növelnők, arra kényszerítjük őket, hogy mindent másoktól, az állam fizetett hivatalnokaitól várjanak. Sőt meg is akadályozzuk önálló életüket, amikor kötelességükké tesszük, hogy csak az állami közegek parancsszavára mozduljanak ki reájuk kényszerített tunyaságukból. A politikai választások rendszerével

pedig, amelynek alapján egymást nem ismerő tízezreket egy-üvé csődítünk, hogy ismeretlen ígéretőket a hatalom jogosságának a látszatával megajándékozzanak, a kisebb csoportokban értelmes együttműködésre képes embereket tömeggé, mobbá, csöcselékké alacsonyítjuk. S aztán csodálkozunk, ha a tömeg úgy jár el, mint tömeg, s a fékevesztett indulat felöltlenségével indul néha rombolni.

Azzal a néppel, amelyet arra nevelünk, hogy ne gondolkozzék, hanem vakon, megfontolás nélkül kövesse a vezetőit, semmire sem lehet menni. India keservesen fog megfizetni mostani tévedéséért. Mert az idő el fog jönni, amikor önálló állami életét megkezdheti — egy háromszázmilliós nemzetet örökké leigázva tartani nem lehet —, s akkor a saját kárán fogja tapasztalni, hogy a mindent kormányától váró népet a hivatásának leghűségesebben megfelelő kormány sem tudja haladásra nögatni.

A legszomorúbb a dologban az, hogy az élénk tevékenységet kifejtő diákság is ennek a hibás alap gondolatú politikai mozgalomnak a sodrába került. Szervezkednek, gyűléseznek, fölírnak, leírnak, tüntetnek, sztrájkolnak és bojkottálnak ezek az ifjak, de az Ifjú India társaságon kívül egyetlenegy lépést sem tesznek abban az irányban, hogy a falvak népét és a munkásságot a maguk személyes, megfogható, valóságos, nemcsak a kormánytól követelt közreműködésével az emberibb élet lehetőségei felé segítsék. Saját népüket is csak mint jól fizetett kormányhivatalnokok hajlandók szolgálni.

Ezt én nem dicséretképpen említtem!

Jézus Úr hívei

Calcuttától nem tudtam egykönnyen megválni. A város különös szépsége magához vonzva tartott. Az indiai negyedik dús élete, amelyet az emeletes autóbuszok tetejéről, mint valami páholyból, nagy kényelemmel lehetett szemlélni, a rövid nadrágos, napernyős rendőrök, a hosszú sétatér tele emlékoszlopokkal, a jó barátok, akiket jó barátsággal szerzettem, csak egyhónapi időzés után engedtek tovább. Egyszer azonban mégiscsak a vonaton találtam magamat, sőt egy kis folyami gőzösön, mert a bengáliai síkságnak azon a részén, amelyen Dacca felé haladóban át kellett vágnom, sok széles folyó tette a vasút építését nehezzé. Költséges hidak helyett átszállás és komp várta az utasokat.

A tervem az volt, hogy Észak-India összes nevezetesebb városait meglátogatom. E terv megvalósítását kiválóan megkönnyítette a magyarokéhoz hasonlítható brahmo vendéglátás, amelyben napról napra részem volt. Igaz, hogy én voltam az első erdélyi unitárius, aki őket meglátogatta s előttük erről a legrégebb szabadelvű vallásos mozgalomról beszélt, de ez a körülmény legfeljebb még egy másik kiváló erényükről tett tanúbizonyságot: eleven érdeklődésükről.

A százezres város, Dacca, azzal lepett meg, hogy a házai meglehetősen szétszórtan feküdtek. Kerékpárt kaptam magam alá, azzal tekintettem meg a sűrűn elötűnő mecseteket, a hindu szentélyeket, egy régi erősség romjait, az egyetemet s a brahmók által fenntartott közkönyvtárat. Ami azonban leginkább megmaradt az emlékezetemben, az nem volt más, mint a saját előadásom, amit nagyszámú ifjú hallgatott végig.

A következő városnál, Sylhetnél aztán végére is értem Bengáliának s a vasútnak is egy darabig. A házigazdám autón elvitetett az első folyóig, azon kompon átkeltem, s aztán

gyalog folytathattam az utamat Assam hegyei felé. A csomagomból hátizsákot csináltam. Egy útból eső kis falucskában lámpabelet vettem, hogy szíj helyett azzal kapcsoljam a vállamra a negyedmázsát majdnem kitevő terhet. A magásra feltöltött keskeny út két oldalán borjú nagyságú tehenekkel folyt a szántás. A szoknyás mohamedánok néha többet toltak, mint amennyit az állatok húztak az ekén, no de úgyszólván csak a fölszín óhajtották valamennyire megpiszkálni. Itt-ott az erdőszélen apró mecsetek verték vissza fehérén a nap heves sugarait. Távolságban Assam hegyei kékeltek, amelyeken túljutni szándékoztam.

Mire a hegység lábához érkeztem, el voltam készülve nem az erőmmel, hanem a vállammal. Képtelenség tartottam a nehéz csomagot tovább is cipelni. A meredek sziklaoldal a lábától több mint 1200 méter magasságba nyúlt föl előttem, s én egy izmos lábú kasili fiút fogadtam meg, hogy ha engem nem is, de legalább a csomagomat fölvigye a tetőre. Hihetetlen erejük ezek a mongol származású emberek. A terhet nem a vállaikra, hanem a homlokukra erősítik széles faháncs szíjjal, s ilyen módon egy embert is föl tudnak szállítani a meredeken. Én a csomagomtól megkönnyebbültem is alig tudtam nyomában maradni az én ifjammal.

Ez a hegyoldal a világ legesődsőbb helye. Az évi átlagos csapadék a tizenhárom méter is meghaladja, aminek az a magyarázata, hogy a sok száz kilométerre elnyúló bengáliai síkságot itt a hegység egyszerre töri meg. Egy falun áthaladtunk a permetező esőben; a házak szinte egymás fölé épültek a hegyoldalon. Megszámlálhatatlan csirke pittyegtetett mindenfelé; nyilvánvaló volt, hogy az itt lakó nép már nem hindu vallású, s így a csirkegyilkosság ellen kifogása nincsen. Én mezítláb, egy szál rövidnadrágban, ing s kalap nélkül haladtam át közöttük, mulatva azon, hogy ők rajtam milyen jól mulatnak. Az öltözködésem mégsem változtattam, mert esőkabátomat a csomagom fölé kellett terítenem, s a megázást az adott esetben csakis úgy tudtam elkerülni, hogy a lehetőségig levetkőztem. Még jól is esett a szelíden paskoló eső! Mezítláb pedig a hegymászás határozottan könnyebben ment.

Nagy végtére, szinte ötvenkilométeres, fárasztó gyaloglás után megérkeztem Cherapunjiba, ahol a Brahma Samajnak

egy előretolt lelkészi állomásán megpihentem; a következő napon pedig Shillongba, ahol meg a Khasi hegyek unitáriusaival találkozhattam.

Ennek az alig kétszáz lelket számláló egyháznak érdekes története van. A múlt század nyolcvanas éveiben egy Hajom Kissor Singh nevű kasilinak, aki bizonyos iskolákat végzett, kezébe kerültek az amerikai Channing¹ művei, majd később egy unitárius folyóirat, amelynek szerkesztőjével levelezésbe lépett. Ez a lelkes ember anélkül, hogy élő unitáriussal is találkozott volna, valami tizenegy kis gyülekezetet alapított, amelyek ma a legtisztább unitarizmust képviselik, amennyiben még keresztényeknek sem vallják magukat. [...] Énekeskönyvükben, amelyben jórészt amerikaiból fordított versek foglalnak helyet, egy a hegybeszéd alapján írt dal után a szerző neve így van megjelölve: U Jesu, ami annyit jelent, hogy Jézus, világosítottak engem föl. A szent írásokban sem igen bízunk. — Ennek a fejlett önbizalomnak a méltánylására hadd említsem meg, hogy a kasili unitáriusok legnagyobb része egyszerű, minden magasabb műveltség nélkül való földmunkás. Kivételes értelmi képességre vall az a körülmény, hogy egy mitologikus vallás helyett ezt az elvont, ésszerű hitet választották. S hogy ez a hit az életüknek tartalmat és melegséget ad, azt a velük töltött vasárnap bizonyította. Több mint százan, asszonyok és férfiak vegyesen, gyűltek össze már korán reggel a zsindegyházzal kötött kis templomban, amely egyúttal iskolaházul is szolgált. „Kublei“vel köszöntötték egymást, ami annyit jelent, hogy „az Isten áldjon meg!“. Kis megszakítással, ami alatt magukhoz testi táplálékot vettek, körülbelül négy óra hosszat dicsérték ott együttesen az Urat.

Most azt szeretnék, ha hozzájuk egy unitárius hittérítőt lehetne kiküldeni. — Csak aztán nős ember legyen! — figyelmeztettek, bizonyára jól tudván, hogy miért.

Egyébiránt a Khasi hegyek népe jámbor, jóakarató, függetlenségre hajló, szorgalmas nép, csak éppen iszik egy keveset, amióta egy keresztény angol hittérítő megtanította őket a pálinkafőzés titkára, valószínűleg az Ur nagyobb dicsőségére.

A székely szent sírjánál

Assam hegyeit autóbusszon hagytam magam mögött. Nagy kiterjedésű dzsungelen robogtunk keresztül, fokozatosan lejjebb ereszkedvén. Falvaknak, megművelt területeknek nyomát sem lehetett látni arrafelé, ahol a tigris tanyázott; csak itt-ott pillantottunk meg egy-egy fahegyibe épített kalyibát. Végre leérkeztünk a Brahmaputra folyó síkságára, ahonnan már vonat vitt tovább. Én Darjeeling felé igyekeztem.

Az út legutolsó szakasza volt a legérdekesebb. Átszállottam egy törpe, keskenyvágású vonatra, amelyikben még fölállani is alig lehetett. Tömzsi, csupa erő mozdony vontatta a szerelvényt meglepő gyorsasággal a folytonosan emelkedő pályán. Belevesztünk egy helyt az erdőbe, s kigyóvonalban törtettünk fölfelé. Abból az erdőből aztán már csak rövid időkre kerültünk ki; így másztuk meg, nem a szédítő Himaláját, amelynek a tetejére eddig még gyalogexpedíciók sem tudtak följutni¹, hanem annak csupán az előhegységét, amelyik csak kétezer méter magasságba nyúlik föl.

Az országútnak is, a vasútnak is megvan a maga különleges viszonya a földhöz, amelynek fölületén halad. Az országot hozzásimul, alkalmazkodik a terephez: nem más, mint a hegyek és völgyek görbéinek a logikája. A vasút a tér logikája: az levágja a dombok tetejét, viadukttal áthidalja a völgyet, alagúttal átfúrja a hegy gyomrát; kitoldja, alá-támasztja, megteremti erőszakosan a maga egyenletesen emelkedő vagy süllyedő egyenes vonalát. Újabban Amerikában az autóutakat vasútszerűen építik; ez a Darjeeling—Himalája vasútvonal pedig úgy halad, kigyózik, kanyarodik fölfelé, mint egy országút. Egy helyt még arra is reávetemedik, hogy a serpentin egy teljes szélességű részletét visszafelé haladva tegye meg váltóállítással, mert megfordulni a meredeken nincs alkalma.

Itt újra mongolok közé kerültem, aminek legnyilvánvalóbb jele nem a jellegzetesen tömzsi termet és arc, hanem az a körülmény, hogy a hinduk városaival ellentétben itt a falvak utcáin szabadon, lefátyolozás és kíséret nélkül éppen annyi asszony és leány jár-kei, amennyi férfi. India északi hegyvidékét általában mongol eredetű népfajta lakják, amelyekből az indiai angol hadsereg legkiválóbb katonái kerülnek ki. A tulajdonképpeni indiai, az árja eredetű nép, tör-

ténetének egyik korszakában sem tüntetett kivételes katonai érényekkel, amiért persze büszke is lehet, meg szégyenkezhetik is a fölfogása és a hangulata szerint.

Darjeeling a bengáliai kormány nyári székhelye. A trópusi forróságot angol hivatalnokok képtelenek kibírni; ezért vonulnak a hegyek közé áprilistól októberig. Olyan módon kormányozzák innen a tartományt, mint amilyen szabályok szerint a diákok tanulnak Oxfordban: egy kicsi munkát beékelnek két kicsi sport és szórakozás közé. Ahhoz az angolok értenek, hogy még az erdőben is szép kertvárosokat teremtsenek. Nem utolsó dolog egy nyarat itt tölteni, a világ legóriásibbra nőtt hegysége tövében, kétezer méterre a tenger színe felett. Ha az idő tiszta, a láthatárt elállja a havas hegytömeg (én csak két ízben, kora hajnalban nézhettem a szemébe egy-egy órára), s ehhez a látványhoz fenségesség, lenyűgöző, magasztos szépség dolgában még csak a Niagara vízesés, az arizonai Grand Canyon és a Fudzsijama mérhető azok közül a világcsodák közül, amelyeket láttam.

S ide van eltemetve Kőrösi Csoma Sándor, a székelyek szent embere.

Harmadszor indult Tibetbe, hogy a magyarság őshazáját fölfedezze, s itt érte a halál ötvennyolc éves korában. A sírkövén angol és magyar nyelven díszlik az angol és magyar tudományosság hódolata s a szülőfaluja büszke szeretete. Az idő kihullott az életemből, amíg ott ültem előtte a gyepen, födetlen fővel. Még a nap is kegyelmes volt a nagy honfitársat idegenben idéző székely iránt: sugarainak erejét rokonszenvével megszelídítette.

Ő az eredetet kutatta; én a jövőt építem. De a nagyot akarásban, a szent odaadásban, a törhetetlen kitartásban a kezdet és a vég találkozik. Ő minden bizonnyal a székelység legnagyobb fia, akit az egész emberiség is a legkiválóbbjai közé számíthat. Mint a keleti nyelvtudomány úttörőjét a világ tudományossága máris nagyra becsüli; de ha megismeri őt úgy is, mint embert, akinek egész életét egy magasztos cél töltötte be, a hideg elismerés forró szeretetté fog változni.

Én vonattal egy nap alatt tettem meg azt az utat, amelyet ő gyalog két hónapig követett. Amikor ugyanaz a kicsi vonat visszafelé vitt egypár nappal később, már én sem a hegyek zord szépségét csodáltam, hanem mint a székely a szik-

laoldalban, ahol neki kínos fáradtsággal szántania és aratnia kell, én is így sóhajtottam föl: Jaj, de rusnya hely!

Nemsokára szép vidékeken legeltethettem a szemeimet, ha ez nem tetszett. Visszaérkeztem a síkságra, ahol a sima, kövér termőföldek kockáit csak itt-ott tarkították pálmaligetek. Akkor meg visszakívánkoztam a hegyek közé.

A tájék egyhangú unalmasságát csak azért tudtam elviselni, mert a vonat piszkos, harmadosztályú kocsjáiban rendszerint nem egyedül utaztam. Néha éppen az volt a baj, hogy igen sokan kerülünk együvé. Egyik-másik állomáson hihetetlen sűrűségű tömegek rohamozták meg a vonatot közlelő árán, s az ablakokon keresztül rendszerint újabb utasok helyezkedtek el a térdeinken s a fejeink fölött a csomagtartókban. Csupa élvezet volt végighallgatni a veszekedéseiket, kibéküléseiket, tréfálózásukat és éneklésüket. Az sem volt utolsó látványosság, amikor a feleségeiket verték, s ha azok bőgtek, még jobban. S akik az egyik állomáson a leghangosabban rimáinkodtak, hogy őket beereszsek, azok szokták a legkérelhetetlenebbül orron vágni a következőn az újabb kérelmezőket. Velem szemben igen kedvesen viselkedtek. Nem értették ugyan, hogy miért nem utazom legalább második osztályon, de nyilván láthatólag fehér ember, tehát úr voltam. Ennek ellenére úgy bántak velem, mint emberrel, vagyis barátságosan. Megérteni ugyan egymás beszédét nem igen tudtuk, de annál nagyobb öröm volt magunkat felelőtlenül kifejezni s mosolyogni, ha egy-egy ismerős hangzású szó ütötte meg a fülünket.

Néha a fehérek és euráziaiak számára fönntartott szakaszokba ültem. Ez utóbbiak az angol—indiai közeledés melléktermékei. Külön társadalmat alkotnak önmagukban, amennyiben a telivér indiaiakat ők nem fogadják be; a fehérek viszont velük nem állanak szóba. Az életük csupa büszkeségre való alkalom. Az indiaiakkal szemben ők, velük szemben viszont az angolok húzzák föl az orrukat.

Legközelebbi megállóhelyem egy Patna nevezetű város volt, amelyet kiváló rendőrsége tett feledhetetlenné számomra. Engem már Calcuttában elkényeztettek különben az álbiztonságnak őrei. Személyesen kerestek föl a lakásomon, a gyűléseimet rendszeren látogatták, s egyszer még a saját hivatalukban is vendégül láttak, ahol udvariasan viselt dolgaim iránt érdeklődtek. Amikor pedig rádióan az ifjúsági mozga-

lomról tartottam felolvasást, megkíméltek attól a fáradtságtól, hogy huszonöt percig eltartó beszédemet magam rövidítem tizenöt percesre, amennyiben belőle kihúztak minden mondatot, amelyben a diákok nyugtalanságáról vagy éppen lázadásáról, a kínai eseményekről, a nevelés tulajdonképpen való céljáról s annak szükségességéről ejtettem szót, hogy nemzetközi viszonylatokban legyen több igazság. Patnában megszállva tartották a szállásom környékét, s kikísértek az állomásra, hogy elutazásomról megbizonyosodjanak. Gayában pedig, ahová igazán csak azért utaztam le, hogy a Buddha megvilágosodását árnyékával elősegítő fát s az esemény emlékére emelt templomot megtekintsem, álruhában, magukat eláruló fesztelenséggel hozzám csatlakoztak, hogy egy várható összeesküvésnek a nyomára jöjjenek. Az egyikkel egészen megbarátkoztam. — Örvendek, hogy nem kellett letartóztatnom — így búcsúzott el tőlem. Aranyos, kedves ember volt; szinte fájt az elválás tőle.

Hanem hadd írjam le azt a nagyszabású templomot Gayában, amelyhez hasonlótl Dél-Indiában, értesülesem szerint, szép számmal lehet találni, amilyent azonban jómagam többet nem láttam egész indiai utazásom alatt. Buddha-szobrokkal a tetejéig telerakott magas, karsú kőgúla volt, amelynek nem annyira az alakja, mint a kidolgozása tett mély benyomást reám. Az ősi indiai építőművészet általában nem termelt semmiféle maradandó értékű stíluskoncepciót. Az egyiptomi piramisokkal egy osztályba sorolhatjuk azokat a körngetegeket, amelyeket talán nem is az árják, hanem a délre szorított fejletlenebb népfaj, a dravidák építettek. Annál kiválóbb azonban az oszlopok és falrészletek ékítésében. Nemritkán talpától tetejéig telerovátkolja a márványgerendát, amely így hasonlít a régi székely temetőekben található sírfejfákhoz. Térkitöltésre a falakon gyakran domborművű alakokat használ, amelyek szobrászati szempontból nagyon kezdetlegesen (indiai szobrászművészetről beszélni voltaképpen nem is lehet), de tömegükben kellemesen hatnak.

Benaresben, a hinduk szent városában még több alkalmam nyílt az eredeti indiai építőművészet tanulmányozására. A Gangesz partján ezernyi templomocska áll sorjában: tömzsi tornyok, amelyek négyzet alapú hasábokként indulnak s gúlákban végződnek. Az erdélyi falusi templomok tornyaitól

a legtöbbjük csak abban különbözik, hogy a gúla sohasem kezdődik ereszben; az egész alkotmány tömör kő, amelyen így tehát sem ajtó, sem ablaknyílás vágva nincs: a meszelés ismeretlen, ellenben a kő faragással díszített. Vannak persze más elképzelésű templomok is ebben az összezsúfolt városban. A majomtemplom például oszlopos épület; abba bele is lehet menni. (Búrmogyoróval kell az alkalmatlankodó majmokat elfoglalva tartani.) Az aranytemplomnak, elrejtve az összetörödött házrengetegben, aranykupolái vannak. Ennek közelében látható a külföldi férfi turisták csemegéje, amihez a bennszülött vezetők fényképek mutogatásával szerzik az étvágyat: egész csomó élethű dombormű egy templom falán az ember születésének előzményeiről.

Ennél különösebb városban talán sohasem jártam.

Négy-öt emeletes házak állanak oly sűrűn egymás mellett, hogy a gyakran másfél méternél nem szélesebb utcák, jobban mondva házkörök aljára a nap sohasem süt. Itt tucatjával lehet szőke indiai gyermekeket látni, akik egyúttal nagyon beteges kinézésűek is, mert nap őket alig éri. A bazárok utcái valamivel szélesebbek: azokban órák hosszat lökdöstem magamat a tolongó emberárban, hogy a csillogó réz- és ezüstedényeket, bőrmunkákat és egyéb termékeit a fejlett indiai háziiparnak készen és készítés közben megcsodáljam. Néha utat kellett adnom egy felém törekvő szent tehénnek, amilyen e városban a vallásos kegyesség élő bizonyosságként szép számmal jár szabadon. Amikor egy mellékutcában egy ház kapuja előtt lépcsőn ülve kikanalaztam jó pár fán termett dinnye puha, nedves, elomló húsát, oda is utánam jöttek, mert számot tartottak a dinnyék héjára. S a Gangeszpart! Széles lépcsők vezetnek le a vízbe, amelyben megfürödni vallásos cselekedet. Mozdulatlan fakírok ülnek a falak tövében, s bámulnak maguk elé. Itt-ott halottakat égetnek. A vászonba göngyölt testek lassan égnek a hasáb fákön: a hamvakat a szent folyóba szórják. A félkörben elhúzódó part, amelyet ezernyi templom s egypár mecset szegélyez, kétségen kívül az emberkéz alkotta India legnagyobbszerű látványossága.

Az angol itt is replikázni akart. A parttól kissé távolabb gyönyörű gót stílusban megépítette a Queen's College-ot, hogy az európai építőművészet fölényét fitogtassa.

A mogul örökség

Benaresen túl minden talpalatnyi hely a nagy mogul császárokra emlékeztetett, akik Indiának azt a részét századokig tartották uralmuk alatt. Lucknowban a házigazdám — ismert zeneköltő, Tagore barátja, aki a saját nevééről elnevezett utcában lakik — autón hordozott meg az óriási parkban, amelyet a nagy császárok úgyszólván teleépítettek palotákkal és mauzóleumokkal. Ezer kis boltozatból nő egy hatalmas boltozattá annak a tágas gyűlésteremnek a mennyezete, amelynek az akusztikája állítólag olyan jó, hogy egy kis erkélyről a teremben akárhol a leghalkabban elejtett minden szó meghallható. Ez az épület különben valamikor nagy éhínség idején készült. A császár nem volt hajlandó gabonaráktárainak tartalmát a nép között ingyen szétosztani, hanem keményen megdolgoztatta a kérelmezőket. A mogul építőművészet legkiemelkedőbb alkotásai azonban nem itt, hanem Agrában és Delhiben láthatók, amely városok bizonyos ideig a hódoltság székhelyei voltak.

Magas kőfalakkal van mind a két helyen a vár körülveve. A népség és katonaság számára fönntartott helyek nemigen érdekelték, annál jobban elkápráztattak a császári lakosztályok (amit egy demokratikus érzelmű léleknek, amilyenek én magamat tartom, nem illik bevallani). Drágakövekkel berakott márványból épült azoknak legjelentékeltenebb része is. A kertben márványágyon folyt a mesterséges patak, amely márványkelyhű szökőkútból eredt és márványgyűrűk között tűnt el. Az egyik oldalán nyílt fogadótermet márvány padolja, s márványoszlopok tartják fenn. A Gyöngy-mecset három kupolája is márvány. A fürdők és a háremhölgyek szobái is azok. Csak éppen a sötét tömlöcök, mélyen a föld alatt, ahova a hűtelenségen kapott császári ágyasokat dobták, mielőtt őket lefejezték volna, lehelték a kő nedves hidegét. Az a mély és tágas kút is közönséges homokkővel van kirakva, amelynek oldalába vágott kis fülkék nem a büntetésre várók megkínzására, hanem a nyári forróságban elbágyadó uralkodó lehűtésére szolgáltak. Az az erkély viszont, amelyről a várfalak alatt folyó elefánt—tigris harcot lehetett kényelmesen végignézni, ismét márványból faragódott.

Ha a császárok ügyeltek arra, hogy életükben a lakóhelyük pazar és gazdag legyen, arról is gondoskodtak, hogy haláluk után a testük fejedelmi sírban nyugodjék. Az egyiptomi piramisoknál ugyan kisebb, de szépségben azokon túlevő mauzóleumok tucatjával látogathatók meg a két főváros környékén. Egyik sem hasonlítható azonban ahhoz a remekműhöz, amelyet az egyik császár nem a maga, hanem a felesége sírja fölé emeltetett. Talán mert az épület lelke szerelem és bánat, nem pedig az öndicsőítés hiúsága, a Taj Mahal kétségen kívül a világ egyik legszebb alkotása.

A folyón túl, a városon túl, a messze elnyúló pusztaság szélén emelkedik ez a márványba lehelt csoda. Elemi hatását mással megmagyarázni nem lehet, mint hogy benne a legnagyobb megdöbbenéssel a keleti és nyugati építőművészet legjellegzetesebb stílusai összhangba kerültek.

A legősibb forma keleten is, nyugaton is egyenes vonalakból áll. A teraszozott piramis és a gúla a keleti, az oldalára fektetett háromszög alapú hasábbal kitöltött négyszög alakú hasáb a nyugati építés kezdetét jelenti. Ezekhez adódnak később a görbe vonalak. A legfontosabb két európai irányzat, a római és gót, az egyenes és görbe vonalakat egybefoglalja, amennyiben úgy a római félkör, mint a gót csúcsívfelé egyenesben végződik. Keleten a stílust jellemző formáegységben a görbe vonalakhoz nem vegyül egyenes. A kínai és japáni épületek fedelei olyan csúcsívek, amelyek kanyarodásukat, mint a sátorház fedele, csak enyhítik, amint az eresz felé közelednek, de ki nem egyenesítik. A burmai dagobák alépitménye viszont olyan félkör, amelyik, mint a jól rakott búzaasztag, nem folytatódik a földről függőlegesen fölfelé küldött érintőkben, hanem ha kisebb mértékben is, de tovább görbül befelé. Az előbbi a gót, az utóbbi a római stílus keleti megfelelője. A mohamedán világ építőművészeti stílusa szintén keleti, amennyiben az azt legfőképp jellemző kupola végig görbe vonalú, de önmagában egyesíti a két legfontosabb irányt, a félkörívvest és a csúcsívest, mert a kupola alsó fele félkör alakú, míg a tető kifelé fordított csúcsívben végződik. Talán éppen azért tekinthető e stílus a leg-tökéletesebbnek, s a Taj Mahal, amelynek ilyen stílusú kupolája egy arányos nagyságú, egyenes vonalú márványkockán áll, a világ leg-tökéletesebb épületének. Benne az egyenes és

görbe vonalak legfőbb fajtái csodálatos egységbe olvadva állanak.

Hatalmas homokkő kapun át lehet a kertet megközelíteni, amelynek közepén ez a páratlan épület áll. A lépcsőre le kell ülni és megigézettten bámulni. Csak a minaretek vaskossága bántotta egy kissé a szememet, amelyek világítótornyokhoz hasonlítottak, de fölöslegeseknek azért egy pillanatig sem tekintettem őket, annyira szervesen egészítették ki a kompozíciót. Közelebb érve a márvány kidolgozásának a finomsága lep meg. A berakások formái inkább mértaniak, ami arab tulajdonság, itt-ott vegyítve vázított virágokkal, mégpedig cserepekben. Az épület belsejében márványrácsok mögött fekszik a márványkoporsó. Méltó hely a királyi ember szerelmének.

Agra környékén még sok volt a látnivaló. Kerékpáron jártam egyik mauzóleumtól a másikig; betelni a nézésükkel nem tudtam. De a város maga is megérdemelte, hogy az utcáit rójam. Színes kövekkel berakott márványemlékeket lehetett venni a bazárban. A mohamedán ember házáat annyira jellemző sűrű rácsos erkély pedig itt már egy épületről sem hiányzott. Azokból ki tudja hány asszony szeme kísérte a lépéseimet?

Delhi környékén még sűrűbben állottak a mauzóleumok. De ott már közönséges kő volt az anyag, s drágakő berakás helyett megfelelt a festés is. A Kitab minarethez, amely nyolcvan méter magas, autón vitt ki a házigazdám (ó, ezek az emberséges házigazdák!). A tetejére azonban gyalog kellett fölbállagnom a körlépcsőn. Az erős szélben éreztem, hogy az egész alkotmány, ha csak pár centimétert is, de inog. Megijedni azonban már késő volt, s így inkább a korlátba kapaszkodtam.

Hogy a mohamedán műveltség lényegével valamennyire is tisztába jöjjek, Agrán túl meglátogattam az Aligarch-egytemet. Azt már az első nap megállapíthattam, hogy a mohamedán ifjak, akik fajilag éppen úgy árják, mint a hinduk, mert többségük nem leszarmazottja, hanem csak térítménye a mogul hódítóknak, roppant elegánsan öltözködnek, és a fezt kivéve, egészen európaiasan. (Ugyanezt találtam később az arab vidékeken, különösen Bagdadban.) De ez az adat nem volt elég ahhoz, hogy teljes képet szerezzek az indiai mohamedanizmusról. Kétségségetten futottam diáktól ta-

nárig, hogy valamire rájöjjenek, azonban egyebet nem fedeztem fel, mint hogy a művelt mohamedánnak is többé-kevésbé megmerevedett a hite. Az egyszerű nép még buzgón tiszteli az egy Istent. Akárhol éri a naplemente, leteríti a földre a magával hordott kis szőnyeget, arra letérdel, s imádkozik, homlokával s tenyereivel gyakran megérintvén a földet. Mecseteik hatalmas udvarán minden hívőre egy kőkocka jut, s pénteken este a sok ezernyi nép zsúfolásig megtölti a helyet. Az egyszerű népnek még valamennyire tartalmassá teszi az életét a hit, hogy Allah, a valóságos, létező Isten él s vele számolni kell. De a gondolkozását kevés tudással mesterkélte tevő egyén már elmagyarázza ezt a fogalmat, mint erőt, hatalmat, amellyel annak hatását magára megszünteti; arra azonban nem képes, hogy az Isten fogalmát szervesen beledolgozza a világ, valamint a saját életébe. Egy ismert nevű brahmo így határozta meg a vallását: — Én a társadalmat és az embereket meg akarom újítani, hogy akármerre fordulok, Istennemmel találkozhatok. — A mohamedán nem bajlódik azzal, hogy az értelmileg elismert Istennel valamihez kezdjen; az ő számára, mint a nyugati művelt unitáriusok egy részének is, a vallás azzal kezdődik és végződik, hogy Isten létét, akit fölényesen számtani úton is meghatározott, egyszerűen tudomásul veszi, mint ahogy értesült arról is, hogy a Himalája igen magas hegység, bár sohasem látta. Az indiai mohamedán ezenkívül még arra is büszke, hogy ő nem bálványimádó, mint a hindu. De itt is annak a brahmónak van igaza, aki szerint a voltaképpeni különbség szellemi élmény és formalizmus között van. A bálványa előtt hajlongó hindu tisztább és igazabb hitű lehet, mint az imáját megszokásból mormoló mohamedán vagy — keresztény.

Lahore volt indiai utazásom legészakibb pontja, ahol szinte olyan magas szál emberek teremnek, mint Afganisztánban. Ezen a vidéken az öntözőcsatornák rendszerét szépen kiépítette az utóbbi időben az angol kormány. Hogy a jót, amit ezzel végzett, valamennyire is ellensúlyozza, ezen a vidéken, Amritzárban, követte el az utolsó évtized legborzalmasabb, legoktalanabb méészarlását. Láttam azt a falakkal körülvett vásárteret a maga szűk kijáratával, ahol a besorozult tömeget, miután az képtelen volt a kitűzött öt vagy tíz perc alatt a területet kiüríteni, gépfegyverekkel lövette.

Olyan érzésem volt azon a helyen, mint Peking mellett az ugyancsak könyörtelen vandalizmussal lerombolt császári nyári palota romjai között.

A város különben egyike a legérdekesebbeknek. Falakkal van körülvéve, ami Kínára emlékeztetett. A szűk utcák is hasonló rendszerben párhuzamosan haladtak, derékszögben vágván át a keresztutakat. A jellegzetes indiai malomban a két egymásra fektetett malomkő egyikét körbe járó ökör vontatja. Egy elemi iskolát munka közben meglestem; a földön ülő gyermekeket egy tréfás arcú ifjú éppen írni tanította. Figyeltem, amint az iparosok csontból karpereceket esztergályoztak, lazán feszülő íj ide-oda húzogatásával érven el a szükséges forgómozgást. E város szövőipara nevezetes; hajszálvékonyságú fonalból itt pókhálófinomságú vállkendőket szőnek, amit élénk színekre festenek. Meglátogattam az Aranytemplomot is, ami mesterséges tó közepén márványszigetre épült. Ez nem hindu, hanem Sikh, amely vallásról csak annyit jegyeztem meg, hogy férfi tagjai a szakállukat megnövesztve viselik, s egész India területén gépkocsivezetéssel foglalkoznak. Jó vallás kell hogy legyen, mert ezek a hatalmas, szép emberek egyúttal nagyon megbízhatók és becsületesek is.

Még egyszer közel kerültem a Himalájához. Az Ifjú India társaság rajpuri asrámját látogattam meg, amelyet T. L. Vasvani azért alapított, hogy benne ősiségben igaz, a jelen szükségleteit fölismerő és a faluval szemben a kötelességeiket vállaló ifjakat neveljen. Aztán vonatra ültem, hogy Bombaybe utazzam.

De negyvenkét órai utazás után Sabarmatiban kiszálltam, hogy India másik nagy emberét, Gandhit meglátogassam.

Igazsághoz való bátor hűség

A látogatást India politikai életének a legjellegzetesebb keverőjénél, Gandhinál, el nem mulasztottam volna. Szerencsém volt vele is: otthon találtam. A Sabarmati folyó partján, Ahmedabad város vászongyáraival s vízművével átellenben építette kis házat s nagyszabású iskoláját ez a törpe szent, mintegy elfogadva a gyárképményekből fölfelé szálló füst, a gépcivilizáció kihívását. Indiai bőrrre vetkeztem én

is arra a három napra, amíg a vendége voltam, s a telepén font és szőtt khadart a derekam köré csavarva, csupasz mellél és meztelen lábakkal próbáltam magamat abba az ősi egyszerűségbe visszaképzelní, amelyben ha kevesebb is a kényelem, több az embervolt öntudatossága.

A tágas ebédlőteremben melléje kerültem mindjárt az első napon. Fogatlan, csúnya öregemberként mutatkozott be legelőször, aki még a szakácsok dolgába is minduntalan beleszólt. Minden apró-cseprő tanácsért hozzá kellett a tanítványainak fordulniok, s ő, amikor nem az egyetemesség jegyében fogant politikájáról adott fölvilágosítást a kérdéseimre, a legjelentéktelenebb, legszűkebbkörű ügyekkel foglalkozott.

Háborítatlanabbul válthattunk szót később a dolgozószobájában, amikor ő a charkát, a kis fonókereket zümmöggette, én pedig keresztbe font lábakkal a földön ültem előtte.

— Ez India — mutatott a munkájára, s nekem akkor vissza kellett emlékeznem, hogy őt hiábavaló kérdésekkel ne zavarjam, a tanítványaival folytatott beszélgetésekre. A gyorsan pergő orsó jelképezte India fölszabadításának az ígérétét az angol uralom alól. Készakarva használtam ezt a két homályos kifejezést, jelkép és ígérét, mert a valódi fölszabaduláshoz a Gandhi egyszerű útmutatása alapján az indiaiak bizony még ma sem érkeztek el. Egy kis tévedés volt a mester elmeszámításában: a lélektani tényező kifelejtődött. — Ha India minden falujában a régi házi fonást és szövést föllevenítjük — hirderte Gandhi —, Anglia hiába küldi ide a vásznát, az eladatlan fog maradni; utóbb tehát azt is belátja, hogy velünk foglalkozni nem fizeti ki magát, s így jobb, ha feképnél hagy. — Hát az eszmemenetben hiba nincsen, csak éppen azt az egyet nem akarja Gandhi tudomásul venni, hogy a logikai lehetőség nem vág mindig egybe a tényleges lehetőséggel. Hét esztendő fáradozása után is csak minden négyszázhatvanhetedik falu követi a tanácsát, s ez az eredmény mindennél világosabban bizonyítja, hogy egy országot nem lehet csakúgy könnyűszerrel egy elmélet követelményei szerint átalakítani. De Gandhi nem ismeri el a tévedését, ő csökönnyösen ragaszkodik ahhoz az állításához, hogy őt az ország hagyta cserben.

Talán egy ember sincsen a jelenkor nagyjai között, akit a logikája, gondolkodásának rendszere és következménye olyan kérlelhetetlenül, annyira maradék nélkül határozná

meg, mint Gandhit. A legtöbb kiválósággal nagyon nehéz tisztába jönnünk, annyira szétágazó, sokfelé tekintő, változó egybefüggésű a lelke. Külön kell tanulmányoznunk a vallását, társadalmi elveit, művészi hajlamait, szerelmeit és házasságát, mintha nem is ugyanarról a személyről lenne szó. Gandhinál világosabban áttekinthető, könnyebben megérthető emberrel még nem találkoztam. Az ő élete néhány sarkalatos tételen nyugszik, amelyek minden cselekedetének, gondolatának és hajlandóságának mozgatórugói.

Kisebb mértékben fontos, de tevékenységének fölületét politikai célja határozza meg: Indiának független, felelős kormányt vívni ki. Tervezgetései tovább nem terjednek; az ország tulajdonképpen való föllendítését olyan részletkérdésnek tekinti, amelyet majd a kormány szakértő tagjai a hatalom birtokában minden nehézség nélkül oldanak meg. Olyan tulajdonságai is erre a politikai megfontolásra vezethetők vissza, amelyek látszólag lelkének mélyebb rétegeiből erednek. Az ő ellenszenve a gépek használata iránt például nem jelenti, hogy ő a faekét a természetes és egyszerű élet nevében elfogadja, de a traktort, amely pedig hasonlóképpen eszköz, csak éppen valamivel fejlettebb és használhatóbb, visszautasítja. — Én nem látok különbséget a charka, az ökrök által forgatott malom és a gépszövíőszék között — ismerte el Gandhi. — Itt csak azt kell megfontolnunk, hogy vajon száz vagy csak öt embernek nyújtunk munkaalkalmat. Mi szükség van a gépekre ott, ahol a nép a száraz évszak tartóssága miatt minden esztendőben néhány hónapig tétlenségre van kárhóztatva? — Ezt a kényyszerű munkaszünetet azonban a nép iskolázására, művelésére is föl lehetne használni, s hogy Gandhi nem ezt javasolja, annak oka abban keresendő, hogy ő minden lehetőséget az angoloktól való függetlenné tevés eszközüül akar kiaknázni, amelynek a házi fonás és szövés föllelesztése egyik alapföltétele. Japán azáltal vívta ki gazdasági önállóságát, hogy maga is gyárakat állított föl; Gandhi nem azért nem lelkesedik gyárak építéséért Indiában, mert eszménye a kézimunka, hanem mert az tőkebefektetés s más olyan körülményeket igényel, amelyeknél India könnyebben tudja megteremteni a kéziipar föltételeit.

Ugyancsak az ő erőszakmentessége, háborúellenessége is az ő politikai céljára vezethető vissza. Emlékezetünkbe kell idézni, hogy a világháború elején Gandhi önként jelentke-

zett katonai szolgálatra, s honfitársait is arra buzdította, hogy hasonlóképpen cselekedjenek. Ő tehát sohasem vette nagyon lelkére a tökéletes emberszeretet parancsát, hogy „Ne ölj!”, bár természetesen sem ő, sem az emberiség óriás többsége nem tartja a háborút valami kellemes és fölemelő foglalkozásnak. Neki nem volt kifogása angol urai mellett harcolni, ő csak az ellen tiltakozik, hogy nemzete az angol ellen fogjon fegyvert, mert tudja, hogy a forradalom biztos bukást jelent, hogy tehát India a függetlenségét csakis békés úton nyerheti meg.

Életének mélyebb értelmét azonban mégsem az ő politikai célja, hanem az önéletrajzának adott cím fejezi ki: Az Igazsággal való kísérletezések. Gandhi életbölcssége hindu; ő minden cselekedetén és lelki vívódásán keresztül a maga megtisztulásáért dolgozik. Az ő elképzelése szerint őt nem fájának szeretete indította nemzetmegváltói munkára, ő ebben és minden más tevékenységében a lelke megnyugvásáért, az igazság megtalálásáért munkálkodott.

Gandhinak ebben áll a nagysága. A látszat akármennyire is szól amellett, hogy aki a lelke megnyugvása érdekében mindent eszközül használ, az voltaképpen önző, a valóságban ennek az ellenkezője igaz, mert végleges megelégedést csakis a kicsinyes, önérdekű én feladása és a léleknek valami nagyon egyetemes, nagyon állandó, mindent magába foglaló, a személyes én határain túlterjedő valóságához való kapcsolása szerezhethet. Gandhiban szemernyi sem maradt a tömegek közönséges önzéséből; ő hátsó gondolat nélkül állította magát az igazság odaadó szolgálatába.

Mint minden igaz hindu, ő is áhítattal kezdi a napot. Még hajnalodás előtt megfürdik a folyóban, miután abból ivásra vizet merítettek; azután odatelepedik tanítványai selegével a partra, és a kelő napot imával üdvözli. Az ortodox hindu szertartás énekeit nem ő, hanem egy brahmin vezeti, mivel Gandhi a kereskedők kasztjából származott. (Mint ügyvéd, lélekkereskedelemmel kezdte pályafutását.) Ahogy ott a félhomályban az Istent az ő nézésében kerestem, engem is elragadott valami egyetemeség, ami az ismert dolgok határain túl a végtelenbe vezetett.

Gandhi, hogy az én útvesztőjéből az igazság tágas, szabad mezejére kijuthasson, nagyon kurtán bánt el magával. Arra túl sok időt nem vesztegetett, hogy kívánságai és ösztönei

esetleges összhangját egymással s egy magasabb eszménnyel megteremtini próbálja. Nem ismerte el belső sürgetéseinek jogát a viszonylagosan korlátlan érvényesüléshez. Bizonyos ésszerű rendszert alakított ki magában arról, hogy mi jó és mi rossz. Legyőzni magában a helytelent, ez volt az ő eljárása. Gyakorolta magát önmegtartóztatásban, mint a barát a cellájában. Az érzéki vágyakat, mért alacsonyabb rendűek, halálra ítélte. Annak megértése, hogy ezek az úgynevezett alantas ösztönök a szellemiségnek, ha az áthatja és a maga vezető gondolatával egységbe foglalja őket, szerves részei lehetnek, hogy az igaz szerelmet például a testi érintkezés nemhogy lealacsonyítaná, sőt teljessé teszi, túlságosan bonyolulttá tette volna az ő erkölcsi rendszerét, következésképp számításán kívül kellett hogy maradjon. Amit pedig ez a merev és egyszerűségében kegyetlenül szűk fölfogás még szabadon hagyott volna, arra a fogadalmak bilincseit rakta. Mint gyümölcssevő megfogadta például, hogy soha sem tehen-, sem bivalytejet nem iszik. Később, amikor a fádalmak következtében a szervezete legyengült s a doktora tejjívást parancsolt, nagy megkönnyebbüléssel fedezte föl, hogy a kecsketejet a fogadalmából kifejejtette, s most azzal nagymértékben táplálkozik. Előadó körútjai alatt sajnálkozással tapasztalta, hogy vendéglátó házigazdái rendszeren nagy költségbe verik magukat estebédje elkészítésével. Erre megfogadta, hogy naplemente után sohasem eszik. Persze kitarató, állharatos „gyakorlás”-ra volt szüksége, hogy halálra ítélt kívánságainak támadásait botlás nélkül mindig képes legyen visszaverni. Gyakorolta hát magát hűségesen. De ha lelkének egységét azáltal érte is el, hogy ami a mérőzsinóron kívül esett, azt kiirtotta, annyit mégis el kell ismernünk, hogy ami megmaradt, az önzetlen, egyenes, igazságszerető, félelmet nem ismerő, tántoríthatatlan, teljes mértékben becsülhetetlen. India tudja, hogy Gandhiban minden körülmények között föltétlenül megbízhatik. Ha ehhez még hozzávesszük az önkéntesen vállalt szegénység romantikáját, Indiát jelképező egyszerűségét, megérthetjük, hogy miért fogadja ezt az embert talán kivétel nélkül minden indiai olyannyira a szívébe.

A világnak azonban, sőt Indiának is, nem a Gandhi fajtajából való profétákra van szüksége.

Automataemberek, magukat gépiesen megrendszabályozó

lelkek, olyanok, mint az orgonán egy ujjal játszó kontár, aki gyermekenesen örvend, hogy hamis összhangot sohasem üt. Az ő következetességük a gazdag élet elhullasztott morzsáival való megelégedés. Be könnyű hibátlanul számolni a kis egyszerűen! De az élet mélysége zúg, onnan titokzatos erők törnek a felszínre; azoktól nem szabad elborzadni, a barlangjuk szája elé nem szabad követ hengeríteni. [...] A teljes élet virágzó pompáját engedni kell teljes kinyúlásra. Hadd hibázzunk néha a billentyűkön, de zúgassuk az orgonát mind a tíz ujjal! Hiszen még az erőszakkal leegyszerűsített élet egyensúlyát is megbontja néha egy váratlanul erőre kapott indulat. Gandhi, a pacifista, önként állott az angol katonai kormány szolgálatába, s most kínos még hallgatni is, ahogy ő ennek a botlásnak logikáját a maga védelmére kiverejtekezi. — Mint adófizető, így is, úgy is felelős részem volt a háborúban, s mintsem másokat engedjek, hogy helyettem a rettenetes munkát végezzék, magam jelentkeztem. — Hát okoskodásnak ez is hibátlan, de én nem tartanám kötelességemnek, hogy holnap egy tehenet vágjak le, mert ma kénytelen voltam egy darazsat agyoncsapni!

Az ő egyetemességével is perbe kell szállanom. Egy országot nem az ment meg, ha tömegmozgalmakat indítunk, hanem ha lelkes emberek arra szánják az életüket, hogy egy falu lakóit a maguk személyes hatásával, közöttük élve, velük munkálkodva, magasabb színvonalú élet felé vezessék. Lekicsinyléssel senki se legyintsen: Mit ér egyetlenegy falu megsegítése? Ezer és ezer lelkes ember ezer és ezer falunak válhatik vállvetett munkával a megmentőjévé.

Az sem helyes, ha az élet rendellenes nyomorúságaival túlságosan sokat törődünk. Megvonni magunktól a falatot, a kényelmes lakást, mert milliók éheznek; börtönbe menni, mert börtönökben ezerek sínylődnek; magunkat böjtöléssel sanyargatni, mert mások hibáztak: a jóságos, gazdag, boldog, bőséges élet megtagadása. A Tagore életöröme van szükségünk, amelyik nem a betegséget gyógyítja, hanem az egészséget teszi mindenütt eláradóvá. Emberi ostobaság miatt milliók élete torzzá, beteggé válhatott, de ha az egészség napfénye őket talpra nem állíthatja, a tragédiák bekövetkezését el nem háríthatjuk. Hadd vágja ki a halál a beteg testrészt! Annál teljesebben, szebben fog élni az áldott életre hivatott egész!

Az sem elég, ha valaki a mások megnyugtatóására kijelenti, hogy ő nincsen ellene a gépek használatának, amellyel az emberiséget a robotmunka fáradalmaitól meg lehet okos elrendezéssel menteni; nem ellensége annak, hogy szabad idejünkben a falvak népe ásson kutakat, öntözze a földjeit, tanuljon tudományosabb gazdálkodást, teremtsen termelősövetkezeteket, amelyek segítségével sorsát a maga erejéből megjavíthatja; nincs kifogása az ellen, hogy művelt indiaiak a népet írni és olvasni tanítsák, mint a kínai egyetemek hallgatói a szünidőkben. A világnak nem olyan profétára van szüksége, aki nincs ellene a jónak, hanem olyanra, aki hozzá a jót.

Az ő egész életét bizony nem lehet odaállítani az emberiség elé követendő példaképpül. Mégis a neve fönnt fog maradni a történelemben, mert, mint a bölcsész kidolgozott rendszeréből egy gondolat, az ő életéből is ránk sugárzik egy maradó értékű teljesítmény, amit ő satyagrahának, az igazsághoz való hűségnek nevez. Az, aki csak egy törvényt ismer, az igazságot, túl kell hogy tegye magát minden emberi törvényen, ha az az igazsággal ellenkezik. Am érje az államhatalom bosszúja, zárják börtönbe, kínozzák halálra: az igazságot követni a legfőbb kötelessége. A legfőbb igazság értelmében India szabad: Gandhi tehát egy szabad ország szabad polgáraihoz méltó cselekedetekre buzdítja honfitársait. Az angol hódítókhoz való viszonyában ez az erőszakmentes együtt nem működés világgraszáló hírességüvé vált elvét jelenti.

Megalkuvásnélküli, tiszta élet; a földi hatalmak bálványainak ledöntése, ha azok nem állanak az igazság alapján; a vértanúság bátor vállalása, ha a küzdelem hiábavaló: íme, ezek az örökké élő Gandhi örökké fennmaradó kincsei. Talán az, amit ő megtalált, nem a teljes igazság, de az őhozza való, bátor hűsége mindenkinek példát mutató. A világ gazdagabb, mert Gandhi él.

Búcsúlevelem ifjú Indiához

Indiai tartózkodásomnak végére érkeztem, mielőtt a monszun elhozta volna az esőt. A három hétből csak az utolsó töltöttem Bombayben, állandóan zuhogó esőben. Június eleje még derült és tiszta volt, s én ebben a szép városban anélkül

nézhettem szét, hogy hajamról a víz a nyakamba csurgott volna.

Bombayt különben omlétem alatt nem annyira a vászongyári munkások munkamegszűntetése, mint a Bardoliban folyó politikai küzdelem érdekelte.

Ennek a kis falunak a lakossága hőiesen próbált ellenállani a kormány igazságtalan adóemelésének. A régi adókat megfizette, a különbözőzetről azonban nem akart tudni. A kormány erre sorozatos végrehajtásokat rendelt el, amire a szenvedő felek azzal válaszoltak, hogy bezárták a házaik kapuját, a törvénynek arra a szakaszára gondolván, amelyik a végrehajtóknak megtiltja, hogy máshol, mint a nyitott főkapun át a házba behatoljanak. Maguk a kerítésen jártak ki és be. Allataikat napfölkelte előtt hajtották a községi kútra itatni, mert ugyane törvény azt is előírta, hogy a végrehajtóknak tilos a hatalmukat éjszaka gyakorolni. Az angol csodálatos nyugalommal tűrte, hogy így kijátsszák a saját törvényei alapján, amelyeknek megsértését méltóságán alulinak tartotta, vagy még helyesebben, amelyek betűjéhez a látszat kedvéért mindvégig ragaszkodni kívánt, és végül is, amint azóta értesültem, engedett. Érdekében állott, hogy a kedélyeket a végsőkhig ne izgassa. De különben is ezt az esetet igen találóan használhatta föl annak az állításának bizonyítására, hogy India közigazgatására ráfizet. Hát persze hogy ráfizet. De reá a közmondás fordítva talál: ő amit elveszít a vámon, megnyeri a réven. Egy percig sem maradna Indiában, ha magánvállalkozóinak az zsíros hasznót nem jelentene.

Amíg a város utcáin a diákság a kormány ellen tüntetett, én népdalokat írtam át kottára, gramofonlemezek között válogattam, hogy az indiai zenét Erdélyben eredetiben szólaltathassam meg, kókuszdiót vettem és ettem a tengerparton, amelynek homokján fűrgé és nesztelen ifjak azzal a lélegeztet visszafojtó játékkal szórakoztak, amelyről már megemlékeztem, jártam a mozikat és a bazárokat, előadásokat tartottam különböző tárgyakról különböző embereknek s koronát tettem egy fájós fogamra. A valódi indiai fogorvos, akihez egy igaznak vélt barátom igazított, a világ minden művelt államában börtönbüntetést kapott volna azért, amit az én fogammal művelt. Kitiszdíttatlanul betömté a romlott részt, s akkor aranykorona helyett, ami ellen azért tiltakoz-

tam, mert tudtam, hogy a menyasszonyom aranyfoggal a számban rám sem nézne, ezüstöt kalapált rá, amiről később Miskolcon, ahol a fogat exhumáltatni s újratömetni kellett, kiderült, hogy alumínium.

Az indiai orvostudomány nem áll valami magas színvonalon. Agrai házigazdám például homöopatikus orvos volt, s ő engem ennek az Indiában szélteben divatozó orvosi irányzatnak titkába ingyen beavatott. Az elmélet szerint mindaz a mérge, ami az emberi testben bizonyos kóros elváltozást okoz, egyben orvosság, ha kilencvenkilenc rész vízhez vegyítve annak a betegnek beadjuk, akinek testében ugyanazok a kóros elváltozások tapasztalhatók. Ennek az elméletnek a fő előnye az, hogy könnyen megérthető, s a beteg, ha azt neki megfelelő képpel erősítik, meg is nyugszik benne, ami a gyógyulásnak legfontosabb föltétele. Mindenesetre a vegyület annyira híg, hogy semmiképpen nem árthat, s ez is valami.

Ha már orvoslásnál s Agránál tartok, hadd mondjam el, hogy egy börtönt is meglátogattam ugyanabban a városban. A társadalom beteget — nagyobb részük azért volt elítélve, mert bandákban rabolt — tisztességes ellátásban részesültek; a bánásmód milyensége felől azonban nem volt alkalmam meggyőződni. Gyönyörű szőnyegeket bogoznak különösen a gyilkosok, akik hosszabb időt kénytelenek e foglalkozásban eltölteni. Lombroso-típust¹ egyet sem találtam közöttük.

Már nem emlékszem, hogy az indiai újév Bombayben-e, vagy pedig Bengáliában ért, de megemlítem, hogy egy esztendőben három újévet ünnepelhettem. Az első, a nyugati naptár szerint való, Japánban, a kínai pár héttel később Kínában, az indiai pedig Indiában ért. Ezt sem mondhatja el mindenki magáról.

Ezek után pedig megírtam a búcsúlevelemet India ifjúságához, amely egy kis könyvecskében kinyomtatva hetven oldalt tett ki. S miután ezzel elkészültem, már mi sem tarthattott engem vissza attól, hogy Indiát, utam utolsó nagy állomását odahagyjam. Pontosan száz napig vesztegelt ott velem életem vonatja.

Esett az eső, amikor a Vasna nevű hajóra fölszállottam. Csinos kis gőzös volt és olcsó. Hadd adjak itt egy kis összehasonlítást. Az Atlanti-Océánon egy napi utazás tizenkét, a

Csendes Tengeren négy, a Sárga Tengertől a Barna Óceánig a második osztály két és háromnegyed, Bombaytól a Perzsa Öböl legészakibb kikötőjéig, Basráig pedig két és egynegyed dolláromba került. Igaz ugyan, hogy ez utóbbi esetben csak éppen ráengedtek a hajóra, s ivóvízzel kínáltak, egyébként hálhattam a Csehországból szállított gyufásládákon, s ehettem a kosaram tartalmát; de mi egyebet kívántam volna? Igaz, szerettem volna a hajóstisztekkel szóba elegyedni, de akkorra már annyira lerongyosodtam, hogy azok rám sem néztek. Kikacagtak volna, ha arra próbáltam volna hivatkozni, hogy oxfordi diák koromban két szobában laktam s teniszteztem. Így hát két örmény ifjú társaságával elégittem meg magamat. Szerencsére a nyílt tengeren az eső hamar elállott, s én felköltözhettem a fődélzetre; és szerencsére a többi utasok inkább a hajófenéken maradtak. Több hely és nagyobb tisztaság maradt így számomra.

Karachiban, amelyik az utolsó indiai kikötő, mielőtt Arábia felé végleg fölkanyarodtunk volna, orvosi vizsgálatnak kellett magamat alávetnem a többi fedélzetközi utassal egyetemben. Megelégedtek azzal, hogy kiöltöttem a nyelvemet. Úgy látszik, egészségesnek találtak, mert a pecsétet, amitől a továbbutazásom függött, szó nélkül ütötték a csuklómra, az ütőerem fölé. Nálunk a szarvasmarhákkal bánnak így, akik kezébe hiába nyomnák a hatósági bizonyítványt; igaz ugyan, hogy azokat rendszeren testük más helyén bélyegzik meg. Az ellen azonban határozottan tiltakoztam volna, hogy a bélyegzőt a nadrágomra nyomják rá.

Élelmiszerkészletemet kiegészítettem; de a hét vége felé mégiscsak koplalásra szorultam. Száraz kenyeret rágicsáltam búrmogyoróval s csokoládéval. A gyümölcsöt, a zöld banánt, amelyik éppen olyan édes, mint a zöld dinnye, s a mangót, amelyet viszont más gyümölshöz még hasonlítani sem lehet, már az első napokban megettem s kihánytam. Akkor a tenger még kavargott, s engem tengeribetegség gyötört. Utána perzse, ahogy az idő kitisztult s a hajó ingása megszűnt, megjött az étvágyam is; de már akkor késő volt, amint azt a nóta is mondja.

Egyszerre aztán föltűntek Arábia sziklás partjai az egyik és Perzsia hegyei a másik oldalon. Olajtelepeket lehetett látni itt-ott, amelyek Perzsiát a nagyhatalmak szemében olyan drága kicsi országgá avatták. Az érdekeltségek harcában a

csöpp állam (ázsiai viszonylatban csöpp) majdnem elpusztult. Sikerült azonban föltámadnia; neki sikerült. De az olajából alig esik reá több haszon, mint hogy a társaság nevében, amely a mezőket kiaknázza, az angol mellett a perzsa is helyet foglal. Legalább az ország becsülete, ha egyéb nem is, meg van mentve.

A hetedik vagy a nyolcadik napon horgonyt vetettünk az arab kikötővárosban, Basrában. Sok időt nem töltöttem ott. A sivatagi vasút nyomban megindult velem északra. Bagdad felé.

Szamaras emberek víg élete

1928. június 29. Ma reggel megtekintettem az ősi szumír főváros, Ur romjait. Az állomásról már látszott a domb, amelyen hajdan a holdisten temploma feküdt. Öszvéryomok kanyarogtak a száraz, porló földű sivatagon, de én utamat egyenesben vettem feléje.

A kincseket a múzeumok őrzik: ami itt maradt, az csak téglá és sár. A templom körül elterülő város aléptményei épségben megmaradtak: a házfalak, ajtók, ablakok. Egyik-másik téglán ékírás nyomai látszanak, de a legtöbb sima. Az alakjuk olyan, mintha egy láb vastagságú sárgerendát pár hüvelyknyi széles darabokra szeleteltek volna. Egy helyen valami óriási terem körvonala bontakoztak ki. Ott, a falak árnyékában a mulandóságról elmélkedtem. Eredménye: egy vers.

„A légy és a hangya megél itt, s a kék tollú madár is megél itt a porló agyagbuckák között, csak te, ó, három-ezer esztendővel ennek előtte semmibe veszett nemzet (nekem rokon nemzet a téglák tanúsága szerint), csak te nem tudtad az életedet a számtalan nemzetségek során örökkévalóvá tenni!

Talán így jobb is!

Semmirevaló fiak legalább nem menthetik semmirevalóságukat a te ősi dicsőséged érdemtelenül örökölt tőkédjét haricsolva!”

Minekutána a szumírokat imigyen eligazítottam, tovább folytattam az utamat, hogy a babiloniakra kerítsem a sort. A vasút még mindig a fátlan, szürke pusztaságokon át haladt. De egyszerre valami sárga csík tűnt a szemembe: búza. Távolabb datolyafák hosszú sorban, majd tevecscorda és sárból épült, szalmával fedett, nyomorúságos házak. Nemsokára aztán a magyarázat is jelentkezett; egy kanyarodással a vonat a méltóságteljesen hömpölygő Eufrátesz folyó mellé ke-

rült. A víz két oldalán, az alig pár száz méteres pászmban élet volt, azontúl: sivatag.

Június 30. Ma hajnalban kiszállottam egy Hilla nevű falu mellett, hogy a mintegy hat kilométer távolságban el-fekvő Babilon romjaihoz kigyalogoljak. A nap még nem kelt föl, félhomály derengett, s én az olajfákkal szegélyezett, sárfalak közé szorított utcán munkára siető emberekkel találkoztam. Hosszú, bokáig érő fehér köntös fődte valamennyi testét, a derekát öv fogta át, a vállára pokróc volt terítve s a fejére kendő, amelyet egy turbán keskeny csíkja tartott leszorítva. Némelyek szamarakon jöttek, különös módon a szelíden poroszkáló állatok farán ülve. Vállaikon átvetve vitték a munka eszközeit, az ásókat. Olyan bibliai történetekre emlékeztető volt ez a kép! Mintha a szamaras ember is ott lett volna közöttük. Vagy talán az a pásztorfiú volt ő, aki a falun kívül a juhait legeltette? Csak akkor foszlott szét ez a hangulat, amikor a romok közé érkeztem, ahol arab vezetők rohamoztak meg. — Pénz nem kell, mi csak magyarázni akarunk — kiabálták. Nekem mind magyarázhattak!

Babilon romjai az Urénál sokkal nagyobb szabásúak. Terjedelmesebbek, s az épületek pompásabbak. A sok méter magas téglafalakon nem ritkán tehének és bikák domborműveit lehetett látni, egy magaslaton pedig büszkén állott egy kőoroszlán. Nem messze tőle a folyó, amelyen az arabok különös, félgömb alakú csónakokon keltek át.

Délután tovább folytattam az utamat egy csomó összeláncolt fegyenc társaságában Bagdad felé.

Bagdad, július 5. A könnyűvérű arabok színes, mulatós fővárosa. Amikor az állomásról dús kertek között a város felé igyekeztem, mintha az egész lakosság ki lett volna gyűlve a széles főútra a folyam jobb partján. Padokon és székeken ülve szürcsölték a kávé, szívták a narghilét, a több személyre szóló dohányzókoszt, amely a füstöt vízen át megszűrve engedi csak a tüdőbe, és hallgatták a zenét, amit a legtöbb esetben gramofonok öröltek. Nagyon elegánsan tudnak öltözködni ezek az arabok, s egyikük-másikuk tagadhatatlanul csinos fickó. Csak azt nem értem, hogy itt, a sivatag közepén, honnan telik nekik mindenre. Igaz, pompás veteményeskertek mellett haladtam el a város szélén; aztán meg ott vannak az olajkútak is a háttérben, de ekkorácska-

gazdagság mellett egy amerikainak bizony nem telnék uraskodásra.

A tulajdonképpeni Bagdadhoz azonban csak a folyónál értem el. Az a panoráma, ami a hajóhídról eléem tárult, a mesék városát változtatta valósággá. Karcos minaretek kecses erkélyövekkel a derekuk körül, amelyekről a müezzin dallamosan kiáltja alá az esti imát, mecsetek cserépmázás kupolái s a folyópart lapos tetejű házai, amelyeknek egyikéről sem hiányozhatott a csukott, rácsos erkély, ontották a szépséget, s akkor sem veszítették el, amikor a hídon lassan átbálgatva a szűk utcák tömkelegébe kerültem. Még az angol falvak gerendákkal bordázott kunyhóinál is kedvesebbek ezek az arab házak, amelyek úgy tolják az utca fölé erkélyeiket, mint dús asszonyok a keblüket.

S a fődött bazárok gazdagsága! Magas folyosók útvesztői rejtik Arabia minden kincsét. Az iparosok igazi keleti módon ott verik ki a rézedényeket, ott szövik a kelméket, ott készítik a papucsokat az eladás helyén. Töménten nép tolong a fülkék hosszú sora előtt. Sokan, mint én, nem is vásárlási szándékból, csupán mulatságból ödöngtek erre és arra.

Egy idő múltán megpróbáltam megkülönböztetni a népfajokat. Mondják, hogy a városban nagy tömegben élnek zsidók; én egyet sem tudtam fölismerni, annyira beleolvadtak az arab népbe. Az asszírokról, szíriaiakról, kaldeusokról és az örményekről már hamarabb meg tudtam ítélni, hogy nem arabok, bár egyiket a másiktól megkülönböztetni még mindig túlságosan nehéz feladat volt.

Arábiának ezen a részén, amelyet Irak néven az angol tart főnhatósága alatt a Népszövetség megbízásából, többségben az arabok vannak, akik természetesen nincsenek megelégedve az árnyékkirályal és -képviselőházzal, hanem teljes függetlenséget követelnek. De a kisebb fajok ragaszkodnak az angol haderőhöz, amely számukra az élet biztonságát jelenti. Ha az arab törzsek még egymás között is állandóan villonganak — arab egységről éppen annyira nem lehet beszélni, mint szláv egységről —, hogyne volna okuk az örményeknek és az asszíroknak az életükért aggódni! Az utóbbi évtizedekben különben nem volt egyéb a történelmük, mint egyik tartományból a másikba való üzetés, mészárlások és mészárlások elől való menekvés.

Meglátogattam egy menekülttábor, amely a város határán túl fekszik. Négyezeröttszáz asszír és örmény lakik benne összezsúfolva. Sárból épített, lapos tetejű kunyhók érik egymást rendszertelenül; utca csak a telep közepén vág át, amelyből a házak közé keskeny ösvények szaladnak be. Egyik-másik ház fehérre van meszelve, az ablakait virág díszíti, de ez nem a halálból is föltámadó életnek, hanem a keserves beletörődésnek a jele, mert az ember sohasem díszíti föl ideiglenesnek vélt lakását.

Hazatérőben egy összezavarodott tevekaraván állta el az utamat. A tevék reszketve szaladgáltak ide s tova, egymás után dobva le a vállukról a terheket. Különös, hogy az a gondolat eddig még nem ötlött az eszembe, hogy ezek a jámbor, parancsszóra engedelmeskedő állatok is külön egyének, amelyekben valami titokzatos erő tartja a rendet, mint az emberi elmében, a hangyabolyban vagy a világegyetemben. Mi gyakran túlságosan magától értetődőnek tartjuk, hogy mindennap új reggel virrad, eső öntözi meg földjeinket a maga idejében, s hogy legközelebbi szomszédunk nem bomlik meg és nem gyújtja reánk a házat. Ez a megvadult tevecsoarda gondolkodóba ejtett.

Damaszkusz, július 11. Már négy nappal ezelőtt tovább akartam utazni Bagdadból, de az automobil, amelyre a jegyemet megváltottam, hogy a sivatagon keresztül Damaszkuszba vigyen, nem érkezett be idejében, s így vissza sem indulhatott. A rendőrség csak hetenként kétszer, meghatározott napokon engedi meg, hogy a kis fuvarozó társaságok autói a kilencszáz kilométeres útnak nekivágyjanak. Ez az elővigyázatosság a legteljesebb mértékben szükséges is, mert út a mérhetetlen pusztaságon keresztül nem vezet, csak keréknyom, s az eltévedt és magára maradt kocsis utasai bizony imádkozhatnak az életükért. Három-négy automobil egyszerre indul, s azoknak nem szabad egymást szem elől téveszteniök vagy elhagyniök.

Az út szinte két napig tartott; én egy Buick első ülésén foglaltam helyet. A pusztaság sehol sem homokos, hiszen annak idején, amikor a híres öntözőművek még jó karban voltak, termett is. Kemény és sima a föld, néha kavicsokkal, néha kövekkel teleszórvva. Itt-ott növényzetnek is nyoma látszik; száraz, kóros gazok köré a szél apró buckákat hor-

dott, amiken az autó ugyancsak megdöcög. Szíria felé már hegyek is föltűnnek; addig teljesen sík.

Ma sem tudom megérteni, hogy a sofőr iránytű nélkül hogyan tudta az irányt megtartani. Pedig még éjjel is haladtunk; neki elég volt négy órai alvás Rutbában, egy előretolt francia katonai őrállomáson. Mire a kis vászonzsákban magammal vitt víz ihatatlanná poshadt, már meg is érkezünk az araboknak ebbe a másik metropolisába, amely még Bagdadnál is szebb, mert míg amannak a házai sáros szürkék, itt minden mocsoktalan fehér.

A két nap a sivatagon álmodozóvá tett; itt újra belecsöppentem a mozgalmas életbe, a bazároknak, szűk sikátorokon tolongó emberáradatba. A Libanon-hegység friss vizét ivásra hívogató kutak ontották. Színes és eleven az arab élet! Az embernek nem kell Kínáig fáradnia, hogy Kelet mesevilágát fölhalálja.

Bejrút, július 12. Csodaszép volt az utazás a Libanon-hegységen keresztül. Dús erdők, gazdag növényzet s merész alakú sziklák avatják ezt a helyet Arábia egyik Nemzeti Parkjává. Innen most már megállás nélkül Palesztinába autózom.

A jászol helyén a templom

Olyan meggondolatlan, féktelen gyorsasággal hajtott az arab sofőr a Libanon kanyargós utain, hogy kétszer is meggondoltam, rá merjek-e ülni az Essex Super Sixre, amely megérkezésem után egy órára Jeruzsálem felé indult. Ez alkalommal azonban kellemesen csalódtam. Az út egyik nyíl egyenes szakaszán a sebességet ugyan 90 kilométerre is fölfokozta a fiatal zsidó autóvezető, amekkora gyorsaságot — ezt talán említenem is fölösleges — én sohasem tudtam kimerőszakolni ócska Fordomból, de különben olyan óvatosan, akkora kíméléssel hajtott, hogy kérdés nélkül is tudtam: az autó a sajátja volt.

Száz kilométer a kék Földközi-tenger partján élvezetnek sem volt utolsó. Hát még amikor az utolsó húsz kilométerre az út elfogyott alólunk, s nekünk le kellett ténni a homokos tengerpartra. Akkorra már besötétedett, s az autólámpa erős fényében titokzatosan szaladtak előttünk a mély keréknyomok. Jobbra a tenger zúgott rejtelmesen. Kis távolságra a

hegyoldalban Haifa lámpái pislogtak, mint földön látogatást tevő csillagok.

Az állomáson túl kis mellékutcába tértünk be, s egy csomó kávéivó és olcsó szálloda szomszédságában állottunk meg. Az arabok föl sem pillantottak a csészéik mellől. A szállodákból azonban csupasz képű és szakállas zsidók rohantak ki, körülvették a gépkocsit, s hangos kiabálással próbálták a figyelmet magukra vonni. „Vadonatúj szálloda az enyém — zúgta németül az egyik —, csak tíz piaszter!” „Hét és félért tiszta ágyat kap” — lökte őt félre egy másik. Majdnem hajbakaptak. Így fogadott engem cionista Palesztina, amelyikről azt hittem, hogy az egyéni verseny lealacsonyító, utálatos kényszerűségétől teljesen megszabadult.

Másnap megtekintettem a várost, az ország egyetlen kikötőjét. Az utcák sárosak voltak. Itt végre olyan éghajlat alá érkeztem, ahol az eső műsoron kívül is eshetik. A bazár abban különbözött csak a többi arab városok vásárcsarnokaitól, hogy ebben főképp élelmiszereket árultak, mintegy jelezvén, hogy a város új telepesei még nem tartanak ott, hogy a táplálkozásán kívül egyéb fényűzést maguknak megengedjenek. Borkereskedés azonban szép számmal akadt.

Délután már útban voltam Názáret felé. Olcsó autóbuszjáratok hálózák be az egész országot. A társaságok legnagyobb része arab. Az én autóm megakadt félúton egy falu határában. Legalább alkalmam nyílt arra, hogy az arab cséplés titkaiba behatoljak. Körbe járó lovakkal nyomtatják a gabonát. A házak itt kőből épülnek, mert errefelé abból van a legtöbb. A talaj nem olyan terméketlen, a tájék nem olyan kietlen, mint amilyennek én azt a leírások nyomán elképzeltem. S Izrael völgye, amelyik a názáreti hegyek alatt Haifától a Jordán folyóig húzódik, s amelyen a legtöbb cionista település történt Galileában, egészen dúsnak látszik.

Végre megjavítják az autót, s mi megérkezünk Názáretbe. A várt kis falu helyett egy nyolcezer lakosú várost találtam, amelyet a francia, orosz s még néhány más nemzet szerzetesei által fölállított modern stílusú templomok és kolostorok s a biblikusan vágott ciprusfák egészen csinos kinésűvé tettek. Középületei közül legnevezetesebbek a szállodák s a levelezőlap-kereskedések. Autóforgalma s idegenvezetése nevezetes. De bizony én hiába reméltem, hogy e szent emlékezetű városban ama rejtélyes ember szellemével

találkozni fogok. A Mária kútjához, a zsinagóga helyére épült templomhoz piaszterekért vezettek el, s én veszekedhettem a tolakodó suhancokkal a pásztorokkal való csendes találkozás helyett.

Nem minthogyha a lelkem üdvössége függött volna attól, hogy Jézussal beteljek! Az én életemnek tartalmat sohasem a nagy emberek adtak. Az élembe példaképp helyezett jó lelkektől mindig irtóztam. Valami embertelenül hazug beállítottágot láttam abban az intésben, hogy: Bezzeg Lacika így, bezzeg én, amikor a te korodban voltam, úgy bezzeg Jézus amúgy! Én soha életemben senkinek a követője nem voltam. Ez persze nem azt jelenti, hogy én az emberekkel mint személyekkel nem törődöm. De más velük társulni, át- és át-szöni az életünket az övékkel az érzelmek, gondolatok és cselekedetek gazdag változataiban, mint másodkézből kapni az isteni szikrát, ami, ha másokat lángra lobbantott, az én lelkemet is bizonyára fűti belülről [...]

Jézust különben sem tartom olyan kivételesen nagy egyéniségnek. Eredetiségéhez kétség fér, ami pedig az életét illeti, mártírhalálán kívül, amiben hozzá hasonlóan a világtörténelem folyamán ezren és ezren osztoztak, semmi kivételesen kiváló nem jegyeztek föl róla. Pálmaágas bevonulása után nem lehetett valami nagy merészség a templomot a kufároktól megtisztítani. Úgynevezett csodatetteinek nagy jelentőséget nem tulajdonítok. Hogy mindezek ellenére is szeretem és nagyrabecsülöm őt, mint az óvilág nagyjai közül talán senki más, azt Renannak¹ és Schweitzernek² köszönhetem, akik úgy mutatták őt be, mint küzdő embert, aki sok tévedésen át és sok gyengeséggel, de annak a lelki tulajdonságnak, amit nem keleti, hanem nyugati értelmezésben szellemiségnek nevezünk, akkora tanújelét adta, mint talán senki más az emberiség ismert történelmében. Ez a szellemiség nem a tudatosság magába roskadása, az indiainak a világtól való elvonulása, hanem az egész embernek a létezés lényege szerint való élete. „Én és az Atya egy vagyunk” — mondotta vagy mondhatta Jézus, s e kijelentés igazi jelentését nem a mitologikus dogmatika keretében, hanem az ő életében találjuk, amelyből az igazság megtalálásának, a magunk kicsi énjét a mindenek valóságához való hozzáegyeztetésének végtelen nyugodtsága és derűje sugárzott. Olyan ember volt Jézus, akinek nem kellett nagy dolgokat művel-

nie, hogy nagy legyen, mert ő az isteni élet meleg muzsikájától zengett, akármit tett, s ha semmit sem tett, akkor is. [...]

Igyekeztem eljutni azokra a helyekre, amelyekhez élet-történetének valamilyen emléke fűződik. A Galileai-tenger, ez a hegyek foglalatában csendesen elfekvő kék vizű tó, amelynek partjára szorosan húzódik a halászfalu, Tiberias, nem is esett messze. Kána bal kézre maradt el. Halászcsonakok vitorláiba szelíden kapaszkodott a szél, s mintha az intést hallottam volna: „Ereszd mélyebbre a hálót.” Aztán délre fordultam, a kis folyót követtem egy darabon, a Jordánt. Hatalmas villanyfejlesztő és vízemelő telep épült egy helyen, s ez ismét kivetett a múlt idők hangulatából.

Jeruzsálemben Samarián keresztül szintén autóval mentem le. Minél délebbre haladtam, annál sziklásabbá, terméketlenebbé, lakatlanabbá vált a föld. A szent város sziklás dombokra épült, s falakkal van körülvéve. Különös város, csak önmagának mása. A környéke, ha az Olajfák Hegyről nézem, olyan, mintha valami óriási térképen az alkotó ritkán elszórt fákkal erdőt jelzett volna. Minden irányból utak vezetnek feléje, amelyek a négy oldal négy főkapujánál összetorkollnak. Utcái keskenyek, s kényelmesen kinyújtott lépcsőfokokkal lejtnek vagy emelkednek. Házai kőből valók, s ez megkülönbözteti őt a többi arab várostól — mert Jeruzsálem, úgy, mint Palesztina minden régi települése, többségében arab —, s még az is, hogy a bazárfolyosók nemcsak keskenyek, hanem alacsonyok is. Itt-ott világítást is csak lámpák szolgáltatnak, mintha az ember valami alagútba jutott volna. Itt nem tanácsos éjszaka egyedül kóborolni.

A szentfalhoz, ami a hithű zsidók legdrágább temploma, mert állítólag még a Salamon király idejéből való, úgy vezettem el magamat, hogy követtem a legünnepeyesebben kaftánba öltözött, legkomorabb képű, leggondosabban csavartintott pájeszű öregeket. Tudtam, hogy tömegesen ők másfelé nem tarthatnak. Mintegy tíz méter magas ez a falrészlet, amelyet Titus katonái elfelejtettek lerombolni, s amelyet az Omár-mécszet építői egyszerűen bekebeleztek az újonnan fölhúzott templomfalakba. Előtte a szűk sikátorban sírnak

és hajlonganak a messiást váró zsidók. Szegények rendszeresen nagyon odavannak. Azért ráérnek szabad idejükben a cionistákat átkozni, akik minden szent hagyományt lábbal tiporva, a zsidók várva várt országáért bizonyos mértékig még dolgozni is hajlandók.

A falon túl Salamon hajdani templomának helyén áll az Omár-mecset, amelynek belseje szépség dolgában csak a pekingi császári palota főtermének belsejével hasonlítható össze. A legsejtelmesebb félhomályba vesznek a falak gazdag díszítései, a kupola alatt pedig épen áll egy hatalmas szikla, amely talán a mohamedán vallás alapjának szilárdságát jelképezi. Még egy másik, kevésbé érdekes mecset épült ide, a falakon belül. A kutakból kecskebőr tömlőkben viszik el a vizet mezítlábas arabok.

A Szent Sír temploma már keresztény. Hatalmas termetű orosz barátok magyarazzák a hiszékeny látogatóknak, hogy oda van eltemetve a Jézus teste, holott köztudomású, hogy falakon belül a zsidók sohasem temetkeztek. Engem a ruhám miatt zsidónak néztek, s majdnem kikergettek. Ez volt az első eset, hogy alkalmam volt a felelet megtagadása által sorsközösséget vállalni egy üldözött fajjal, s abból a készségből és büszke örömből, amellyel ezt tettem, végérvényesen megállapíthattam magamnak, hogy ha valaha is ellenszenvvel viseltettem e nép iránt, annak oka nem a makacs és belém nevelt előítélet. [...]

A templomtól nem messze húzódik el a Via Dolorosa, amelynek egyes részein, a falakat a magasban összekötő ívek alatt, kőtáblák jelölik a Jézus kálváriás útjának állomásait. A Gecsemáné-kert a városfalakon kívül, az út alsó végén terül el. A mai látogató egy kis orosz kápolnáról ismerheti föl. A Koponyák Hegyének helye azonban bizonytalan. Egy angol hittérítő ugyan bekerítettett egy kis dombot a várostól nyugatra, s a látogatóknak, akiknek valami jótékony célra bizonyos számú piasztereket kell lefizetniök, ő is elmagyarázza, hogy néhány tudós szerint azon a kis magaslaton állott a három kereszt s a sziklásír az oldalában, amelyet én belülről is megtekintettem; minden valószínűség szerint az arimathiai József által följánlott sír volt, de ki tudja ma ezt szinte kétezer esztendő távolából megállapítani?

Betlehembe is leautóztam, hogy a körutamat teljessé tegyem. A legendás jászol helyén ma pompás templom áll. Így helyettesít különben a keresztény mitológia és egyház mindenütt jézusi egyszerűséget. Ma már nem lehet az egyszer volt tisztaságot az egyszer volt, Istennek kedves békességet föltalálni. A Szentföldön sem. Ott talán a legkevésbé.

Új zsidók a régi földön

Ha egyéb jelentősége nincs is a zsidóság azon törekvésének, hogy Palesztinában magának nemzeti otthont teremtsen, a magam részéről mégis sokat köszönhetek neki, mert a magyar zsidóság tömeges kivándorlása következtében, különösen Erdélyből és Budapestről, az anyanyelvem segítségével az ország egész területén boldogulhattam. Balfouria-telep hívatában, ahová azért látogattam el, mert azt reméltem, hogy ott angolul értő embereket találok, éppen tört németiséggel magyaroztam a kilétemet és a látogatásom célját, amikor egy középkorú férfi a sarokból szélesen rám szólt: — Hát akkor beszéljen magyarul! — Hát beszéltem is. A vonaton, ha fennhangon valami kérdést magyarul föltettem, valaki mindig akadt, aki magyarul válaszoljon. A jeruzsálemi futballpályán pedig csak úgy röpködtek a magyar biztatások: — Hátul! Add le! — Ehhez hasonló jól még csak a románok jártak, akiknek hóráját hajda néven most zsidó nemzeti táncként járják egész Palesztinában.

Van egy telep Názáret alatt, amelyben csupa erdélyi zsidó lakik. Kvar Gideonnak, Gideonfalvának hívják. Ott a gyerekek igaz, hogy már héberül értekeznek, de a felnőttek talán sohasem is fognak a magyar szóból és a magyar énekből kifogyni. Haragusznak is rájuk a többi, különösen az orosz zsidók! De ezen segíteni nem lehet. Aki egyszer magyar szóra szokott, az nehezen fogja azt elhagyni. Képtelen a gyermekkorában magába szedett korcs németen kívül más nyelvet jól megtanulni. (S még mondják, hogy nem asszimilálódott eléggé a magyarhoz!)

Igazi magyaros vendégszeretettel fogadtak, s az alatt a pár nap alatt, amit közöttük töltöttem, azt is bebizonyították, hogy dolgozni is magyarosan tudnak. Egy góbé kinézésű le-

gény azt erősítette, hogy ha az orosz és német zsidó általában értelmesebb is, egy sem munkásabb a magyarnál. A közmondást pedig, hogy „többet ésszel, mint erővel“, ott is alkalmazták, ahol az nekünk eszünkbe sem jutna. Gépekkel szántanak, kapálnak, aratnak. Amikor azonban föl villanó szemmel közöltem velük, hogy pár esztendő múlva talán otthon a mi erdélyi falvainkban is ilyenfajta okosságra fogunk vetemedni, a fejüket csóválták. [..]

A családban még a régi nevelési módszer járja. Esténként a gyerekeket parancsszóra megimádkoztatják. Ha valami nagyon gyermeki, tehát nagyon kellemetlen dolgot követnek el, a szülők rájuk kiáltanak: — Nem szabad rossznak lenni! Azt a jó Isten nem szereti! — De az iskolában már nem a padlecke rendszer szerint ölik meg fejlődésben levő, zsenge lelküket, hanem arra törekednek, hogy természetük szabad kialakulását elősegítsék.

Meglátogattam egy olyan telepet, amelynek a tanítószemélyzetén kívül csupa gyermek tagjai vannak. Ezeknek a szülei a pogromok alatt pusztultak el különböző országokban. Most a zsidó nemzet viseli a gondjukat. Vidám, jól táplált arcok mosolyogtak felém a tantermekből, a műhelyekből és a kertekből. A telep minden szükségletét a gyermekek saját kezük munkájával biztosítják; ez nevelésükhöz, vagy még igazabban fejezve ki, az életükhöz tartozik.

Hasonló önállósággal rendelkeznek az úgynevezett kvuzothok gyermekei is. Ezek a csoportok a gyakorlati munka és vagyonszövetség elvén épültek föl. A telep tagjai jórészt fiatal férfiak és nők, akik a közös tulajdonukat képező földet közösen művelik meg. Külön épületben, egyszobás lakásokban élnek a házaspárok; egy másikban a nőtlen férfiak, a harmadikban leányok, a negyedikben pedig a gyermekek húzódnak meg. Ez utóbbiak nem a telepéi abban az értelemben, hogy a szüleikhez őket különös kötelek nem fűznek. Ezt az embertelenséget, mert ennél enyhébben ezt a gyermektelen társadalomfaragók agyában megszületett gondolatot illetni nem lehet, nem követték el Új Zsidóországnak és egy Új társadalomnak ezen apostolai. Éppen csak a Bernard Shaw alapelvének helyességét ismerték el ezek a

haladó gondolkozású szülők, akik szerint a nevelés fogas kérdése az, hogy a gyermekeket miképpen lehet megmenteni felnőtt szülőik kényszerűen állandó társaságától és megfordítva. Íme a megoldás; éppen olyan egyszerű, amilyen egyszerű. Mert így nemcsak a gyermekek fejlődhetnek szabadon, saját társaságukban, szakértő felnőttek gondozása és irányítása mellett, hanem a szülők is munkaerejük és idejük teljességét adhatják a közösségnek, a gyermekek felügyelet alatt való tartásának nyügétől megszabadulva. S a szeretet összekötő kapcsa sem lazul meg; hiszen naponta a munka megkezdése előtt és befejezése után elég idő marad a találkozásra.

Azt megemlítenem sem szükséges, hogy e telep tagjai közös konyhán étkeznek. Minden annyira a közös együvé tartozás szellemében történik, hogy a betévedő vándort, mint jómagamat is, ki sem kérdezik, csak teszik eléje a tányérban az ételt.

Gazdaságilag ezek a telepek jól beváltak. Annak megítélésére, hogy erkölcsileg az eredmény éppannyira kielégítő-e, hosszabb megfigyelés lett volna szükséges, mint azé a pár napé, amit ilyen csoportokban eltölthettem.

Gazdaságilag hasonló sikerrel vált be a háború után alakult telepek legnagyobb részében alkalmazott azon elv is, amely szerint a családok haszonélvezetre, tehát nem tulajdonukul külön házakat, földeket és gazdasági épületeket kapnak a Zsidó Nemzeti Szövetségtől, de rá vannak utalva a legszorosabb együttműködésre. Az ilyen telepeken tilos kívülről, tehát akár az arabok, akár a munkanélküli zsidók közül (mert ilyenek is szép számmal akadnak) munkásokat fogadni. A bécsi Rotschild által még a múlt század nyolcvanas éveiben alapított júdeai kolóniák azonban a kizárólagos egyéni gazdálkodás jegyében alakultak. A jórészt nancstermesztéssel foglalkozó telepesek a földjeik megvételekor hosszúlejárátú kölcsönöket kaptak a gazdag s ezúttal nem üzlet után futkosó bárótól, s most mindegyik a maga ura. S ez még nem is volna baj, ha egyúttal nem volnának a nyomorúságosan fizetett és teljes mértékben kizsákmányolt arab földmunkásoknak is a kényurái! A Zsidó Nemzeti Szövetség

éppen ezt akarta megakadályozni, amikor megtiltotta, hogy a telepein idegen munkásokat alkalmazzanak. (Ezenkívül természetesen azt is el akarta érni, hogy a falvak mindegyike lehetőleg a saját lábán meg tudjon állani.)

A Palesztinába vándorolt zsidóknak azonban csak aránylag kis százaléka tudott földhöz jutni. A többségük városokban él, s ez a cionista mozgalom külön fejezete. Már az első napokban meg tudtam állapítani, hogy csak a földet saját keze munkájával megművelő zsidóság nyert az új hazával új lelket is; a városi polgár számára maradt minden a régiiben. Neki a haza még nem szilárd talaj a lába alatt; ami pedig a lelkét illeti, hát az sem változott sokat. Igaza van annak az amerikai írónak, aki a zsidóság jó és rossz tulajdonságait jórészt a nagyvárosi életnek tulajdonítja. A telepesek lehiggadtak, ittak a föld jóságából, ették az egymáson való segítség kenyerét. Engem, a gojt, akit igazul vagy igaztalanul minden önérzetes zsidónak gyűlölnie kellene, kitért karú szeretettel fogadtak. A városokban azonban most is szaladnak, nyugtalanok, bizalmatlanok. Jeruzsálemben fölkerestem valakit az üzletében, akit Kolozsvárt látásból ismertem. Az az ember képes volt engem anélkül engedni el, hogy hozzám egy barátságos szót is szólt volna. Egy másik még mindig a magyarosított nevét használja, mégsem akart tudomást venni rólam. El vannak foglalva az egymás ellen való küzdelemmel. A telepesnek csak a földdel meg az időjárással van baja; az emberek neki segítőtársai. A városi, akár mérnök, akár építész, akár kereskedő, akár munkás, egymásban még mindig az ellenséget látja.

Ettől eltekintve, az ifjú zsidó ipar nagy dolgokat művelt Palesztinában. Jeruzsálemet a falakon kívül több új külvárossal toldotta ki. S megteremtett rövid pár év alatt egy negyvenezer lakosú várost, Tel Avivot, amely szépség, kényelem és egészségügyi berendezések tekintetében bátran fölveheti a versenyt a világ akármelyik hasonló nagyságú városával. Persze, hogy ezt megtehesse, elsősorban a cementgyártást, de az építkezés minden egyéb mellékiparát is meg kellett teremtenie egy olyan országban, ahol eddigelé mást alkotni nem lehetett, mint amit a kő megengedett.

Tel Avivban érintkezésbe léphettem volna a zsidó munkásmozgalom, irodalom, színjátszás és újságírás vezetőivel, de a sors úgy akarta, hogy ehelyett az egyik kórházat tekintsem meg alaposabban. Belülről. Három napig. Az a jeruzsálemi utcai fagyaltárus váltig hibáztathatja csábítóan szép hangját. A baj megtörtént. A gyomromat elrontottam. A lázam felszökött harmincnyelc fokra, amíg a sporttelepen a zsidó futballsport közepszerűségéről szereztem meggyőződést. (A jól játszó, hivatásos futballisták persze nem hagyták el Bécset s Budapestet egy szappangyári állásért.) Azért a tervemet nem változtattam meg; betegen is leautóbuszoztam ebbe a ragyogó városba. Az ajánlott olcsó szállodát fölkerestem. Annak az ágyára lerogytam. Teljes huszonnégy óra elteltével is csak azért ébredtem föl, mert a szállodásnak, ha ki akart dobni, előbb föl kellett költenie.

Megértettem, hogy rosszakarattal nincs az irányomban, de gyanús beteget (neki minden beteg gyanús) nem tűrhet a házában. Megmagyaráztattam magamnak a legközelebbi kórház címét, mert úgy gondoltam, hogy mint betegnek, ott a helyem. A zsúfolt rendelőben öt óra hosszat várakoztam. Ez szerencsére annyira elgyengített, hogy azonnal fölvettek.

Megnyírtak, megfürdettek, kórházi ruhába öltöztettek, ágyba fektettek. Eddig még minden jól ment. A baj akkor kezdődött, amikor kiderült, hogy az orvosok mind a legmodernebb eljárások szerint gyógyítanak. Ez azt jelentette, hogy öt percenként bejöttek, vért vettek, injekciókat adtak karra, hasra, combra, s ellenőrizték az orvosságok beadását. Engem is így akartak kezelni, s nagyon meg voltak lepődve, amikor kijelentettem, hogy én voltaképpen nem azért jöttem ide, hogy magamat kezeltessem, mert a betegségem elmúlik magától is, s tulajdonképpen nem is vagyok beteg; de amennyiben mégis beteg volnék, az egész városban egy szállodában sem tűrnek meg, ismerősöm pedig nincsen, hogy a nyakára menjek. Az orvosok erre elállottak attól, hogy véretem vegyék, ahhoz azonban ragaszkodtak, hogy egypár lötytyöt beadjanak.

A harmadik napra megjött az étvágyam, s én tudtam, hogy helyrejöttem. Erre ügyeltem, hogy a lázmérőm lázt ne mutasson, s elköszöntem.

Egy fillért sem kellett fizetnem. A kórház ingyenes volt. Hát ilyen nagyszerű város ez a Tel Aviv!

A VILÁG MEGNŐTT VELEM

Erdély!

A továbbiakat most már röviden elbeszélhetjük... — hűségesen követhetném én is a regényírók bevált módszerét. Mert ahogy Palesztinát elhagytam, utam már csak hazautazás volt. Türelmetlen, sürgető, figyelmetlen, értelmetlen. Az a bizonyos honvágy, amelyik öt éven keresztül magát munkavágyának álarcozta, végül mégiscsak igazi alakjában jelent meg, s követelte a magyar szót, a magyar arcokat, a szülői csókot, a testvéri ölelést. Azért Kairó mellett a piramisokhoz kivillamosoztam. A Sfinxnek arcába bámultam. A Nílus folyóba legalább a kezemet belemártottam. Sőt a vámhivatalnokokkal is volt lelkierőm szót váltani, akik az egyik háttáron elszedték az útleveletem s a pénzemet, amit a másik háttáron csak az utolsó percben, a hajó fedélzetén adtak vissza. Attól félték talán, hogy Egyiptomban kívánok maradni? Dehogy akartam, dehogy akartam!

Athénig hajó vitt, ott vonatra szálltam. Amerikaiasan azért megelőzőleg fölgyalogoltam az Akropoliszba, s fölkutattam a város területén található összes romokat. Sőt arra a megállapításra is ráértem, hogy Athén, akármilyen szemmel is tekintve, igen szép város. A lankás görög föld pedig, amelyen keresztül az expressznek nevezett vonat döcögött, egyenesen elbájolt friss zöld erdeivel.

Jugoszláviát azonban a nap sárgára aszatta. Belgrádban ki sem szálltam. Budapestig meg sem álltam.

Aztán a viszontlátás örömei, testvérek, szülők boldog kézdezetése, a megdagadt lábam gyógyítása (ami miatt képtelen voltam a hollandiai ifjúsági világbéke-nagygyűlésre továbbutazni) s készülődés haza.

Haza, Erdélybe!

Éppen akkora újság, hitetlen öröm volt a visszatérésem, mint öt évvel azelőtt az eltávozásom. Akkor magamon túl akartam jutni; most megtalált önmagamba húzódtam vissza. De közben a világ megnőtt velem!

Abban a kis székely faluban, ahova letelepedni vágyom, ennek a megnőtt világnak akarok Székelyföldre szakadt polgára lenni.

Székely és ember.

Magamban hordozom Isten tüzét, szünetlen buzgólkodván az ő utain, — székely, ember, Istennek viselőse.

Most és halálom órájáig úgy legyen!

JEGYZETEK

Balázs Ferenc irodalmi munkásságáról két államvizsga-dolgozat is készült a Babeş—Bolyai Tudományegyetemen (Rezi Irén, 1959 és Gazda Klára, 1967). Ezek tartalmazzák írásai és a róla szóló írások java részének könyvészeti adatait, és így a további kutatás számára kiindulópontként szolgálhatnak. Bevezető tanulmányomban többnyire cím szerint hivatkoztam Balázs Ferenc műveire (az egyes meséket, cikkeket, verseket is beleértve). A róla és könyveiről szóló tanulmányok, ismertetések könyvészeti adatai, a bevezetőben történt hivatkozás sorrendjében, a következők:

Gaal Gábor Balázs Ferencnek már első könyvéről írt *Bejárta a kerek világot* címmel (Korunk, 1930, 6. sz., újraközölve: *Válogatott írások I.* Irodalmi könyvkiadó, Bukarest, 1964, 356—358.). Járosi Andor az Erdélyi Helikonban ismertette ugyanett a könyvet (1930, 336—337.). Szabédi [Székely] László könyvismertetése a *Bejárta a kerek világot*-ról az Erdélyi Fiatalok 1930. évi 3. számában jelent meg, a Kováts Józsefé a Páztortűz 1930. évi 2. számában. Pálffy Márton recenziója a Keresztény Magvető 1930. évi 1. füzetében látott napvilágot, a Benczédi Pálé (Balázs Ferenc új könyve) ugyanott az 1936. évi 3. füzetben. Korvin Sándor *Egy falsi pap önvallomása* címen szólott hozzá *A rög alathoz* (Korunk 1936, 9. sz.). Ligeti Ernő a Független Újság 1936. évi 22. számában *Példamutató ifjú magyar* címen méltatta a művet és szerzőjét, Molter Károly cikke (*Balázs Ferenc bőségtelvénye*) a Brassói Lapok 1936. évi 141. számában olvasható. Kemény János a Független Újság 1937. évi első számában írt a *Zöld árvízről*, Kováts József a Napkeletben (1937, 531—55.). Kardos László recenzióját lásd a Nyugat 1937. évi II. kötetének 211. lapján. Tamási Áron gyászbeszéde az Erdélyi Helikon 1937. évi folyamának 393—394. lapján foglal helyet; Gaal Gábor a Korunkban (1937, 6. sz. és *Válogatott írások I.* 619—620.), Szentimrei Jenő a Brassói Lapokban parentálta el (*Balázs Ferenc, Élt 35 évet.* 1937, 97. sz.), László Dezső a Páztortűz 1937. évi 10. számában. Deák Pál a Magyar Nép 1936. évi 26. számában írt. Ahol a cikkeket címét nem tüntettem fel, ott az „Balázs Ferenc”, a könyvismertetések esetében pedig a tárgyalt könyv címe. Mindez távolról sem tartalmazza azoknak a teljes névjegyzékét, akik életében vagy halála alkalmával írtak Balázs Ferencről. Egyházi vonatkozású munkáira (*Kis hittan*, 1932, *Közérthető evangélium*, 1935) és az azokról szóló recenziókra szintén nem térhettem ki.

Bevezető tanulmányom megírásában értékes adatokat szolgáltatott Balázs Ferenc nővére, Béteky Lajosné Balázs Ibolyka. Neki és Balázs Ferenc Amerikában élő özvegyének, új nevén Mrs. Louis E. Wise-nak egyaránt köszönettel tartozom. Úgyszintén Márkus Irénnek (Dobai István

özvegyének), László Gábornak és Batiz Dénesnek, Balázs Ferenc osztálytársainak, Gazda Klára muzeológusnak és többi informátoromnak. Szíves adatszolgáltatásuknak csak egy részét tudtam tanulmányomban felhasználni; a felgyült anyag a téma további elmélyítésére kötelez. A második világháború után számos írás jelent meg a sajtóban Balázs Ferencről. Szerzőik (névsor szerint): Bodoczi Károly, Bözödi György, Csehi Gyula, Cseke Péter, Jancsó Elemér, Kacsó Sándor, Kicsi Antal, Kormos Gyula, Létay Lajos, Lőrinczi László, Mikó Imre, Marosi Ildikó, Szentimrei Jenő, Szócs István, Vásárhelyi Géza, Xántus János, Zsigmond Ferenc. Hosszú és sokszínű névsor, azt bizonyítja, hogy Balázs Ferenc munkásságának haladó hagyományként való elismertetése érdekében nem kell jeget törni. Csak írásait kell ismét közzétenni! A Romániai Magyar Írók sorozatában most első ízben jelentkezik Balázs Ferenc, a távlati tervben más munkáinak kiadásáról is szó esik. Bevezető tanulmányomban közös előszót kellett írnom valamennyihez.

A *Bejáróm a kerék világát* című útkönyvnek ez a második, de nem kritikai kiadása. El kellett hagynunk a folyamatos olvasást zavaró verses motókat és több olyan bekezdést, egy fejezetet, amely a mai olvasó számára már elvesztette időszertűségét. Helyesírást illetően a mai szabályokat alkalmaztuk, viszont néhány közkeletű helynév kivételével megőriztük a helységek, folyók stb. Balázs Ferenc-féle írásmódját.

A könyv tárgyi anyagának jobb megértéséhez az alábbi jegyzeteket tartottuk szükségessé.

A HATÁROMBÓL KILÉPEK

Erdélytől Erdélyig

¹ Balázs Ferencnek számos meséje jelent meg a húszas évek kezdetén a Keleti Újság, Napkelet, Páztortúz, Előre, Cimborá hasábjain. Lásd az előszót.

² *Westermarck, Edward Alexander* (1862—1939) — finn szociológus, filozófus, antropológus, a házasságról és a családról írt munkáival vált híressé. Londonban a szociológia tanára volt az egyetemen, Helsinkiben erkölcsfilozófiát adott elő. Kilenc évet élt Marokkóban. *The Origin and Development of the Moral Ideas* (Az erkölcsi eszmék eredete és fejlődése, I—II, 1906—1908) című munkájában az erkölcsi relativitás elméletét fejti ki, azt állítva, hogy az erkölcsi értékítéletek végső fokon az elfogadás vagy elvetés érzelmi döntésén alapulnak. Agnosztikus erkölcsfilozófus.

³ Balázs Ferenc apja, dr. Balázs Ferenc postatisztviselő (1871—1930) és anyja, Derzsi Mária két gyermekével, Ibolykával és Bélával együtt 1921-ben Kolozsvárról Miskolcra költözött.

⁴ Balázs Béla (született Kolozsvárt, 1908-ban).

⁵ *Versék, elbeszélések, tanulmányok TIZENEGY fiatal erdélyi íróiól erdélyi művészek rajzaival.* Cluj—Kolozsvár, 1923. Szerzői (névsor szerint): Balázs Ferenc, Dobai István, Finta Zoltán, Jakab Géza, Jancsó Béla, Kacsó Sándor, Kemény János, Maksay Albert, Mihály László, Szentiványi Sándor, Tamási Aron.

⁶ *Máté Zsigmond* (született Úrmösön, 1899-ben) — Balázs Ferenc évfolyamtársa, később unitárius lelkész és esperes.

AZ OXFORDI DIÁKÉVEK

Pitykés tornyok városában

¹ A *Manchester College* Oxfordban, ahol erdélyi unitárius teológusok évtizedeken át ösztöndíjban részesültek.

² Balázs Ferenc teológiai hallgató korában lett vegetáriánus.

Angollá való vedlésem története

¹ Balázs Ferencnek számos tanulmánya jelent meg angol nyelven külföldön. Hetvenoldalas kis könyve, amelyről a Búcsúvelem ifjú Indiához című fejezetben is megemlékezik, a *Young Europe to Young India* (A fiatal Európa a fiatal Indiához) ott jelent meg 1928-ban. Ezenkívül Berkeleyben 1926-ban még egy kétszer ilyen terjedelmű teológiai munkát írt: *The world towards Completion, A Theory of Purposive Evolution* (A beteljesülés felé haladó világ, A céltudatos fejlődés egy elmélete).

ANGLIA KERÉKPÁRRÓL

Anglia kövei

¹ *Taj Mahal* — a mogul építőművészet kiemelkedő alkotása, az egyik császár feleségének mauzóleuma az indiai Agrában. Lásd tovább A mogul örökség című fejezetet.

Háromnapos londoni kőd

¹ *Salvation army* — katonai rendszer szerint szervezett vallási-emberbaráti szervezet. Alapítója és első tábornoka, W. Booth 1865-ben Londonban kezdte szervezni, s céljával az elesettek testi-lelki támogatását tűzte ki látványosan rendezett jótékonyági akciók révén. Számos kapitalista országban ma is működik.

AZ ANGOL FÖNIXMADÁR

A tojást elviszi a kánya

¹ *Fabianus Társaság* — az angol reformista szocialisták 1884-ben alakult, főleg a polgári értelmiség képviselőiből álló szervezete, mely a szocializmusba való békés, állami reformok útján történő belenövést hirdette. A társaságot jelképesen a halogató taktikájáról híres római hadvezérről, Fabius Cunctatorról nevezték el. A *Fabian Society* a Munkás Párt (Labour Party) 1900-ban történt megalakulása után hozzá csatlakozott. Irányítói voltak G. B. Shaw (1856—1950), a világhírű színműíró és a Webb házaspár, Sidney James (1859—1947) és Beatrice (1858—1943), akik a két világháború között több, Szovjetuniót méltató könyvet írtak. *Besant, Annie* (1847—1933) — brit társadalmi reformer, fábianus szocialista, később teozófus. 1889-ben adja ki *Fabian Essays* című kötetét.

aztán Indiába költözik, a Nemzeti Kongresszus elnöke, az erőszakos ellenállás egyik vezetője lesz.

² *MacDonald, James Ramsay* (1856—1937) — angol munkáspárti politikus, 1924-ben és 1929—31 között a munkáspárti kormány, 1931—1935-ben a koalíciós kormány miniszterelnöke. Tagja volt a Fabian Society-nak, reformista elveket vallott, a Labour Party végül kizárta soraiból.

³ Balázs Ferenc itt is, máshol is sarkít, amikor a munkásság szocialista mozgalmát olyannak állítja be, mint amely nem foglalkozik az azonnali feladatokkal és kizárja az alulról jövő kezdeményezést.

Kakukkfiak

¹ *Morris, William* (1834—1896) — angol költő, író, iparművész, a preraffaeliták csoportjának egyik vezető tagja. Eleanor Marx és férje, E. Aveling oldalán részt vett a Szocialista Liga vezetésében. Romantikus irányú költői munkásságára a középkori angol és skandináv költészet hatott, témáit a történelemből, a mese és a mitológia világából merítette.

SZABADSÁGRA MEGÉRETT IFJAK

A fiak az apák fejére nőnek

¹ *Wandervogel* — 1901-ben Karl Fischer kezdeményezésére indult német ifjúsági mozgalom (jelentése: vándormadár). „Az életforma megreformálására” irányult, s turisztikával, testedzéssel, népdalgyűjtéssel, népi táncok és jelenetek előadásával foglalkoztatta a fiatalokat. 1933 után hitlerista vezetés alá került.

MÉG AZ ATLANTI-ÓCEÁNON IS TÚL

Febér hajón

¹ Kuti Ilusról van szó, akinek Balázs Ferenc 1921-ben *Mesék, amiket veled írtam* című gyűjteményét ajánlotta. A huszonöt mese megjelent a Kriterion fentebb idézett kiadványában.

² *Wilbur, Morse Earl* — a Berkeleyben működő Pacific Unitarian School for the Ministry (Csendes-óceáni unitárius papnevelő iskola) tanára.

A mindenségnél sebesebben

¹ Tamási Áron 1923-tól 1926-ig dolgozott Amerikában mint banktisztviselő.

² *A szűzmáriás királyfi* 1928-ban jelent meg az Erdélyi Szépművészek Céh kiadásában, nem sokkal azelőtt, hogy Balázs Ferenc világméretű útjáról hazatért. A *Megnyitom a földnek száját* című elbeszélés a Tizenegyek antológiájában látott napvilágot.

³ *Christian Science* — angol nyelvterületen elterjedt vallásfelekezet. Alapítója, Mary Baker Eddy 1875-ben Bostonban megjelent *Science and Health* (Tudomány és Egészség) című munkájában fektette le „az isteni

gyógyulás tudományos rendszerét”, melynek egyik gyakorlati következménye, hogy a hívek nem vesznek igénybe orvosi segítséget.

⁴ Az Egyesült Államokban 1920-tól 1933-ig tilos volt alkoholtartalmú italokat forgalomba hozni.

Májusvirág sok tavasz múltán

¹ *Szent-Iványi Sándor* (született Marosvásárhelyen 1902-ben) — író, a kolozsvári unitárius teológián Balázs Ferenc tanuló társa, a Tizenegyek egyik szervezője, később az amerikai Harvard-egyetemen szerzett magisteri címet. Kolozsvárt és Budapesten szolgált. Jelenleg az Egyesült Államokban lelkes és több magyar társadalmi szervezet elnöke. Számos történelmi, egyháztörténelmi és irodalmi munkája magyar és angol nyelven jelent meg.

² *Reményi József* (Pozsony, 1891 — Cleveland, 1956) — író, 1913-tól az Egyesült Államokban élt, s előbb mint újságíró, 1926-tól mint a clevelandi egyetem tanára működött. Számos angol nyelvű tanulmányal járult hozzá a magyar irodalom megismertetéséhez. Főműve egy regénytrilógia (*Jó binni*, 1922; *Emberek, ne sírjatok*, 1926; *Élni kell*, 1931), amelyben az életük célját elvesztett emigráns magyarokról ír.

A munka demokráciája

¹ Az egyetem telke, térsége, területe.

² *Brache, Tycho* (1546—1601) — dán csillagász, Kepler mestere.

Lelkem szerinti diákság

¹ *Couc, Emile* (1857—1926) — francia gyógyszerész. Pszichológiai tanulmányai az önszuggesztívó módszerének kidolgozásához vezettek, amivel bizonyos betegségek gyógyíthatók.

² Dávid Ferenc születésének négyszázadik évfordulója alkalmával rendezett emlékünnepe, amikor a dévai várban is emléktáblát helyeztek el.

³ *Haspel, Karel* — csehországi unitárius teológus, aki Balázs Ferencet 1927 nyarán a Béke-karavánnal tett útjára is elkísérte. A második világháború alatt feleségével részt vett a cseh ellenállási mozgalomban, apósa, dr. Čapek, koncentrációs táborban halt meg.

FORDULATOK ÓCSKA FORDON

A szesztilalom nekem kamatozik

¹ *Frederiksen, Christine* (született Chicagóban, 1903. október 3-án) — egy dán származású amerikai főiskolai tanár, később vállalkozó leánya. Berkeleyben ismerkedett meg Balázs Ferencel az ifjúsági mozgalom keretében. Kriszti — amint magyarul szólították — Balázs Ferenc hazatérése után, 1929-ben Japánban és a Szovjetunióba is járt utána Kolozsvárra, ahol jegyese akkor a tudószanatóriumban fekiúdt. A menyasszony már azelőtt átesett Amerikában a tüdőfertőzésen. Balázs Ferencet 1930-ban választották meg a Torda melletti Mészkon lelkesnek. Itt házasodtak össze, s Kriszti segítő társa volt férjének társadalmi és népnevelő

munkájában. Gyökeret verni azonban nem tudott. Többször hónapokra, 1931/32-ben egy évre Dániába utazott rokonaihoz, ott született kislányuk, Enikő-Solveig is. Férje halála után az özvegy végleg az Egyesült Államokba költözött, és ismét férjhez ment. Enikő is ott él férjével, James Jounggal és négy gyermekével.

² 1928–29-ben, amikor Balázs Ferenc könyvét írta, a székelykeresztúri unitárius főgimnázium pedagógusa volt.

³ *Rotary-Club* — nemzetközi tőkés klubszervezet, 1905-ben Chicagóból indult ki, mintegy nyolcvan országban működött.

Színes Amerika

¹ Megjelent az *Ifjúsági daloskönyv* című kiadványban. Összeállították: Balázs Ferenc, Szent-Iványi Sándor, Mikó Imre. Kiadja: A Dávid Ferenc Egylet Ifjúsági Köreinek Egyetemes Szervezete. Cluj—Kolozsvár, 1931.

MÉG A CSENDES TENGEREN IS TŰL

Két világ között

¹ *Ferencz József* (Alparét, 1835 — Kolozsvár, 1928) — unitárius püspök, egyházi író. A kolozsvári unitárius kollégium elvégzése után Németországban folytatott tanulmányokat, majd Belgiumban, Franciaországban és Angliában tett körutakat. Hazatérése után kolozsvári lelkész, tanár, majd 1876-tól püspök.

FÖLDRENGÉSEK FÖLDJÉN

Elők és holtak

¹ *Honni soit, qui mal y pense* — a hagyomány szerint ezekkel a szavakkal nyújtotta át III. Edward angol király (1312–1377) a szép Salisbury hercegnőnek harisnyakötőjét, mikor az udvari bálon elhullatta azt.

A szabály népe

¹ Átszámítva 3657, valójában 3776 méter Japán legmagasabb pontja.

A KÍNAI ÓRIÁS

Falsú utazás télen

¹ *Szung Jat-szen* (1866–1925) — kínai forradalmi demokrata politikus, a kínai forradalom kirobbanása után, 1911-ben ideiglenes köztársasági elnök. Lemondása után a következő évben a liberális burzsoá szervezetek élén megalapítja a Kuomintangot, és harcot indít a monarchia helyreállítására törekvő erők ellen. Újabb emigrációból visszatérve, 1917-ben forradalmi kormányt alakít. Szövetségre lép a kommunistákkal, akik 1924-ben szintén belépnek a Kuomintangba szervezeti önállóságuk fenntartása mellett. Szung Jat-szen halála után a Kuomintang Csang Kai-sek vezetése alatt a burzsoázia és a földbirtokosok törekvéseinek eszköze lett, és polgárháborút indított a kommunisták ellen.

A MÁSIK ISTEN NÉPE

India házigazdámul szegődik

¹ *Viktória, Victoria Alexandrina* (1819–1901) — Nagy-Britannia és Írország királynője, 1876-tól India császárnője (a Hannoveri-házból). 1840-ben Albert szász-Koburg-gothai herceghez ment feleségül. Hatvan-négy éves uralkodása alatt érte el a Brit Birodalom hatalma tetőfokát.

Istennek bolondjai

¹ *Arkhimédész, Archimedes* (i.e. 287–212) — görög matematikus és fizikus. A legenda szerint fürdés közben találta fel a víz felhajtó erejére vonatkozó, később róla elnevezett törvényt, s örömeiben a kádból kiugorva azt kiáltotta: Heuréka! (Megtaláltam!)

² *Dávid* (a kedvelt) — a zsidók zsoltárszerző királya, aki számos harcban megverte a filiszteusokat, és i.e. 1000 körül átvette az uralmat egész Zsidóországra felett.

Égészségesen egész ember

¹ *Tagore, Rabindranath* (1861–1941) — kiváló úind költő és az első nem európai író, akit Nobel-díjjal tüntettek ki (1913). Előkelő brahmán családból származott, birtokán iskolát létesített felvilágosult szellemű pedagógiai elveinek megvalósítására. Iskoláját nők is látogatták. Irodalmi munkásságában megújította és modern városias elemekkel gazdagította a bengáli irodalmi nyelvet. Kötetlen ritmusú verseiben, realista regényeiben, szimbolikus drámáiban, amelyeket részben maga fordított angolra, a nemzeti öntudat ébresztője volt. Mélységes humanizmussal állást foglalt a társadalmi egyenlőség mellett, elítélte a kasztrendszer, küzdelemre buzdított az angol imperializmus és a világháború ellen.

Politikusok Eldorádjára

¹ *Gandhi Mohandász Karamcsand* (1869–1948) — indiai politikus, a nemzeti felszabadító mozgalom kiemelkedő vezetője. Tisztviselői családból származott, a londoni egyetemen jogot végzett, ügyvédi gyakorlatot folytatott Bombayben. Az első világháború előtt az egyik indiai kereskedelmi cég jogtanácsosa volt Dél-Afrikában, s ott a faji diszkrimináció elleni mozgalmat vezette. A háború után Indiába visszatérve az Indiai Nemzeti Kongresszus elnöke lett, s mint ilyen megszervezte a brit hatóságokkal való együtt nem működés kampányát. Az angol hatóságok több ízben bebörtönözték, többször éhségsztrájkot folytatott. Egy indiai reakciós párt fanatikusa gyilkolta meg. Az indiai nép már életében Mahatma (nagy lélek) névvel illette, emlékéét hívei a szentek emlékéhez hasonlóan tisztelik.

ORSZÁGJÁRÁS INDIÁBAN

Jézus és hívei

¹ *Channing, William Ellery* (1780–1842) — amerikai teológus és emberbarát, a Harvard-egyetemen végzett, majd bostoni lelkész. Több munkájában (pl. *Slavery*, 1835) a rabszolgaság intézménye ellen foglalt

állást. Esszéi jelentek meg Miltonról, Napóleonnól, Fénelonnól. Korában az amerikai unitáriusok vezéregyéniségének tartották.

A székelly szent sírjánál

¹ *Himalája* (hó hazája) — a Föld leghatalmasabb magashegysége a Tibeti-magasföld és a Hinduszáni-alföld, az Indus és a Brahmaputra folyók völgye között. Körülbelül 2500 km. hosszú, három, egymással párhuzamos láncszorozatra oszlik, legmagasabb csúcsa a 8848 m. magas Csomolungma (Mount Everest), amelyet első ízben 1953 májusában sikerült megmásznia egy brit expedíciónak (Hillary, Tensing).

Búcsúlevelem ifjú Indiához

¹ *Lombroso, Cesare* (1836—1909) — olasz orvos és büntetőjogász, a büntetőjog antropológiai irányzatának megalapítója. Tanítása szerint a bűntények nagyobb részét az ún. bűnöző típusokhoz tartozó személyek követik el, vagyis született gonosztevők, akik fizikai tulajdonságaik szerint is különböznek a normális emberektől.

ÓSI MŰVELTSÉGEK ROMJAIN

A jászol helyén a templom

¹ *Renan, Ernest* (1823—1892) — francia vallástörténész, történétíró, orientalista; nagyhatású műveiben racionalista, pozitívista szemlélettel, idealista szellemben magyarázta a Biblia tanításait (Jézus élete, 1863). Tagadta Jézus istenségét, amiért betiltották egyetemi kurzusát a Collège de France-ban.

² *Schweitzer, Albert* (1875—1965) — német polihistor (orvos, orgonaművész, zenetudós, evangélikus teológus, Goethe-kutató), strasbourgai egyetemi tanár, Nobel-díjas, aki 1913-ban misszionárius orvosként Afrikában (a mai Gabon Köztársaságban) kórházat alapított néger betegek gyógyítására. Szembefordult a burzsoá civilizáció emberellenes jelenségeivel, röpiratban követelte a nukleáris kísérletek beszüntetését.

TARTALOM

<i>Mikó Imre: A világgjáró Balázs Ferenc</i>	5
Kikiáltás	33
A határból kilépek	35
Az oxfordi diákevek	39
Anglia kerékpárhátról	51
Az angol Főnixmadár	62
A szabadságra megérett ifjak	75
Még az Atlanti-óceánon is túl	93
Fordulatok ócska Fordon	117
Amerika megváltása	137
Még a Csendes Tengeren is túl	149
Földregések földjén	173
A kínai óriás	195
A Sárga Tengertől a Barna Óceánig	217
A másik Isten népe	231
Országjárás Indiában	259
Ósi műveltségek romjain	282
A világ megnőtt velem	297
<i>Jegyzetek</i>	299

A könyv szerkesztője: Dávid Gyula. Műszaki szerkesztő:
Bálint Lajos. A megjelenés éve: 1975. Alak: 54×84/16.
A nyomás kezdete: 1975. VIII. 25. Példányszám: 8300+40
füzve, 4000+50+20 kötve. Papír: 60 g-os famentes.
Kiadói ívek száma: 17,62. Nyomdai ívek száma: 19,25+1
melléklet. Tizedes osztályozás nagy könyvtárak számára:
894 511 — 3, kis könyvtárak számára: 894 511.

Tiparul executat sub comanda nr. 428/1975, la Intreprin-
derea Poligrafică Cluj, Municipiul Cluj-Napoca, str. Brassai
nr. 5—7, Republica Socialistă România

